

ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ

Political Life

3 – 2020

Редакційна політика

«Політичне життя» – загальнополітичний, навчальний, науковий, науково-популярний журнал, присвячений дослідженням у сфері соціально-політичного та соціогуманітарного наукового знання. Тематика поданих статей має відповідати актуальним проблемам соціально-політичної реальності та сучасного політичного дискурсу. Практичне значення авторських статей має бути спрямоване на дослідження та рекомендації, які розкривають – світові, загальнонаціональні та регіональні політичні процеси; актуальні проблеми міжнародних відносин, суспільних комунікацій та регіональних студій; шляхи вдосконалення державного управління та місцевого самоврядування.

Публікація статей в межах зареєстрованого обсягу журналу є безкоштовною.

Журнал «Політичне життя» включено до категорії «Б» переліку фахових видань з політичних наук згідно наказу МОН України № 886 від 02.07.2020 р.

Журнал індексується у міжнародній наукометричній базі даних Index Copernicus:
<https://journals.indexcopernicus.com/search/details?id=46655>.

*Журнал «Політичне життя» №3, 2020 р. публікується за рішенням Вченої Ради
Донецького національного університету імені Василя Стуса.
Протокол № 1 від 28.08.2020 р.*

Редакційна колегія:

Нагорняк Т. Л., д. політ. н., професор,
Донецький національний університет імені Василя Стуса (*головний редактор*)

Польовий М. А., д. політ. н., професор,
Донецький національний університет імені Василя Стуса (*заступник головного редактора*)

Скопова О. І., к. і. н.,
Донецький національний університет імені Василя Стуса (*технічний секретар*)

Брусиловська О. І., д. політ. н., професор, Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова

Іваницька О. П., д. і. н., професор, Донецький національний університет імені Василя Стуса

Лендєл М. О., д. політ. н., професор, Ужгородський національний університет

Мацишина І. В., к. політ. н., доцент, Донецький національний університет імені Василя Стуса

Мелеганіч Г. І., к. політ. н., доцент, Ужгородський національний університет

Осін В. В., к. політ. н., доцент, Університет митної справи та фінансів

Примуш М. В., д. політ. н., професор, Донецький національний університет імені Василя Стуса

Синовець П. А., к. політ. н., доцент, Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова

Чальцева О. М., д. політ. н., доцент, Донецький національний університет імені Василя Стуса

Andrei Taranu, Prof., dr., v-ce dean of the Faculty of Political Science, National School of Political
Science and Administration in Bucharest (Romania)

Arkadiusz Modrzejewski, Prof. UG, dr hab., Department of Political Science, University of Gdansk
(Poland)

Daniela La Foresta, Prof., dr., Department of Political Science, Naples Federico II University (Italy)

Lucia Mokra, doc. JUDr., PhDr., PhD., dean of Faculty of Social and Economic Sciences, Comenius
University in Bratislava (Slovakia)

Rafał Raczyński, dr., assistant professor at the Department of History and Political Science, Pomeranian
University in Slupsk (Poland)

Tatiana Papiashvili, dr hab., International Black Sea University in Tbilisi (Georgia)

DOI 10.31558/2519-2949.2020.3

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації КВ 22504-12404ПР від 27.01.2017

З М І С Т

ПОЛІТИЧНІ ІНСТИТУТИ ТА ПРОЦЕСИ

<i>Верещак В. Г.</i> СИСТЕМА КОНТРОЛЮ ТА НАГЛЯДУ НАД СПЕЦІАЛЬНИМИ СЛУЖБАМИ ФЕДЕРАТИВНОЇ РЕСПУБЛІКИ НІМЕЧЧИНИ НАПРИКІНЦІ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ	4
<i>Гапоненко В. А.</i> НЕКОНВЕНЦІЙНІ ФОРМИ ПРОТЕСТУ В УКРАЇНІ: МЕХАНІЗМ ІНСТИТУЦІЙНИХ ЗМІН ЧИ МАНІПУЛЯТИВНА ТЕХНОЛОГІЯ?	11
<i>Priamukhina N. V.</i> PECULIARITIES OF FORMATION OF STATE IMMIGRATION POLICY OF CERTAIN DEVELOPED COUNTRIES	17
<i>Рябінін Є. В.</i> КРОС-ТЕМПОРАЛЬНИЙ АНАЛІЗ АКТИВІЗАЦІЇ ІДЕЙ ФЕДЕРАЛІЗАЦІЇ УКРАЇНИ	25
<i>Ягунов Д. В.</i> ПУНІТИВНЕ МІСТО ПОСТМОДЕРНУ: ДО ПИТАННЯ ПРО ДИСПЕРСІЮ СОЦІАЛЬНОГО КОНТРОЛЮ У ХХІ СТОЛІТТІ	34

ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА ТА ІДЕОЛОГІЯ

<i>Козьмініх А. В.</i> ІНФОРМАЦІЙНА ПОЛІТИКА В УМОВАХ ДЕМОКРАТИЧНОГО ТРАНЗИТУ	51
<i>Пальшков К. Є.</i> СУСПІЛЬНЕ МОВЛЕННЯ В КРАЇНАХ БАЛТІЇ У ПЕРІОД ВІДНОВЛЕННЯ ДЕРЖАВНОСТІ	58
<i>Поведа О. П.</i> ЄВРОСКЕПТИЧНИЙ І АВТОНОМІСТСЬКИЙ ДИСКУРСИ ЩОДО ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ ЧЕХІЇ	64
<i>Стеблина Н. О.</i> ЕМОЦІЙНІСТЬ ПОЛІТИЧНОЇ ВЗАЄМОДІЇ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЦИФРОВИХ ДИСКУРСІВ УКРАЇНИ ТА РФ)	70

ПОЛІТИЧНІ ПРОБЛЕМИ МІЖНАРОДНИХ СИСТЕМ ТА ГЛОБАЛЬНОГО РОЗВИТКУ

<i>Гунін В. Є.</i> ПРОБЛЕМИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ БЕЗПЕКИ ДІЯЛЬНОСТІ КОНКУРЕНТНОЇ РОЗВІДКИ В УМОВАХ ЗАГОСТРЕННЯ ІНФОРМАЦІЙНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО ПРОТИБОРСТВА	78
<i>Конопка Н. О. Костів Б. Б.</i> РИНОК ЕНЕРГОНОСІЇВ КРАЇН ЛАТИНСЬКОЇ АМЕРИКИ В УМОВАХ ПАНДЕМІЇ: ЗАГРОЗИ, МЕХАНІЗМИ ЗАХИСТУ ТА ПОТЕНЦІЙНІ НАСЛІДКИ	86
<i>Корнійчук Л. В. Маслюх О.П.</i> ВІДНОСИНИ США-ВЕНЕСУЕЛА НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ: ГЕОПОЛІТИЧНИЙ ВИМІР	94
<i>Котик Ю. В.</i> ЕКОНОМІЗАЦІЯ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ	102
ВИМОГИ ДО АВТОРСЬКИХ ОРИГІНАЛІВ СТАТЕЙ	117

ПОЛІТИЧНІ ІНСТИТУТИ ТА ПРОЦЕСИ

DOI 10.31558/2519-2949.2020.3.1

УДК 351.862.4(44)

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9513-5175>

Верещак В. Г., Воєнно-дипломатична академія імені Євгенія Березняка

СИСТЕМА КОНТРОЛЮ ТА НАГЛЯДУ НАД СПЕЦІАЛЬНИМИ СЛУЖБАМИ ФЕДЕРАТИВНОЇ РЕСПУБЛІКИ НІМЕЧЧИНИ НАПРИКІНЦІ XX – ПОЧАТКУ XXI СТОЛІТТЯ

Проаналізовано й узагальнено досвід організації і здійснення контролю та нагляду над діяльністю спеціальних служб Федеративної Республіки Німеччини (ФРН) в умовах викликів і загроз її національній безпеці, обороні та інтересам наприкінці XX – початку XXI століття, виявлено низку притаманних їм особливостей.

Встановлено, що контроль та нагляд над спецслужбами ФРН організований і здійснюється визначеними законодавством інститутами законодавчої, виконавчої та судової влади, їх представницькими органами, незалежними установами і громадськими організаціями.

Помітною особливістю цього процесу є спільний контроль уряду і парламенту над дотриманням спецслужбами прав і свобод людини під час виконання ними фахових завдань через визначеного законом єдиного Федерального уповноваженого.

Наступною особливістю є підхід до надання дозволів спецслужбам на вибір способів добування розвідувальної інформації – через зваженість критеріїв «допустимості» (порушення прав і свобод людини) і «необхідності» (добування інформації саме способом з порушенням прав і свобод людини, а не іншим).

Непритаманним законодавству інших країн світу є обсяг прав і повноважень, визначених законодавством ФРН Спеціальному комітету з конфіденційних питань Бундестагу, який, володіючи інформацією щодо планових фахових заходів та завдань спецслужб, формує їх бюджет, здійснює оцінку його виконання, а за потреби проводить розслідування щодо нецільового або неправомірного використання підзвітних коштів.

У ФРН, як ні в якій іншій країні, обмежено право судової гілки влади на здійснення нагляду над діяльністю спецслужб – лише розгляд цивільних позовів щодо відшкодування матеріальних збитків, заподіяних діями спецслужб, та аудиторські перевірки їх фінансової діяльності.

Ключові слова: спеціальні служби, контроль, нагляд, гілки влади, громадськість, демократія, безпека, конфіденційність, прозорість.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Сьогодні спецслужби відіграють важливу роль у демократичних суспільствах, які на основі чинного законодавства трансформують політику національної безпеки в цілеспрямовану діяльність держави. Спеціальні служби є одним з інструментів, за допомогою яких держава гарантує найважливіше суспільне благо – безпеку.

Після подій Революції гідності в умовах протидії гібридній агресії Росії Україна демонструє політику, націлену на європейську та євроатлантичну інтеграцію, подальше зміцнення демократичних цінностей. У цьому процесі надзвичайно важливу роль відіграє контроль та нагляд над сектором безпеки і оборони держави, насамперед над її спецслужбами. Його мета – запобігти узурпації влади та встановленню диктатури окремими політичними партіями, олігархічними групами, силовими структурами або окремими їх представниками, порушенням законодавства та правопорядку під час виконання спецслужбами фахових завдань.

Складна воєнно-політична обстановка, в якій нині перебуває наша держава, змушує уповноважених владою фахівців шукати оптимальні форми та способи згаданого контролю та нагляду, апелюючи насамперед до міжнародного досвіду, відображеного переважно у дослідженнях і публікаціях відомих науковців.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Найбільш наближеними до суті і змісту означеної проблеми є наукові праці Г. Борна, Е. Уїлза, Ю. Вичалківської, М. Сіцінської, В. Яценка, В. Пилипчука, М. Будакова, В. Гірича, О. Довгань та О. Лебединської, в яких досліджено широку палітру видів, форм, способів, особливостей контролю та нагляду над спецслужбами країн – членів НАТО та ЄС у воєнно-політичних умовах кінця ХХ, початку ХХІ століття. Проте жодна публікація не демонструє їх у внутрішньо- і зовнішньополітичних, воєнних, економічних, екологічних та інших умовах, у яких з 2014 року опинилась Україна, що змушує здійснювати пошук найбільш доцільних варіантів згаданого контролю та нагляду. У зв'язку із зазначеним привертає увагу не достатньо, на нашу думку, розкритий, неординарний досвід організації і здійснення контролю та нагляду над спецслужбами ФРН, який і є предметом дослідження, сутність якого відображено у статті.

У відомих наукових джерелах [4–7] висвітлено лише окремі розрізнені відомості щодо стану, проблем, деяких особливостей організації і здійснення контролю та нагляду над спецслужбами ФРН. Фундаментального ж дослідження на цей час немає.

Метою статті є аналіз досвіду організації і здійснення контролю та нагляду над діяльністю спеціальних служб ФРН в умовах викликів і загроз її національній безпеці, обороні та інтересам наприкінці ХХ – початку ХХІ століття, виявлення притаманних їм особливостей.

Виклад основного матеріалу. Досвід організації якісного контролю та нагляду над спецслужбами у демократичних суспільствах наприкінці ХХ століття визначив чотири його різновиди: законодавчої, виконавчої та судової влади, а також незалежних установ і громадських організацій держави. Принципові підходи до їх побудови та втілення в життя були напрацьовані й рекомендовані в рішеннях Парламентської асамблеї Ради Європи 1999 року № 1402 [1] та 2005 року № 1713 [2]. Враховуючи ці рекомендації, провідні країни світу, насамперед члени НАТО та ЄС, вибудовували відповідну вітчизняну законодавчу базу щодо контролю та нагляду над спецслужбами, керуючись при цьому також національними інтересами, традиціями та історичним досвідом.

Розглянемо, як це відбувалось у ФРН.

До спеціальних служб ФРН належать БНД (Федеральна розвідувальна служба (Bundesnachrichtendienst, BND), БФФ/ЛФФ (Федеральне і земельні відомства охорони конституції (загальнодержавна контррозвідувальна служба: Bundes und Landesamter Verfassungsschutz, BFV/LFV), МАД (військова контррозвідка (Militärischer Abschirmdienst, MAD), які підпорядковуються відомству федерального канцлера (ВФК). Окрім них, – воєнна розвідка, підпорядкована Міністру оборони країни [3].

Розпочинаючи аналіз побудови системи контролю та нагляду над означеними спецслужбами, слід звернути увагу на застереження дослідників проблем його організації та здійснення відомих європейських науковців Г. Борна та Е. Уїлза: щодо контролю – юридичне право будь-якої країни передбачає втручання у фахову діяльність об'єкта контролю (в нашому випадку – спецслужб – *В. В.*) й, відповідно, здійснювати його може лише та керівна інстанція, яка має такий об'єкт у безпосередньому підпорядкуванні; щодо нагляду – здійснювати його можуть законодавчо уповноважені або ж громадські організації у визначених межах без права втручання у фахову діяльність [4, с. 25].

Персонально від імені ВФК (урядова форма контролю – *В. В.*) загальне керівництво спецслужбами здійснює спеціальна урядова посадова особа – Координатор спецслужб, який має статус міністра з особливих доручень або міністра-депутата [5, с. 41]. Крім того, існує посада Федерального уповноваженого із захисту відомостей про осіб – це інструмент контролю Бундестагу та федерального уряду за дотриманням спецслужбами законодавства щодо прав людини. Його завданнями є [5, с. 42]:

контроль за дотриманням спецслужбами основних положень Закону «Про охорону інформації про осіб від зловживань при її опрацюванні» від 27 січня 1977 року;

підготовка для Бундестагу та уряду щорічних і поточних аналітичних документів щодо внесення змін до законів про БНД, БФФ і МАД;

проведення у необхідних випадках експертизи для встановлення відповідності дій спецслужб законам ФРН;

надання Бундестагу та уряду пропозицій щодо поліпшення захисту інформації про осіб.

Для виконання цих повноважень Федеральний уповноважений має право запитувати у спецслужб усі матеріали та справи, пов'язані з обробкою занесених до їх банків відомостей про осіб; у будь-який час мати доступ до всіх приміщень, де зберігаються ці відомості. Водночас у випадку, коли вищі органи державної влади ФРН вирішать, що доступ до документів і справ загрожує державній безпеці,

вони можуть не надавати відповідну інформацію Федеральному уповноваженому або його представникам. Інші контрольні функції виконують органи, що керують спеціальними службами: ВФК та управління (відділи) у відповідних міністерствах.

Розпочинаючи аналіз контролю та нагляду над спецслужбами законодавчої гілки влади, зазначимо, що в країнах парламентської демократії (парламентської форми правління), до якої відноситься і ФРН, діють як мінімум п'ять різновидів (форматів) органів їх виконання:

- парламентські комітети, які не мають доступу до таємної інформації;
- законодавчо засновані комітети із депутатів парламенту;
- постійно діючі законодавчо засновані парламентські комітети;
- спеціальні законодавчо засновані наглядові комітети;
- змішані комітети і комісії.

Німеччина обрала змішаний формат із наведеного переліку, в якому об'єднала низку організаційних структур, призначених для виконання різних за змістом, але споріднених за кінцевою метою завдань, основними із яких є такі:

- прийняття законодавчих актів, що регулюють організацію та діяльність спецслужб;
 - контроль відповідності виконуваних ними спеціальних операцій, дій та заходів вимогам нормативно-правової бази, внутрішнім процедурам спецслужб та політиці уряду;
 - моніторинг ефективності операцій зі збору та добування інформації й вироблення рекомендацій щодо їх покращення;
 - розгляд скарг посадових осіб та громадян на можливо незаконне застосування спецслужбами спеціальних слідчих і оперативних дій та заходів.
- здійснення загального контролю за дотриманням спецслужбами прав людини під час виконання фахових завдань та заходів.

Провідну роль у здійсненні контролю та нагляду над спецслужбами відведено Парламентському контрольному комітету Бундестагу (нижній палаті парламенту) (далі – Комітет) [5, с. 45; 4, с. 121]. У складі Комітету пропорційно представлені усі політичні партії Бундестагу, а посаду керівника протягом року по чергово займають представники парламентської більшості і опозиції. Діяльність комітету організовує і забезпечує спеціально створений секретаріат у складі семи співробітників. Його засідання проводяться щоквартально «за зачиненими дверима».

У юрисдикції Комітету знаходяться спецслужби федерального підпорядкування: БНД, БФФ, МАД. Він розглядає загальні питання їх фахової діяльності та події, що мають особливе значення для безпеки ФРН. Для цього йому надано право викликати для отримання потрібної інформації співробітників спецслужб, вимагати надання ними необхідних документів і в будь-який час доби мати доступ до їх службових приміщень.

Окрім загальних питань фахової діяльності Комітет здійснює нагляд над застосуванням спецслужбами інтрузивних методів (Інтрузія – процес проникнення, втілення в середовище. В нашому випадку – в об'єкт розвідки – *В. В.*) добування розвідувальних відомостей. Здійснюється він спеціалізованим наглядовим органом, так званою Комісією G-10 (далі – Комісія) [4, с. 129; 6], яка призначається згаданим Комітетом. До складу Комісії входять чотири особи, одна з яких за фахом має бути суддею, інші – депутатами парламенту (хоч і не обов'язково). Закон передбачає незалежність Комісії в межах виконання посадових обов'язків її членів протягом визначеного ним же терміну їх каденції.

З утворенням Комісія займалась видачею спецслужбам дозволів на перехоплення поштової кореспонденції й прослуховування телефонних розмов громадян та здійснювала нагляд за дотриманням законності під час реалізації ними отриманих прав. Проте після внесення у 2007 році змін у закон «Про боротьбу з тероризмом» сфера повноважень спецслужб була розширена й, відповідно, змінились функції Комісії. Одна із основних – оцінка доцільності застосування спецслужбами згаданих інтрузивних методів добування розвідувальних відомостей з позицій «допустимості» і «необхідності». З цією метою закон зобов'язує уряд Німеччини щомісячно інформувати Комісію щодо запланованих операцій, в яких передбачається застосування згаданих методів. У випадку, якщо Комісія дійде висновку щодо їх невідповідності критеріям «допустимості» і «необхідності», тоді уряд має відізвати свій дозвіл на проведення операції [4, с. 129]. Окрім того, Комісія уповноважена приймати і розглядати скарги, у тому числі у зв'язку із застосуванням спецслужбами інтрузивних методів добування розвідувальних відомостей, приймати рішення щодо того, чи є ці скарги достатньою підставою для обмеження повноважень спецслужб щодо їх застосування.

У випадках отримання дозволів на проведення спеціальних операцій із застосування згаданих методів керівники спецслужб зобов'язані не менше разу в рік надавати Комітету звіти щодо їх реалізації. На підставі отриманої таким чином інформації Комітет готує річний звіт Бундестагу з описом характеру і обсягів інтрузивних операцій.

Наступною не менш важливою функцією Комісії G-10 є контроль за дотриманням спецслужбами вимог закону ФРН «Щодо інформування суб'єктів даних». Його зміст та сутність відображають одну із найхарактерніших рис сучасного відкритого демократичного суспільства. Закон вимагає інформувати осіб, стосовно яких в інтересах забезпечення оперативних потреб спецслужб здійснювався збір інформації, особливо шляхом стеження та негласного спостереження, про такий збір (що вважається порушенням прав і свобод особи, незважаючи на те, що вона про це не знає – *В. В.*): «Особа, стосовно якої проводилися заходи зі збору інформації, має бути поінформована про ці заходи після їх завершення ...» [7, с. 50]. При цьому «... таке інформування може бути відкладене до того часу, поки не буде знято застереження щодо недотримання цілей закриття інформації, або доки буде існувати висока вірогідність негативних наслідків для інтересів Федерації або однієї з її Земель» [7, с. 50]. Цей же закон вимагає, щоб перед тим, як дати дозвіл на збір інформації таким способом, Комісія попередньо розглянула можливість отримання її з відкритих джерел або ж із застосуванням засобів, які б унеможливили порушення прав людини на недоторканність приватного життя [4, с. 129].

Окрім контролюючої, законодавство наділило Комісію дозвільною функцією на перехоплення інформації з телекомунікаційних мереж. Насамперед це стосується БНД. Перед початком будь-якої операції з перехоплення міжнародного телекомунікаційного трафіка, що стосується Німеччини або її громадян, керівництво цієї спецслужби має заручитися згодою Комітету [4, с. 127].

Сьогодні спецслужби не мають права без санкцій Комісії вимагати у провайдерів телекомунікаційних послуг надання відомостей, за якими можна встановити місце перебування абонента стільникового зв'язку в конкретний період часу, серійний номер його телефону і код сім-карти.

У березні 1992 року Бундестагом було прийнято рішення щодо розширення прав Парламентського контрольного комітету [5, с. 45]. Йому доручено регулярно заслуховувати звіти керівників БНД, БФФ та МАД, перевіряти їх бюджети, економічні проекти, здійснювати прийом у службових справах співробітників без повідомлення безпосередніх керівників. Цим же рішенням спецслужби зобов'язали повідомляти Комітет про всі події особливого значення.

У середині і наприкінці каденції кожного скликання парламенту Комітет зобов'язаний звітувати про виконану роботу перед Бундестагом.

Значна увага парламенту приділяється контролю та нагляду над фінансовими аспектами діяльності спецслужб. Займається цим Спеціальний комітет з конфіденційних питань (СККП) Бундестагу [4, с. 192]. До складу СККП входять десять осіб, які обираються коаліційною більшістю Бундестагу пропорційно представництву в ньому політичних партій.

Неординарною особливістю функціонування означеного комітету є те, що він же від імені держави формує бюджет федеральних спецслужб. Запити спецслужб на бюджетний період надсилаються до відповідних урядових структур, які, виходячи із фінансових можливостей держави, визначають його обсяг і подають на затвердження парламенту. Якраз на етапі визначення згаданого обсягу і підключається до відстоювання інтересів і спецслужб, і держави СККП. Він, володіючи інформацією щодо потреб фінансування певних заходів безпекових органів держави, фахово аналізує запити спецслужб та пропозиції уряду щодо їх реалізації, вносить зміни в проекти їх бюджетів, а в подальшому здійснює оцінку їх виконання. Для цього закон надає СККП широкі повноваження щодо проведення можливих розслідувань й отримання доступу до конфіденційної інформації спецслужб. Це стосується і можливостей доступу до будь-яких справ і документів, що зберігаються в їх архівах, до службових приміщень та сховищ матеріалів. Окрім того, СККП надано право вимагати від співробітників спецслужб відповідей на питання, що відображають його фаховий інтерес, а, за потреби, залучати до опрацювання окремих аспектів своєї діяльності зовнішніх експертів.

А тепер щодо місця і ролі в системі контролю та нагляду над спецслужбами ФРН судової гілки влади. Як і в усіх країнах розвинутої демократії вона є незалежною від виконавчої та законодавчої гілок влади й покликана здійснювати нагляд за дотриманням законності в державі, вирішувати суперечки між державними органами, між громадянами, притягувати до відповідальності порушників закону [5, с. 48–50].

По відношенню до федеральних спецслужб вона здійснює переважно обмежену наглядову функцію. Пояснюється це тим, що законодавство ФРН не наділило судову гілку влади правом на виконання двох традиційних для більшості споріднених гілок влади країн Європи функцій: розгляду скарг громадян країни на дії спецслужб та надання санкцій щодо виконання ними оперативних заходів, застосування яких тимчасово обмежує конституційні права громадян.

Розглядом скарг громадян на дії спецслужб у ФРН займається Парламентська колегія з розгляду скарг на неправомірну і неправову діяльність спецслужб [4, с. 221]. І лише після того, коли вона виявить таку діяльність, справа по факту може передаватись до суду.

Що ж до надання дозволів на виконання спецслужбами оперативних заходів, застосування яких тимчасово обмежує конституційні права громадян, насамперед на недоторканість житла, таємницю листування, телефонних розмов, поштово-телеграфних відправлень, то ця функція належить згадуваній нами парламентській Комісії G-10.

Безпосередньо судовій гілці влади щодо нагляду над спецслужбами законодавство ФРН визначило лише дві функції:

- розгляд цивільних позовів щодо відшкодування матеріальних і моральних збитків, завданих особою незаконними діями спеціальних служб, який здійснюється за процедурою, встановленою цивільно-процесуальним законодавством для розгляду відповідних скарг на дії будь-яких осіб чи організацій;

- аудиторські перевірки фінансової діяльності, чим займається Федеральний аудиторський суд держави через СККП Бундестагу.

Щодо нагляду незалежних установ і громадських організацій над діяльністю спеціальних служб ФРН, то як і в більшості провідних країн світу її законодавство лише загальними тезами визначає його потребу [5, с. 50]. Проте в країні є широка мережа неурядових організацій, груп підтримки і захисту прав людини, професійних, культурних, правозахисних організацій, засобів масової інформації (ЗМІ), які здійснюють істотний вклад у процес контролю та нагляду над спецслужбами. Їх переважно активна участь у ньому сприяє визначенню спрямованості дій спецслужб – на благо всього суспільства, чи якої-небудь однієї політичної сили, чи елітної групи. Окрім цього, стимулює відповідальність спецслужб, попереджує тиск на їх діяльність з боку зацікавлених політичних сил.

Вчасно поінформована громадськість посилює урядову відповідальність та підзвітність, сприяє тому, аби інформація про спеціальні служби ставала доступною для суспільства після певного проміжку часу (згідно із законом про свободу інформації та правилами розсекречення закритої інформації). Активісти неурядових та правозахисних організацій, особливо журналісти незалежних ЗМІ, привертають увагу громадськості до порушень прав людини і громадянських свобод у країні.

Окрім наведених, іншими заходами нагляду незалежних установ і громадських організацій над спеціальними службами у ФРН є такі [5, с. 51]:

- розповсюдження незалежних аналітичних досліджень та інформації щодо сфери безпеки, військових питань і питань оборони в парламенті, ЗМІ та серед населення;

- моніторинг ставлення до захисту і поваги до верховенства права у сфері безпеки;

- ініціювання висування на порядок денний законодавчого органу держави питань безпеки, які важливі для всього суспільства;

- здійснення альтернативної експертної оцінки урядової політики безпеки, оборонного бюджету, питань ресурсів і постачання;

- підвищення рівня інформованості громадськості і сприяння альтернативним дебатам у громадській сфері.

Відомо, що механізм громадського контролю не може працювати злагоджено, якщо влада не є прозорою, громадськості бракує довіри, а обидві сторони не вміють йти на компроміси.

Окремі випадки подібного стану відносин спостерігались і у ФРН.

Найбільш помітними із них в останні роки стали рішення Бундестагу від жовтня 2016 року щодо розширення повноважень БНД з внесенням відповідних змін до закону «Про Федеральну розвідувальну службу» та факти співпраці Агентства національної безпеки (АНБ) США та БНД ФРН під час прослуховування телефонних розмов.

Рішення Бундестагу від жовтня 2016 року щодо розширення повноважень БНД було прийнято в умовах значної активізації діяльності терористичних організацій в країні. Прагнучи якнайшвидше покласти край такій активності, Бундестаг «з благих намірів» надав максимально можливу свободу БНД у виборі шляхів протидії терористам. Проте таке рішення було розцінене громадськими організаціями як надмірне, піддане активній критиці й протестним акціям активістів. 2018 року союз журналістів ФРН, організація «Репортери без кордонів», низка правозахисних і громадських

організацій звернулись до конституційного суду країни зі скаргою на невідповідність нової редакції закону «Про Федеральну розвідувальну службу» конституції країни, що змусило його у 2020 році скасувати означене рішення Бундестагу [8].

2013 року ЗМІ ФРН повідомили широкій громадськості результати журналістського розслідування відомого німецького журналіста Ганса Ляєндекера щодо прослуховування АНБ США за сприяння німецької БНД телефонних розмов членів уряду ФРН, в тому числі Ангели Меркель, європейських промислових компаній, органів управління ЄС. Одночасно з Гансом Ляєндекером масштаби розвідувальної діяльності АНБ в Німеччині й в інших країнах світу розкрив і довів широкому загалу колишній співробітник АНБ Едвард Сноуден. Міжнародний скандал і проведенне по тому розслідування участі в означеній діяльності АНБ зовнішньої розвідки ФРН змусили її керівника піти у відставку, а Бундестаг – здійснити відповідні кадрові зміни в ній й посилити належний адміністративний контроль [9].

Висновки. Спеціальні служби ФРН перебувають під пильним наглядом і контролем визначених законодавством інститутів влади, її представницьких органів та громадськості.

Створені в державі правові умови надійно утримують її спецслужби в рамках законодавчого поля, союзних та міжнародних зобов'язань, поваги до прав і свобод людини.

Привертає увагу спільний контроль уряду і парламенту над дотриманням спецслужбами прав і свобод людини під час виконання ними фахових завдань через визначеного законом єдиного Федерального уповноваженого.

Неординарним є підхід до надання дозволів на вибір способів добування розвідувальної інформації – через зваженість критеріїв «допустимості» (порушення прав і свобод людини) і «необхідності» (добування інформації саме способом з порушенням прав і свобод людини, а не іншим).

Нетиповим є обсяг прав і повноважень, визначених законодавством ФРН Спеціальному комітету з конфіденційних питань Бундестагу, який, володіючи інформацією щодо планових фахових заходів та завдань спецслужб, формує їх бюджет, здійснює оцінку його виконання, а за потреби проводить розслідування щодо нецільового або неправомірного використання підзвітних коштів.

Як ні в якій іншій провідній країні світу, у ФРН обмежено право на здійснення нагляду над діяльністю спецслужб судової гілки влади – лише розгляд цивільних позовів щодо відшкодування матеріальних збитків, заподіяних діями спецслужб, та аудиторські перевірки їх фінансової діяльності.

Перспективним напрямом подальшого дослідження є досвід удосконалення законодавства ФРН з питань контролю та нагляду над діяльністю її спеціальних служб в умовах нових викликів і загроз безпеці, обороні та інтересам цієї держави з метою запозичення і втілення його в практику застосування органів контролю та нагляду над діяльністю вітчизняних спеціальних служб.

Бібліографічний список:

1. Партнерство заради миру. Рамковий документ від 10.01.1994. *Дипломатичний вісник*. 1994. № 13–14. С. 32–33. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/950_001 (дата звернення: 04.05.2020).
2. Доповідь Ради Європи від 12 червня 2002 року. URL : [https://AS/POL/\(2002\)07REV2](https://AS/POL/(2002)07REV2), article 34 (дата звернення: 16.05.2020).
3. Спецслужби Німеччини. URL : <https://uk.wikipedia.org/wiki> (дата звернення: 18.05.2020).
4. Надзор за деятельностью разведывательных служб : практ. пособ. / под ред. Г. Борна, Э. Уиллза. Женева : ДКВС, 2016. 240 с.
5. Основи демократичного цивільного контролю над сектором безпеки і оборони : навч.-мет. матер. / В. А. Ященко та ін. Київ : АртЕк, 2019. 106 с.
6. Сіцінська М. В. Зарубіжний досвід організації та здійснення цивільного контролю за спецслужбами. URL : http://www.investplan.com.ua/pdf/6/_2017/16.pdf (дата звернення: 21.05.2020).
7. Віллз А. Розуміння підзвітності розвідки : посіб. Женева : DCAF, 2010. 53 с.
8. Конституционный суд ФРГ запретил разведке следить без повода за интернет-коммуникацией. URL : <https://www.dw.com/ru/a-53495915> (дата звернення: 15.05.2020).
9. Немецкий журналист: Разведка ФРГ действует независимо от руководства. URL : <https://www.dw.com/ru/a-19222487> (дата звернення: 11.05.2020).

References:

1. Partnerstvo zarady myru. Ramkovyi document vid 10.01.1994. *Dyplomatychnyi visnyk*. 1994. № 13–14. S. 32–33. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/950_001 (data zvernennia: 04.05.2020).
2. Dopovid' Rady Yevropy vid 12 chervnia 2002 roku. URL : [https://AS/POL/\(2002\)07REV.2](https://AS/POL/(2002)07REV.2), article 34 (data zvernennia: 16.05.2020).
3. Spetssluzhby Nimetchyny. URL : <https://uk.wikipedia.org/wiki> (data zvernennia: 18.05.2020).

4. Nadzor za deyatel'nostiyu razvedyvatel'nykh sluzhbb : prakt. posob. / pod red. G. Borna, E. Uilza. Zheneva : DKVS, 2016. 240 s.
5. Osnovy demokratychnoho tsyvil'noho kontroliu nad sektorom bezpeky i oborony : navch.-met. mater. / V. A. Yashchenko ta in. Kyiv : ArtEk, 2019. 106 s.
6. Sitsins'ka M. V. Zarubizhnyi dosvid orhaniztsii ta zdiysnennia tsyvil'noho kontroliu za spetssluzhbamy. URL : http://www.investplan.com.ua/pdf/6/_2017/16.pdf (data zvernennia: 21.05.2020).
7. Villz A. Rozuminnya pidzvitosti rozvidky : posib. Zheneva : DCAF, 2010. 53 s.
8. Konstitutsyonnyi sud FRG zapretit razvedke sledit' bez povoda za internet-komunikatsyei. URL : <https://www.dw.com/ru/a-53495915> (data zvernennia: 15.05.2020).
9. Nemetskiy zhurnalist: Razvedka FRG deistvuet nezavisimo ot rukovodstva. URL : <https://www.dw.com/ru/a-19222487> (data zvernennia: 11.05.2020).

Vereshchak V.G. The system of control and supervision over the Special Services of the Federal Republic of Germany at the end of the XX – beginning of the XXI century

This article analyses and generalizes the experience of organizing and exercising control and supervision over the activities of Special Services of the Federal Republic of Germany (Germany) under the conditions of challenges and threats to its national security, defence and interests in the late XX – early XXI century, a number of inherent features is identified.

It is established that the control and supervision over the Special Services of Germany is organized and exercised by the institutions of Legislative, Executive and Judicial power, its representative bodies, independent institutions and public organizations determined by the legislation.

A notable feature of this process is the joint control of the government and parliament over the observance of human rights and freedoms by Special Services when performing their professional tasks via a single Federal Commissioner defined by law.

Another feature is the approach to allowing Special Services to choose the methods of obtaining intelligence data – through the balance of the criteria of "admissibility" (violation of human rights and freedoms) and "necessity" (obtaining information in a way that violates human rights and freedoms, and not others).

The scope of rights and powers defined by the legislation of Germany to the Special Committee on Confidential Affairs of the Bundestag is not inherent to legislation of other countries. Having information on planned professional activities and tasks of special services, it forms their budget, evaluates its implementation and, if necessary, investigates misuse of accountable funds.

In Germany, as in no other country, the right of the Judiciary to supervise the activities of Special Services is limited – only the consideration of civil claims for compensation for material damage caused by Special Services activities, and audits of their financial activities.

Key words: *Special Services, control, supervision, branches of government, public, democracy, security, confidentiality, transparency.*

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1004-3165>**Гапоненко В. А., Національний педагогічний університет
ім. М. П. Драгоманова**

НЕКОНВЕНЦІЙНІ ФОРМИ ПРОТЕСТУ В УКРАЇНІ: МЕХАНІЗМ ІНСТИТУЦІЙНИХ ЗМІН ЧИ МАНІПУЛЯТИВНА ТЕХНОЛОГІЯ?

У статті розкриваються особливості неконвенційного протесту в умовах демократизації політичної системи України. Уточнюється сутність поняття «не конвенційний протест» в контексті процесів утвердження гібридного режиму. Розкривається суперечлива роль політичної участі як механізму впливу на владу, рушійної сили реформ та, водночас, технологія маніпулювання масами, наслідок боротьби за владу впливових політичних акторів. Також аналізується здатність неконвенційного протесту сприяти трансформації гібридної інституційної системи.

Доведено схильність політичних еліт використовувати мобілізацію масових протестів для досягнення вузькокорпоративних цілей та залежність успіху протестів від волі представників політичної еліти. Обґрунтовано інституційне утвердження протестної практики боротьби за владу. Вказано на тенденцію зростання неорганізованих виступів та посилення неконвенційної складової протестів в Україні внаслідок недовіри до політичних інститутів, а також радикалізацію суспільно-політичних настроїв.

Розглядаються причини та наслідки наймасштабніших неконвенційних протестів в історії України в контексті їхнього впливу на процеси демократизації політичної системи. Відзначається поверховий половинчастий характер інституційних змін внаслідок народних протестів, що здебільшого, сприяли зміні влади, тимчасовому зняттю соціальної напруженості. Натомість інституційна система практично не зазнавала змін, утверджуючи не конвенційний протест як єдино можливий варіант ефективної політичної участі.

Серед причин періодичного повторення масових неконвенційних протестів вказано на їхню інституційну зумовленість та сприйняття як дієвого та внормованого методу впливу на владу. Обґрунтовано виникнення неконвенційних форм протесту у зв'язку з відсутністю дієвих механізмів інституціоналізованого впливу на владу, слабкості або заангажованості інститутів громадянського суспільства, неефективності механізмів представництва інтересів, внаслідок чого акції громадянської непокори, попри демократичну спрямованість, призводять до утвердження гібридного режиму і домінування неформальних деструктивних інститутів.

Ключові слова: політична участь, політична система, демократизація, інституційні зміни, політичний протест, громадянська непокора, не конвенційний протест.

Політична участь – це визнаний інститут демократії та народовладдя. Вона допускає різні форми громадянської непокори проти політичних рішень та дій представників влади. В умовах розвиненої демократії цей протест має дозволені конвенційні форми, що зумовлює виконання ряду позитивних для розвитку політичної системи функцій. Розробці цього питання присвячені праці таких класиків політичної науки як Б. Барбер [1], Е. Гутман [2], Р. Пантам [3].

Набагато складніше оцінити роль політичного протесту в умовах неінституціоналізованої демократії та гібридного політичного режиму. Більшість пост авторитарних політичних систем стали наслідком народного невдоволення. Однак, у подальшому державному будівництві не конвенційні протести, утверджуючись як механізм політичної участі, чинить скоріше деструктивний вплив на систему демократичних інститутів.

Теоретичне осмислення проблеми не конвенційних форм політичного протесту набуває особливої популярності в Україні у зв'язку з рядом масових акцій громадянської непокори у вітчизняній історії, сучасними тенденціями радикалізації протестів. Зокрема, виявленню сучасних передумов неконвенційних протестів присвячують свої наукові публікації Є. Васильчук [4],

Н. Грищенко [5], а інституційний підхід вивчення не конвенційного протесту застосовують Г. Зеленько [6], А. Колодій [7], А. Романюк [8]. Водночас, подальшого дослідження потребують проблеми виявлення ролі не конвенційного протесту для демократизації у гібридній інституційній системі.

Звертаючись до теоретичних засад дослідження політичного протесту, слід звернути увагу на неоднозначність розуміння «неконвенційної» (незаконної) участі. Часто конвенційні та не конвенційні аспекти протесту тісно взаємопов'язані, перетікають одна в одну. Оцінка протестних дій може відрізнятися в залежності від типу політичної системи, прийнятих суспільних норм, їх результатів та наслідків. Тому до не конвенційних форм протесту відносимо будь-які стихійні виступи проти всієї системи влади: мітинги, демонстрації, страйки, голодування.

Майже аксіомою політичної науки є теза про те, що неконвенційний протест виникає тоді, коли нема можливості по іншому вплинути на рішення влади [7,8]. Теж саме стосується пострадянських держав, в яких проголошені демократичні форми політичної участі мають формальний характер і виявляються недієвою.

Безперечною є також перевага інституціоналізованих форм протесту, що дозволяють утримувати акції громадянської непокори в рамках ненасильницьких дій, підвищувати їхню ефективність [6].

Водночас, варто звернути увагу на те, що в Україні, на додачу, політичний протест змінює наслідки підпорядкування формальним демократичним інститутом. У такий спосіб він слугує одним з механізмів утвердження гібридного режиму. Тобто, не конвенційні протести виступають не лише компенсаторним механізмом політичної участі, а підміняють останню, роблять її недієвою, підривають її легітимність.

Проілюструємо такий висновок прикладами з політичної практики України. Вітчизняна історія демонструє принаймні чотири масштабні вияви не конвенційних протестів. *Перша* відбулась у 1990 р., отримавши назву «Революції на граніті». Учасники акції виступили проти всієї системи влади, виступивши з вимогами дострокового припинення повноважень Верховної Ради України та призначення нових виборів на багатопартійній основі восени 1991 р., відставки голови Ради Міністрів України Віталія Масола, прийняття закону про націоналізацію майна КПУ та ЛКСМУ; недопущення підписання нового Союзного договору; повернення в Україну солдатів, які проходять строкову службу за межами держави, і забезпечення проходження служби на території республіки юнакам подальших призовів [9].

Однак, згідно Постанови Верховної Ради УРСР [], повністю виконано була лише вимога відставки Віталія Масола. Інші пункти депутати зобов'язались виконати згодом.

Друга хвиля громадського незадоволення відбулась у формі загальнонаціонального страйку шахтарів 1993 р. Основні вимоги страйкуючих крім вирішення гострих соціально-економічних проблем, передбачали референдум щодо недовіри президенту та Верховної Ради і надання регіональної автономії Донбасу. У результаті шахтарських виступів нарешті відбулась зміна вищих органів державної влади, була частково погашена заборгованість по заробітній платі. Натомість замість підняття рівня мінімальної зарплати і решти соціальних вимог, задовольнили інтереси директорів шахт, зокрема надавши державні дотації на розвиток шахтарської галузі. Невирішеність цих питань багато років зберігала стан соціальної напруженості у Донбаському регіоні та нерентабельність економіки цілої галузі, що і на сьогодні дається в знаки.

Третю хвилю пов'язуємо з акціями «Україна без Кучми» 1999 р. Попри значно організованіший та інституціоналізований характер протестних дій (рух очолювали 24 політичні сили), мітингувальникам бракувало політичної програми. Вони вимагали відставки президента країни й керівників силових відомств, проведення незалежної експертизи у справі зниклого журналіста Георгія Гонгадзе. До поступового спаду акцій громадянської непокори призвів розкол у опозиції. Показовим у цьому випадку став документ, який у публіцистиці отримав назву Звернення трьох (президента Л.Кучми, голови ВРУ Плюща та прем'єр міністра В. Ющенка). Підпис В. Ющенка став несподіванкою, оскільки він асоціювався з конструктивною частиною опозиції, натомість виступив на стороні влади. У зверненні було засуджено дії мітингувальників та формулювався заклик до мирного врегулювання ситуації [11]. Як наслідок, акції громадянської непокори завершилися проведенням показового референдуму на підтримку конституційних змін, які так і не були втілені в життя.

Четвертий етап боротьби за втілення демократичних реформ розпочався у 2004 р. через «Помаранчеву революцію». Її основною вимогою було недопущення результатів фальсифікації виборів. Вважаємо саме події 2004 р. найбільш організованими в історії українських протестів:

керованими конкретними інститутами, що включали як представників парламентської опозиції, так і громадських організацій і рухів, супроводжувались агітаційною роботою, виробленням об'єднуючих символів, побутовим забезпеченням мітингувальників. Саме у результаті цього вдалося досягти чи не найглибших перетворень в країні. Так, відбувся перехід до парламентсько-президентської форми республіки. Вже до так званого третього туру виборів Президента України було внесено зміни до виборчого законодавства, змінено склад ЦВК.

Однак, як з'ясувалось в подальшому учасники акцій громадянської непокори прагнули набагато більшого, ніж було вміщено у найвідоміших лозунгах 2004р. Зокрема, не було проведено належного розслідування у справі Г. Гонгадзе, ефективних антикорупційних заходів. Показова люстрація торкнулась лише адміністративного апарату органів державної влади, який має бути аполітичним за своєю природою, а тому це лише знизило якість управління. Розчарування у результатах Помаранчевої революції наростало через відсутність консенсусу серед правлячих еліт та боротьбою за владу.

Це призвело до не менш глибокого реваншу авторитарних сил, зокрема відміни конституційних змін у 2010 р., судові процеси над опозиційними лідерами Ю. Тимошенко та Ю. Луценком, що фактично стали новою для незалежної України практикою політичних репресій та підпорядкування судової гілки влади.

Також у 2010 р. відбувається зниження позицій української держави уряді рейтингів міжнародних дослідницьких організацій. Так, за показником індексу свободи Україна була виключена з категорії вільних держав [12] у зв'язку з централізацією влади, придушенням свободи слова в Україні, залякуванням неурядових організацій, нехтуванням засадами верховенства права, поширенням корупції, невірним судочинством, політичними репресіями та спотворенням і фальшуванням виборів. За рівнем свободи преси 2010р. Україна в рейтингу посіла 131-е місце замість 89-го у 2009 р. [13]. У 2011 р. Україна у рейтингу індексу демократії опустилась із 67-го на 79-те місце і була віднесена до категорії «гібридний режим» замість країни «з проблемною демократією» [14].

Нарешті, п'яту хвилю демократизації пов'язуємо з «Революцією гідності» та подіями 2013-2014 рр. Вона висунула вимоги підписання Угоди про Асоціацію з ЄС, відставки уряду та Президента, скликання позачергової сесії Верховної Ради, відміни «диктаторських законів» від 16 січня 2014 р., люстрації і звільнення Ю. Тимошенко.

Формально всі ці вимоги були виконані. Досягненнями Революції гідності стало відновлення Конституції у редакції 2004 р., Закон «Про очищення влади» тощо. Договір про Асоціацію було підписано. Але обіцяного поглиблення реформ так і не відбулося. Це зумовило нищівну поразку правлячих політичних сил на виборах 2019 р.

В цілому жодні зміни до Основного закону України та інших нормативних документів не змогли виключити дуалізму виконавчої влади та потенційного конфлікту між Президентом і Прем'єр-міністром, забезпечити ефективне функціонування демократичних інститутів, гарантувати проголошені демократичні принципи. Тому всі народні виступи висували майже однакові вимоги: припинення сваволі влади, відновлення законних прав і свобод, зміна влади. Отже, конституційні норми не спрямовані на забезпечення стабільності, а мають поверховий формальний, популістський характер. Індикатором того, що на всіх етапах реформи проводились лише для «заспокоєння» громадськості може служити низький рівень виконання задекларованих всіма громадськими виступами цінностей.

Фактично у всіх випадках інституційні зміни сприяли, насамперед, ротаціям у владі, виконання вимог та досягнення інтересів впливових груп (політичної опозиції, олігархічної групи). Це посилює розчарування населення у здатності чинити вплив на перебіг подій. Рядові учасники революцій почуваються обманутими і не схильні брати участь у подальшій боротьбі. Наприклад, внаслідок виступів шахтарів посаду Глави уряду посів Ю. Звягільський, директор шахти. Інші директори отримали державні дотації на розвиток своїх підприємств.

Успіх акцій громадянської непокори напряму залежав від реакції правлячої еліти, її готовності йти на компроміс. Це породжує ґрунт для розгляду акцій громадянської непокори як технології боротьби за владу, оскільки лояльне ставлення до протестних дій може бути розглянуто як зацікавленість в розхитуванні існуючого режиму. Саме такі мотиви пояснюють відсторонену позицію влади та незастосування сили проти мітингуючих. Так, Л. Кучма відкрито розігнав шахтарський страйк 1998 р., але виступив арбітром мирного врегулювання ситуації під час Помаранчевої революції. Очевидно, у другому випадку він вже змирився із втратою влади, а тому зберігав нейтралітет.

Впадає в око дедалі більша кількість учасників акцій громадянської непокори, дедалі драматичніший розвиток подій, жорсткіший реванш і глибший рівень дестабілізації ситуації в державі. Участь у «Революції на граніті» взяло кілька сотень студентів, з них 137 тримали голодування. В акціях «Україна без кучми» 30 тисяч демонстрантів, а у Помаранчевій революції 5-6 млн. Безпрецедентним випадком в історії України стало застосування відкритого насильства під час протистояння у ході «Революції Гідності», Пов'язуємо його з неінституціоналізованим характером протистояння. Адже, абсолютна більшість учасників Майдану (92 %) не належала ані до якоїсь з партій, ані до громадських організацій та рухів [15]. Також важливо звернути увагу, що це був протест проти влади загалом, зокрема й опозиції. Нарешті, вирішальну роль у характері протистояння відіграла реакція влади, яка зробила ставку на силовий метод врегулювання ситуації, але програла.

Якщо у попередні періоди подолати наслідки масових протестів вдалося у мирний спосіб, то опосередкованим наслідком Революції гідності став сепаратистський рух та перманентний військово-політичний конфлікт. Така політична ситуація об'єктивно вимагає розширення повноважень військових структур, спецслужб, виконавчих органів, задіяних до вирішення конфлікту, обмеження частини індивідуальних прав і свобод, що становить загрозу деінституціоналізації демократії.

Аналізуючи причини виникнення сепаратизму, М. Хилько [16], звертає увагу на те, що воно має посттоталітарний характер, зумовлене неправильним сприйняттям права самовизначення, посилене не вирішеними соціально-економічними проблемами та цілеспрямованою пропагандою певних угруповань. Цілком погоджуємось з твердженням про те, що сепаратистський рух зумовлений диспропорційністю розвитку регіонів та неефективною регіональною політикою.

Крім сепаратистів, за останні роки активізували свою діяльність й інші радикальні угруповання. Їхню соціальну базу складають особи, що розчарувались повільними темпами реформ і шукають прості рішення складних проблем. Зокрема, почастишали організовані ультраправими рухами в Україні напади на ромів, представників ЛГБТ спільнот [17, с.35].

На період Революції гідності припадає формування радикального руху, що отримало в публіцистиці назву «тітушки». Спочатку їхня діяльність проявлялась в організації провокацій на заходах опозиційних до влади політичних сил, нападів на їхніх представників та громадських активістів, виборчих дільниць. Нині «тітушки» беруть участь у комерційних порахунках, рейдерських захопленнях, охороняють незаконні забудови за мовчазної згоди правоохоронних органів. [17, с.61].

Загалом неконвенційний протест в Україні набув характеру неформального акомодативного інституту, що використовується як звична форма боротьби за владу, відстоювання власних інтересів, політичного управління. Однак, лояльне ставлення, а подекуди і потурання, політичного насильства суб'єктами політики призводить до делегітимації системи інститутів демократії, розчарування населення у можливості ефективної політичної участі.

Отже, до основних особливостей неконвенційного протесту в умовах демократизації політичної системи України відносимо відсутність ефективних альтернативних форм політичної участі, залежність успіху протесту від волі владарюючих суб'єктів, поверховий характер інституційних змін, що проводяться внаслідок масових виступів. Це доводить використання політичної участі як механізму імітації народовладдя та впливу на владу, технології маніпулювання масами та боротьби за владу впливових політичних акторів. Тому вважаємо українські неконвенційні протести нездатними подолати гібридність інституційної системи.

Навпаки, схильність політичних еліт використовувати мобілізацію масових протестів для досягнення вузькокорпоративних цілей призводить до інституційного утвердження протестної практики боротьби за владу та сприйняття радикалізму як єдиної можливої форми ефективного впливу на владу. Це твердження ілюструє тенденція зростання неорганізованих виступів та посилення неконвенційної складової протестів в Україні внаслідок недовіри до політичних інститутів.

Тому позитивний потенціал протесту в умовах демократизації політичної системи зводимо до здатності ідентифікувати та сприяти розв'язанню соціальних суперечностей. Це вказує на доцільність інституціоналізації та організаційного оформлення конвенційної політичної поведінки та підвищення легітимності демократичного інституту політичної участі.

Бібліографічний список:

1. Барбер, Б. Сильна демократія: політика учасницького типу. *Демократія*. Антологія. Київ: Смолоскип, 2005. С. 254-262.
2. Гутман Е. Устрій дорадчої демократії. *Демократія*. Антологія. Київ: Смолоскип, 2005. С. 327-363.
3. Putnam R. Bowling Alone: America's Declining Social Capital. *Journal of Democracy*. 1995. Jan. P. 65-78.

4. Васильчук Є. О. Роль незаконних воєнізованих і збройних формувань в акціях громадянської непокори та військово-політичних конфліктах в Україні. *Гілея*. 2017. Вип. 123. С. 308-314.
5. Грищенко Н.І. Протестні практики громадян України: характер основних форм прояву. *Регіональні студії*. Ужгород: Ужгородський національний університет, 2018. Вип.15. С. 12-15.
6. Зеленько Г. Політичні протести зими 2013–2014 років в Україні: зміст, форми, наслідки. *Наукові записки*. – 2014. – № 2(70). – С.34-55.
7. Колодій А. Соціальний капітал і політична участь громадянина в епоху змін. *Відповідальність християнина у сучасному суспільстві*. Матеріали 7-го Єкуменічного соціального тижня. (29 вересня – 4 жовтня 2014 р. м. Львів). 2014. С. 34-38.
8. Романюк А. Порівняльний аналіз основних форм політичної участі громадян країн Західної Європи. *Віче*. 2008. №1. С. 44–47.
9. Революція на граніті 1990 року: яким був перший український Майдан / 24 канал. 2 жовтня 2019 URL: https://24tv.ua/revolyutsiya_na_graniti_1990_prichini_naslidki_uchasniki_foto_n1213193 (дата звернення 15 травня 2020).
10. Постанова Верховної Ради УРСР Про розгляд вимог студентів, які проводять голодування в м. Києві з 2 жовтня 1990 року від 17.10.1990. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/402-12> (дата звернення 15 травня 2020).
11. За Україну без ... фанатизму. *Українська правда*. 25 лютого 2001 р. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2001/02/25/2981975/> (дата звернення 15 травня 2020).
12. Freedom in the World 2010. Global Erosion of Freedom / Freedom House. URL: <https://freedomhouse.org/report/freedom-world/2010/global-erosion-freedom> (дата звернення 15 травня 2020).
13. World Press Freedom Index 2010 / Reporters without border. URL: <https://rsf.org/en/world-press-freedom-index-2010> (дата звернення 15 травня 2020).
14. The Democracy Index 2011: Democracy under stress. URL: https://www.eiu.com/public/topical_report.aspx?campaignid=DemocracyIndex2011 (дата звернення 15 травня 2020).
15. Шаповалов С. Скільки громадян прийде на виборчі дільниці влітку? / "Демініціативи". URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2019/07/17/7221112/> (дата звернення 15 травня 2020).
16. Хилько М.І. Сепаратизм: походження, сутність, різновиди. *Гілея*. 2019. №144. С. 128-133.
17. Громадянське суспільство України: сучасні практики та виклики розвитку : аналіт. доповідь; за заг. ред. О. А. Корнієвського, Ю. А. Тищенко, В. М. Яблонського. К. : НІСД, 2018. 128 с

References:

1. Barber B. Syl'na demokratiya: polityka uchasnnyts'koho typu. *Demokratiya*. Antolohiya. Kyiv: Smoloskyp, 2005. S. 254-262.
2. Gutman, E. Ustriy doradchoyi demokratiyi. *Demokratiya*. Antolohiya. Kyiv: Smoloskyp, 2005. S. 327–363.
3. Putnam R. Bowling Alone: America's Declining Social Capital. *Journal of Democracy*. Jan. 1995. P. 65-78.
4. Vasil'chuk Є. О. Rol' nezakonnih voenizovanih i zbrojnih formuvan' v akcijah gromadjans'koї nepokori ta vijs'kovo-politichnih konfliktah v Ukraїni. *Gileja*. Vip. 123. 2017. S.308-314.
5. Grishhenko N.I. Protestni praktiki gromadjan ukraїni: harakter osnovnih form projavu. *Regional'ni studii*. Uzhgorod: Uzhgorodsk'ij nacional'nij universitet Vip.15. 2018. S. 12-15.
6. Zelen'ko G. Politichni protesti zimi 2013–2014 rokiv v Ukraїni: zmist, formi, naslidki. *Naukovi zapiski*. 2014. № 2(70). S. 34-55.
7. Kolodiy A. Sotsial'nyy kapital i politychna uchast' hromadyanyna v epokhu zmin. *Vidpovidal'nist' khrystyanyyna u suchasnomu suspil'stvi*. Materialy 7-ho Ekumenichnoho sotsial'noho tyzhnya. (29 veresnya – 4 zhovtnya 2014 r. m. L'viv). 2014. S. 34-38.
8. Romanyuk A. Porivnyal'nyy analiz osnovnykh form politychnoyi uchasti hromadyan krayin Zakhidnoyi Yevropy. *Viche*. 2008. №1. S. 44–47.
9. Revoljucija na graniti 1990 roku: jakim buv pershij ukraїns'kij Majdan / 24 kanal. 2 zhovtnja 2019 URL: https://24tv.ua/revolyutsiya_na_graniti_1990_prichini_naslidki_uchasniki_foto_n1213193
10. Postanova Verhovnoї Radi URSR Pro rozgljad vimog studentiv, jaki provodjat' goloduvannja v m. Kievі z 2 zhovtnja 1990 roku vid 17.10.1990 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/402-12>
11. Za Ukraїnu bez ... fanatizmu /Ukraїns'ka pravda. 25 ljutogo 2001r. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2001/02/25/2981975/>
12. Freedom in the World 2010. Global Erosion of Freedom / Freedom House. URL: <https://freedomhouse.org/report/freedom-world/2010/global-erosion-freedom>
13. World Press Freedom Index 2010 / Reporters without border. URL: <https://rsf.org/en/world-press-freedom-index-2010>
14. The Democracy Index 2011: Democracy under stress. URL: https://www.eiu.com/public/topical_report.aspx?campaignid=DemocracyIndex2011
15. Shapovalov S. Skil'ki gromadjan prijde na viborchi dil'nici vlitku? / "Deminiciativi". 2019. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2019/07/17/7221112/>

16. Hil'ko M. I. Separatizm: pohodzhennja, sutnist', riznovidy // *Gileja*. 2019. №144. S. 128-133.

17. Gromadjans'ke suspil'stvo Ukraïni: suchasni praktiki ta vikliki roz-vitku : analit. dopovid' / [Jablons'kij V. M., Andriuchenko T. V., Bekeshki-na I. E. ta in.] ; za zag. red. O. A. Kornievs'kogo, Ju. A. Tishhenko, V. M. Jablon-s'kogo. K. : NISD, 2018. 128 s.

Haponenko V. A. Unconventional forms of protest in Ukraine: mechanism of institutional change or manipulative technology?

The article deals with the peculiarities of non-conventional protest in democratization of the Ukrainian political system. The controversial role of political participation has been described as a mechanism of influencing the state authorities, driving force of reforms and, at the same time, a technology of manipulating masses, and a consequence of the struggle for power among the influential political actors. The ability of non-conventional protest to promote the transformation of a hybrid institutional system has also been analyzed.

The tendency of political elites to use mobilization of mass protests in achieving their narrow corporate goals as well as dependence of the success of protests on the will of the political elite representatives have been proved. The institutional approval of the protest practice in the struggle for power has been substantiated. It has been pointed out that there is a tendency for increasing unorganized demonstrations and strengthening the non-conventional component of protests in Ukraine due to distrust in political institutions.

The reasons and consequences of the large-scale non-conventional protests in the history of Ukraine have been considered in the context of their impact on the democratization of the political system. The nature of institutional changes arising from people's protests has been described as superficial and indeterminate, for the most part contributing to a change of government, and a temporary relief in social tensions. Instead, the institutional system has undergone little change, asserting non-conventional protest as the only possible option of effective political participation.

The main reasons for the periodic recurrence of non-conventional mass protests are their institutionally-caused nature and their perception as an effective and standardized technique of influencing the government.

Key words: *political participation, political system, democratization, institutional change, political protest, civil disobedience, non-conventional protest.*

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0788-7399>

Priamukhina N. V., Vasyl' Stus Donetsk National University

PECULIARITIES OF FORMATION OF STATE IMMIGRATION POLICY OF CERTAIN DEVELOPED COUNTRIES

The article is devoted to the issues of immigration policy, which is an important political tool for achieving social goals in the field of economy, demography, security and nation building. In today's world, developed countries have joined the competition for highly skilled migrants and quality carriers of human capital, using immigration as an important resource for economic and demographic development. The unfavorable demographic situation formed in Ukraine before the beginning of the new millennium forces us to consider migration as an important resource, the use of which can compensate for the natural decrease in population. In traditional countries of reception of immigrants, there are serious problems in addressing the integration of migrants, national security, tolerance, socio-economic stability and intercultural dialogue. The immigration policy of Great Britain, Australia, Canada is studied and it is determined that any immigration policy is not without contradictions, its mechanism evolves and develops, and the institutional framework is formed within a certain political regime and reflects the political culture, values, goals of the nation. The essential characteristics of political regulation and levels of immigration policy of developed countries are formulated. Focus on the main components of the immigration policy of the studied countries, namely, issues related to the reception of migrants; the problems of their integration and socialization allow us to say that a special place among the factors that determine the process of development and implementation of immigration policy is occupied by the political regime.

It is substantiated that the formation of a single immigration policy for member states does not exclude the existence of national models of integration of migrants into the host society within the supranational immigration policy regime. Preservation of national models of integration is due to the presence of political and cultural national and regional features of the national community with a predominance of either civil or ethnic vectors. Differentiation of integration policies of member states is due to the presence of political and cultural differences between them in the field of national identity, citizenship and naturalization.

Key words: immigration policy, international migration, architecture of social and political relations, political regime, socialization, civil freedom, institutions of self-regulation.

Formulation of the problem. International population migration belongs to large-scale and dynamic modern processes, is a specific driving force of social development or a source of social conflicts and contradictions, as it has both positive and negative impact on the social, demographic, racial and ethnic composition of countries. Immigration policy is an important political tool for achieving social goals in the field of economy, demography, security and nation building. Adequately constructed and substantiated immigration policy determines not only the achievement of international consensus in terms of migration of different countries, but also political, economic, socio-cultural and its reflection.

In the postwar period in the developed world the mechanism of immigration policy has undergone significant changes (institutional and organizational), which occur both in the general context of the evolution of political systems of democracies and social processes characteristic of post-industrial societies. Ukraine, which previously had virtually unlimited means of regulating immigration, is now deprived of a monopoly on the formation and implementation of immigration policy. In today's world, developed countries have joined the competition for highly skilled migrants and quality carriers of human capital, using immigration as an important resource for economic and demographic development. In the field of immigration policy of advanced countries, along with the tendency to further strengthen the legal framework for humanitarian migration, there is a tendency to increase the requirements for migrants. For highly skilled migrants, the most-favored-nation treatment is created. On the other hand, the immigration policies of developed countries tend to reduce the share of refugees and migrants entering with the aim of family reunification. In the process of making policy decisions in the field of immigration policy, national interests are increasingly dominating humanitarian obligations [1].

Pragmatism in the use of opportunities created by immigration forms the basis of immigration policies of host countries.

Relatively recently, even after independence, Ukraine was faced with the need to formulate and implement a national immigration policy. The number of foreigners living in Ukraine on the basis of a permanent residence permit as of 2019 is 280,872 people and 114,394 foreigners living in Ukraine on the basis of a temporary residence permit [2]. At the same time, Ukraine ranks 8th place in the world in the number of emigrants to other countries [3]. The unfavorable demographic situation formed in Ukraine before the beginning of the new millennium forces us to consider migration as an important resource, the use of which can compensate for the natural decrease in population. However, as the experience of developed countries shows, the use of this resource is associated with risks of erosion of national, cultural and religious identities of the host society, increasing conflict and, consequently, complicating the problems of political control of social processes [4]. The positive dynamics of international migration, its scale, as well as the impact of immigrants on all key areas of the host society, lead to an increase in the cost of errors and miscalculations in the implementation of immigration policy.

Analysis of recent research and publications. The analysis of the phenomenon of immigration policy involves the use of scientific knowledge of theoretical-fundamental and empirical-applied nature, which explains the factors, causes and drivers of migration. Economists have made the greatest contribution to the study of migration and immigration policy. Demographic concepts and aspects are covered in the works of G. Hugo, K. Hirano; the theory of emigration transition was put forward and substantiated by V. Zelinsky, F. Martin, E. Taylor; the theory of the segmented labor market is described by M. Pior. Of particular note is the synthetic theory of migration by D. Massey, who believes that the development of immigration policy is a consequence of the conceptualization of migration problems. At the same time, international migration must be recognized as an integral part of economic globalization and regulated through multilateral agreements and institutions to maximize the benefits and costs of states.

Domestic scientists, in particular, O. Bilyk, O. Bandurka, A. Babenko, O. Vlasyuk, S. Denisyuk, O. Kuzmenko, O. Malinovska, V. Novik, O. Piskun, S. Pyrozhev, M. Romanyuk, O. Sydorchuk, S. Timur, M. Shulga, studying the peculiarities of migration under modern conditions of development, assess the course of migration processes and predict development trends and consequences of migration in different countries. Examining the causes of domestic migration, the need to take measures to reduce its pace, which is becoming threatening, is noted as an obvious fact.

In general, the scientific contribution of economic sciences to the study of international migration policy is unbalanced, which is explained, firstly, by economic factors; secondly, the use in economic research of methods that allow to build mathematically verified models for the analysis of migration and measuring its economic efficiency; thirdly, little attention is paid to the social and political consequences of migration and its consideration, first of all, as an economic resource. This actualizes the study of the peculiarities of the formation of state immigration policy of developed countries.

The purpose of the article is to determine the current economic and political and legal conditions, factors, trends and features of the formation and implementation of state immigration policy in developed countries.

Presentation main material. Developed countries, long being the object of migration expansion by international migrants, have accumulated strong experience in implementing immigration policy. However, in traditional countries of reception of immigrants, there are serious problems in addressing the integration of migrants, national security, tolerance, socio-economic stability and intercultural dialogue.

Differences in the regulation of international migration have determined the choice of the most interesting countries in terms of immigration policy.

The United Kingdom is a country that has mainly implemented a restrictive strategy in national immigration policy. Australia and Canada are states that in the postwar era chose the opposite, expansionist strategy of immigration policy, aimed at actively attracting migrants. Purposeful policies to stimulate immigration were pursued by these states during the postwar decades [5]. All three countries formally belong to the Anglo-Saxon model of immigration policy, which has largely established modern global standards, norms and principles of interaction between the state and international migrants. Britain, moreover, is an example of a country whose immigration regime in the postwar decades was shaped by the legacy of the colonial past. The contradictory, inconsistent nature of government action in the field of immigration policy in the postwar era has been the cause of contemporary ethnocultural problems in British society. Therefore, the United Kingdom has carried out a large-scale reform of state immigration policy: from the legal framework to the organizational structure and the formation of new policies for practical implementation [6].

Under modern conditions, immigration policy solves, to some extent, the opposite problem. First, in developed countries, with the help of state and administrative regulation, there is a need to limit external migration, which aims to protect the national labor market, social welfare of a developed society, countering terrorism and other threats related to territorial displacement. Second, as a result of globalization, economically determined requirements have emerged in any country to remove barriers that exist in the form of interstate borders and impede the movement of people, goods, services, finance, and information.

In the context of globalization of economic, political and social processes, the problem of developing a supranational immigration policy, which will take into account the national interests of the participating countries, is one of the most pressing. Obviously, even the most effective immigration policy is not without contradictions, its mechanism evolves and develops, and the institutional framework is formed within a certain political regime and reflects the political culture, values, goals, especially those who make political decisions in a particular historical period. The experience and the model of an effective immigration policy cannot be copied and applied by other countries without significant changes and adjustments. However, this does not exclude the fact that the experience gained by developed countries needs to be studied, analyzed, critically considered and generalized.

In this regard, the relevance of studying the institution of immigration policy is growing not only from a theoretical and cognitive standpoint, but also in terms of application, as many previously implemented by different countries projects of political and managerial decisions are consistent with modern Ukrainian realities. Critically considered experience of implementation of state-administrative decisions in the field of regulation of international migration processes can increase the modernization and innovation potential of domestic immigration policy, and, consequently, have a positive impact on the future of Ukraine.

Migration processes form a new architecture of social and political relations between countries, encourage governments to resolve conflicts, create new institutions of state and political-administrative management. The search for new forms of political regulation of international migration processes determines the development by governments of developed countries of adaptation strategies (projects, policy programs, etc.) for the dynamic "infusion" of states into existing models; schemes of interaction of the international community in order to solve the problem of migration management, which has both regional and national dimensions [7, p. 7]. Since the dynamic process of constructing new institutions of state and political-administrative regulation of migration is always ahead of the level of its theoretical understanding, there is a need to study the theory and practice of migration regulation in developed countries, identify current trends in migration management, problems related to admission and integration of migrants. The review of immigration policy of developed countries is especially relevant due to the need to improve the mechanism of domestic immigration policy, reduce the conflict potential of international migration, as well as to reach a compromise between the interests of migrants and the host society.

State immigration policy is a process that involves the efforts of political, civic and international structures. In the process of forming immigration policy, the state aggregates the approaches of various levels of formalized and informal structures to the regulation of migration. It is a platform for all actors to regulate migration and forces them to apply different approaches at different levels of government. Thus, immigration policy is not a mechanical combination of all forms of immigration activity, where the state is one of the many agents of collective activity, which has its own segment of responsibility. On the contrary, the state immigration policy is the only, system-forming activity of the state aimed at achieving the goals of the host society.

Political regulation of migration processes is to some extent characterized by an ontological approach to regulatory influence, which distinguishes it from other forms and methods of migration regulation (legal, economic, environmental, network). The state, as an integrated social institution, in the formation of immigration policy is able to synthesize the interests of different participants, determined by the goals of the host society, monitoring the current situation, adjusting policies, and developing a long-term strategy for receiving and accommodating migrants.

The essential characteristics that form the profile of the possibilities of political regulation of migration include:

- use of a wide range of forms and methods of influencing migration processes;
- flexibility of contractual practices in determining the objectives of state regulation;
- ability to use specific technologies of loyalty, bargaining, agreements, etc.

The advantages of political methods of regulating international migration as a dynamic problem area are: the system-forming nature of state immigration policy and the rational nature of political and managerial influence; prompt response to problematic areas of social relations related to the processes of international

migration; a wide range of methods of influence used; ability to mobilize public resources to achieve significant social goals [1].

Immigration policy is a complex, complex process that has evolved to include new subjects and objects of regulation, which has led to a change in its structure and functions. To date, the structure of immigration policy of developed countries has three levels [8]:

- 1) supranational, which includes two sublevels – international and interstate;
- 2) national;
- 3) regional (local).

Britain's immigration policy after World War II is inconsistent and contradictory. The main reason for this is the presence in government actions of opposite political and managerial imperatives: the preservation of former relations with the Commonwealth; the interests of the nation-state, which in fact was Britain. Preservation of British citizenship in the Commonwealth of British Citizenship Act of 1948 opened the "Pandora's box" of large-scale postwar immigration to Britain. The harshness of immigration rules not only did not reduce immigration to the UK, but had the opposite effect, leading immigrants to refuse to return home and increase immigration in order to reunite families. After the 1940's and 1950's, the interests of the nation-state in Great Britain prevailed over the desire to maintain a dominant position in relations with the Commonwealth. This contributed to the differentiation of imperatives of public administration practices, as a result of which the immigration policy of Great Britain from the 60's of the twentieth century, finally took a restrictive, restrictive nature [8].

Thus, starting from the second half of the twentieth century in the political regulation of British immigration policy, two points have become permanent:

- 1) search and implementation of effective measures of state control over immigration;
- 2) solving racial problems, the integration of migrants into British society.

Canadian immigration policy was primarily focused on the needs of the national economy. However, political factors also had a major impact on changes in the process of building and implementing relevant policies. Implementation of Canadian immigration policy in the first half of the twentieth century meant cutting off undesirable categories of migrants for the ruling class and preventing them from entering the country. Restrictions on immigration were imposed not only on the basis of race or country of origin, but also on political grounds [9].

Canadian immigration policy is characterized by the high capacity of government institutions to form and pursue a stable policy, and in particular, segregation of immigrants by race and ethnicity is an integral part of the first phase of immigration policy. The second stage of development of immigration policy – from the 70's of the twentieth century – was characterized by multiculturalism, which influenced the problems of national identity, integration, and citizenship policy. With the adoption of the principle of multiculturalism as an imperative of government action, there was a change in the models of formation of Canada's national immigration policy. The practice of implementing immigration policy, its targets and political and cultural foundations has undergone transformations. The willingness to change and adapt the institutional structures of the host society in the interests of its new members has become a key feature of the multicultural phase in Canada's immigration policy. Important features of the third phase of Canada's immigration policy were the introduction of elements of long-term planning, the practice of public debate (the phenomenon of the White and Green Papers) and the improvement of the redistribution mechanism between the federation and the provinces. The undivided dominance of the federal center in the planning of annual immigration quotas since the late 70's of the twentieth century, gave way to institutionalized mechanisms of federal-provincial cooperation [9].

We identify three problem blocks that define the political agenda of Canada's immigration policy at the beginning of the new millennium:

- the first – combines challenges related to humanitarian issues;
- the second – the problems of incorporation of migrants into Canadian society;
- the third is the issue of resettlement of migrants.

Australia's immigration policy is characterized by the government's willingness to recognize cultural differences in Australian society, reliance on liberal democratic values and abandon racist strategies, which meant not just another stage, but a change in national immigration policy. Due to the growing political influence of immigrants in Australian society, the problem of forming goals and means of implementing immigration policy since the mid-70s of the twentieth century were no longer only in the competence of the government and business circles. An important trend in modern immigration policy in Australia is its regionalization [1].

Thus, the immigration policy of developed countries has two major components.

The first covers a range of issues related to the reception of migrants (desired characteristics, rules, procedures, selection systems, quotas).

The second is the problems of integration and socialization (integration, citizenship, access to the labor market, problems of political participation, etc.). Immigration policy is increasingly influencing the demographic, cultural, economic and political spheres of host societies.

Without denying the importance of improving the economic efficiency of immigration policy, we note some trends.

First, there is a steady downward trend in the share of economic migrants in the overall structure of migration to developed countries and, consequently, an increase in other categories of migrants.

Secondly, the nature of migration processes becomes more and more complicated; their aggregate causal conditionality prevents the implementation of state-monopoly migration policy and causes further diversification and complication of the processes of developing an adequate immigration policy.

Third, with the help of immigration policy, developed countries can solve demographic problems, implement security, defense, national development, and improve the quality of human capital.

Fourth, the effectiveness of immigration policy depends not only on the developed legal framework and appropriate organizational structure, but also on such non-economic factors as the presence of political will, quality of public administration, national characteristics of political institutions, the current distribution of political forces influencing functioning of the mechanism of political goal-setting and practical implementation of the national immigration policy.

Immigration policies implemented by developed countries are competitive. It should also be noted the non-equivalent nature of migration between the world center and the periphery. The result of high-quality carriers of human capital from peripheral countries, on the one hand, reduces opportunities for economic and social development for these countries, and on the other – migration from less developed countries, often without adequate replacement, which reduces the overall quality of population by demographic and socio-economic parameters. The third point concerns the liberalization of immigration policy of states during their hegemony. Hegemonic states extend liberal values not only to the economic but also to the political sphere. This applies both to the support of civil liberties (opening the door to political exiles) and to the need to remove any barriers to the free circulation of capital, goods, services and labor. In our opinion, the liberalization of immigration policy is carried out by hegemonic states, primarily in their own national interests.

In addition, it should be noted that immigration policy is a kind of social control, and the process of its formation and implementation is greatly influenced by the evolution of values, norms, as well as changes in the status-role structure of political levers [1]. An important feature of immigration policy is that qualitative changes in the process of its formation usually occur after events that are not directly related to migration. These developments are the external determinants of changes in migration and immigration policy. Events that affect institutional changes in the regulation of migration include: wars, revolutions, the collapse of empires, political and economic crises, globalization etc.

Each of these processes has a multiplier effect on immigration policy: first, it affects the nature of migration (scale, direction, intensity); secondly, it influences the change of values, rules, norms, priorities, and, as a consequence, the target settings of decision-makers; third, it increases the number of levels of decision-making, contributing to the emergence, along with national, supranational and regional.

A special place among the factors that determine the process of development and implementation of immigration policy is occupied by the political regime. The change in the model of immigration policy is due to changes in its values. The organizational, structural, and implementation components of immigration policy are institutionalized within a particular immigration policy model. The change in the model of immigration policy is due to the influence of profound social transformations that lead to changes in the political regime, changes in the configuration of international relations or phases of development of society [1]. As a result, after the Second World War, the boundaries of the liberal state's actions towards immigrants were sharply narrowed. By the 1970's, in some countries (Australia, Great Britain, Canada, Sweden, etc.), under the influence of internal and external factors, there was a change in the racial-ethnic paradigm to a multicultural one [1]. Multiculturalism, adopted as a model of immigration policy, has expanded opportunities for migration to developed countries from non-European countries, while limiting the actions of governments for all categories of migrants.

Opposing immigration values are embodied in the question of national membership. Thus, the Anglo-Saxon model of immigration policy is based on democratic liberal values, respect for human rights and political participation of the population (which includes migrants) [10]. In contrast to the Anglo-Saxon model,

the continental European model is based on the collective rights of members of the national community to preserve the ethnic and religious homogeneity of society, guaranteed by the state. The public reaction to immigration into the country, determined by historical traditions and political and cultural stereotypes, forms the imperative of state immigration policy to implement an expansionist or restrictive strategy. Traditional immigration countries – Canada, Australia and the United States – have developed and begun to apply integration models based on the principles of multiculturalism since the 1970s. Continental European countries, on the other hand, are reluctant to position themselves as immigration and retain the ideals of homogeneous nations in social and political discourses. According to the author, although the policy of integration of migrants can be implemented through the assimilationist and multiculturalist model, in practice, various variants of multiculturalism are now being implemented [4].

We highlight the following reasons for the current crisis of models of implementation of assimilation and multicultural strategies for the integration of migrants in developed countries:

- 1) increasing ethnic, religious and cultural dispersion of migration flows to developed countries;
- 2) the crisis of the state in the era of globalization, associated with the objective narrowing of sovereignty due to the growth of economic interdependence;
- 3) limited actions of the state towards migrants by liberal international norms on human rights and humanitarian obligations;
- 4) strengthening the transnational of migration flows, which leads to the disorientation of migrants towards a particular society of the host country;
- 5) increasing the segmentation of countries that receive migrants on such parameters as income, employment, social mobility, etc.

The factor of globalization has a significant impact on the role of the state in the process of immigration policy. The institution of citizenship is undergoing significant changes, the main catalysts of which are changes in the nature of the nation-state, as well as the quality and content of relations between the state and citizens.

Decentralization of the political decision-making process, caused by the objective need to include in the political process of numerous counterparts, the rationale for public policy does not mean a reduction in the role of the state. On the contrary, instead of "blurring" the political and economic borders of the state, its role as a coordinator of the actions of numerous levers is growing. The involvement of multilevel actors in the process of political power relations objectively reduces the level of conflict in society.

At the same time, the development of institutions of migration self-regulation objectively narrows the field of activity of the state. The central institution of migration self-regulation is the labor market. The needs of the labor market determine the whole mechanism of immigration to developed countries. Diasporas and migration networks are important institutions of self-regulation of migration flows.

In the most institutionalized form, the supranational immigration and political regime was formed within the European Union. The formation of a pan-European immigration and political regime had a number of important external manifestations. They are embodied: in the removal of obstacles to the processes of internal territorial social mobility in the form of interstate borders; restrictions on national labor markets; in the emergence of the institution of supranational citizenship, which gives citizens of member states new political rights and expands opportunities for political participation [5]. The main purpose of the supranational immigration policy regime is to develop and implement a common immigration policy for member countries, which involves reaching a consensus on the principles and approaches to regulating external and internal migration.

Conclusions. The institution of immigration policy in the process of evolutionary development went beyond the state system and was transformed in the form of national, supranational and international regimes. Immigration and political regimes regulate the processes of migration and regulate the entry, exit, stay, and extradition of international migrants, as well as the special nature of interactions between different political actors – states, supranational, international, governmental and non-governmental organizations.

Under modern conditions, immigration policy is a multilevel and multi-subject process in which the state has a dominant role, due to which this process is aimed at solving economic and demographic problems of the host society through the implementation of politically determined preferences and economic needs limited by international obligations reception and norms in the field of human rights. Modern immigration policy in the developed world is a complex and complex process, which includes new subjects and objects of regulation, which lead to changes in its structure and functions.

The effectiveness of state immigration policy depends not only on the developed legal framework and appropriate organizational structure, but, above all, on such factors as the presence of political will, quality

of public administration, national characteristics of political institutions that affect the mechanism of political goal-setting and practical implementation national immigration policy.

The resources available to an individual state are insufficient to implement an effective immigration policy. The dominant trend influencing the process of forming the immigration policy of developed countries is the development of cooperation in regulating international migration. The joint activities of states to regulate various aspects of international migration involve a combination of the principles of their national immigration policies, as well as the development of common for participants integration processes, norms, rules and procedures in the form of regional and international migration regimes.

We believe that the formation of a single immigration policy for member states does not preclude the existence of national models of integration of migrants into the host society within the supranational immigration policy regime. Preservation of national models of integration is due to the presence of political and cultural national and regional features of the national community with a predominance of either civil or ethnic vectors. Differentiation of integration policies of member states is due to the presence of political and cultural differences between them in the field of national identity, citizenship and naturalization.

References:

1. Malynovs'ka O.A. Migrantska polityka: hlobal'nyy kontekst ta ukrayins'ki realiyyi : monohrafiya. Kyiv : NISD, 2018. 472 s.
2. Mul'ty`medijna platforma inomovlennya v Ukraini Ukrinform URL : <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2793961-migracijna-sluzba-porahuvala-skilki-inozemciv-oficijno-prozivaut-v-ukraini.html>
3. World migration report 2020. Pub2019/006/1 WMR 2020. URL : https://publications.iom.int/system/files/pdf/wmr_2020.pdf
4. Kozlovets' M. A. Fenomen natsional'noyi identychnosti: vyklyky hlobalizatsiyi : Monohrafiya. Zhytomyr: Vyd-vo ZhDU im. I. Franka, 2009. 558 s.
5. Stakanov R. D. Trudova mihratsiya v rehioni Ameriky: pohlyad v maybutnye cherez pryzmu s'ohodnyashn'oyi mihratsiynoyi polityky. *Kul'tura narodov Prychernomor'ya*. 2010. # 196, T. 1. S. 190-194.
6. Systema derzhavnoho upravlinnya Spoluchenooho Korolivstva Velykobrytaniyi i Pivnichnoyi Irlandiyi: dosvid dlya Ukrainy /uporyad. P. I. Kraynik ; za zah. red. Yu. V. Kovbasyuka, S. V. Zahorodnyuka. Kyiv : NADU, 2011. 48 s.
7. Osnach O. M. Instytuty ta mekhanizmy modernizatsiyi mihratsiynoyi polityky: porivnyal'no-politologichnyy analiz : avtoref. dys. ... kand. polit.nauk : 23.00.02. Kyiv – 2018. 23 s.
8. Mihratsiya v umovakh transformatsiyi rehional'nykh rynkiv pratsi Ukrainy: mekhanizmy rehulyuvannya : monohrafiya / za. red. U. Ya. Sadova. L'viv: DU «Instytut rehional'nykh doslidzhen' imeni M. I. Dolishn'oho NAN Ukrainy», 2019. 263 s.
9. Burtseva M. Kanads'ka immihratsiyna polityka (seredyna khkh – pochatok khkhi stolittya): osnovni zdobutky suchasnoyi istoriohrafii. *Scriptorium nostrum*. 2018. # 2 (11). S. 146-156.
10. Stakanov R. D., Syntetychna systema rehional'noyi mihratsiynoyi polityky: teoretychni zasady stanovlennya. *Ekonomika Ukrainy*. 2018. # 6 (679). S.44-68.

Бібліографічний список:

1. Малиновська О.А. Міграційна політика: глобальний контекст та українські реалії: монографія. Київ: НІСД, 2018. 472 с.
2. Мультимедійна платформа іномовлення в Україні Укрінформ. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2793961-migracijna-sluzba-porahuvala-skilki-inozemciv-oficijno-prozivaut-v-ukraini.html>
3. World migration report 2020. Pub2019/006/1 WMR 2020. URL: https://publications.iom.int/system/files/pdf/wmr_2020.pdf
4. Козловець М. А. Феномен національної ідентичності: виклики глобалізації: Монографія. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. 558 с.
5. Стаканов Р. Д. Трудова міграція в регіоні Америки: погляд в майбутнє через призму сьогодення міграційної політики. *Культура народів Причорномор'я*. 2010. № 196, Т. 1. С. 190-194.
6. Система державного управління Сполученого Королівства Великобританії і Північної Ірландії: досвід для України /упоряд. П. І. Крайнік; за заг. ред. Ю. В. Ковбасюка, С. В. Загороднюка. Київ: НАДУ, 2011. 48 с.
7. Оснач О. М. Інститути та механізми модернізації міграційної політики: порівняльно-політологічний аналіз : автореф. дис. ... канд. політ.наук: 23.00.02. Київ. 2018. 23 с.
8. Міграція в умовах трансформації регіональних ринків праці України: механізми регулювання: монографія /за. ред. У. Я. Садова. Львів: ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долішнього НАН України», 2019. 263 с.
9. Бурцева М. Канадська імміграційна політика (середина ХХ – початок ХХІ століття): основні здобутки сучасної історіографії. *Scriptorium nostrum*. 2018. № 2 (11). С. 146-156.
10. Стаканов Р. Д., Синтетична система регіональної міграційної політики: теоретичні засади становлення. *Економіка України*. 2018. № 6 (679). С.44-68.

Прямухін Н. В. Особливості формування державної імміграційної політики окремих розвинених країн

Стаття присвячена питанням імміграційної політики, яка є важливим політичним інструментом реалізації соціальних цілей у сфері економіки, демографії, безпеки та будівництва нації. В сучасному світі розвинені країни включилися в конкурентні процеси за висококваліфікованих мігрантів й якісних носіїв людського капіталу, використовуючи імміграцію як важливий ресурс економічного та демографічного розвитку. Сформована в Україні до початку нового тисячоліття неблагополучна демографічна ситуація змушує розглядати міграцію як важливий ресурс, за рахунок використання якого можна компенсувати природне зменшення кількості населення. В традиційних країнах приїому іммігрантів існують серйозні проблеми у вирішенні питань інтеграції мігрантів, забезпечення національної безпеки, толерантності, соціально-економічної стабільності та міжкультурного діалогу. Досліджено імміграційну політику Великобританії, Австралії, Канади та визначено, що будь-яка імміграційна політика не позбавлена протиріч, її механізм еволюціонує й розвивається, а інституційний каркас формується в рамках певного політичного режиму та відображає політичну культуру, цінності, цільові установки нації. Сформульовано сутнісні характеристики політичного регулювання та рівні імміграційної політики розвинених держав. Зосередження на основних компонентах імміграційної політики досліджуваних країн, а саме, питаннях, присвячених прийому мігрантів; проблемам їх інтеграції та соціалізації дає змогу стверджувати, що особливе місце серед чинників, що визначають процес вироблення і здійснення імміграційної політики, посідає політичний режим.

Обґрунтовано, що формування єдиної для держав-членів імміграційної політики не виключає існування в рамках наднаціонального імміграційно-політичного режиму національних моделей інтеграції мігрантів до приймаючого суспільства. Збереження національних моделей інтеграції обумовлено наявністю політико-культурних країнних і регіональних особливостей національної спільноти з переважанням в них або цивільного, або етнічного векторів. Диференціація імміграційних політик держав-членів обумовлена наявністю між ними політико-культурних відмінностей в сфері національної ідентичності, громадянства та натуралізації.

Ключові слова: імміграційна політика, міжнародна міграція, архітектура соціальних і політичних взаємин, політичний режим, соціалізація, громадянська свобода, інститути саморегуляції.

КРОС-ТЕМПОРАЛЬНИЙ АНАЛІЗ АКТИВІЗАЦІЇ ІДЕЙ ФЕДЕРАЛІЗАЦІЇ УКРАЇНИ

Проаналізовано етапи та причини активізації ідей федералізації України на сучасному етапі розвитку держави, починаючи з часів занепаду Радянського Союзу та отримання Україною незалежності. Проаналізовані ідеї політиків того часу та доказано, що одним з провідників ідей федералізації був В.Чорновіл, який вважав, що федералізації потрібна державі оскільки унітарність лише змінить московський тиск на київський тиск центрального уряду на регіони.

Зазначено, що ідея не була реалізована через сепаратистські тенденції, що охопили регіони України, особливо південно-східний регіон. Підкреслено, що унітарна форма територіального устрою була обрана для зміцнення держави, але провідні політики того часу (В.Чорновіл, Л.Кучма) постійно наголошували на необхідності федералізації України, але через деякий час.

Пояснена популярність ідей федералізації під час помаранчевої революції та обґрунтована думка, що ця ідея здебільшого трансливалася політичними елітами, що переймалися своїми бізнес позиціями. Це була перша серйозна кризова ситуація, коли постало питання про зміну територіального устрою держави. Прослідковано еволюцію цієї ідеї після помаранчевої революції та наголошено на поступовій її популяризації серед політиків та політичних експертів. Проаналізована позиція таких політиків, як В.Литвин, П.Симоненко, Є.Кушнар'єв, В.Колесніченко, які найактивніше аналізували цю тему.

Розглянута ситуація 2014 року, коли ідея федералізації проявилася найгостріше та мала здебільшого зовнішній канал активізації. Розглянута позиція Росії та США під час активної фази військово-політичної кризи в Україні. Встановлено, що перехід зміна державно-територіального устрою держави під час кризових ситуацій може призвести до поглиблення розколу всередині суспільства та зникнення держави як такої.

Ключові слова: державно-територіальний устрій, федералізація, сепаратизм, В.Чорновіл, Україна.

Переважаюча кількість політичних криз в Україні завжди підіймала питання, які загрожували територіальній цілісності держави. Основним таким питанням була трансформація державно-територіального устрою держави із тенденцією до послаблення контролю з центру та отримання більшого пакету повноважень регіонами держави. Це питання час від часу підіймалося та обговорювалося політиками, юристами, вченими, але воно не отримувало настільки негативного забарвлення, як сьогодні. Це пов'язано, перш за все, з тим, що Україна знаходиться в стані політичної та військової кризи, а, отже, виносити обговорення цього питання на широкий загал не є припустимим. Крім того, свою думку з цього приводу висловив дійсний Президент України, який підтримує унітарний устрій держави, заявивши, що «Україна – унітарна держава та федералізація неможлива» [8].

Автор не ставить перед собою завдання проаналізувати переваги та недоліки будь-якої форми державно-територіального устрою України, а, отже, метою статті є аналіз саме етапів та причин активізації ідей зміни державно-територіального устрою в Україні, а саме трансформацію держави з унітарної у федеративну.

Якщо говорити про науковців та експертів, які цікавились цим питанням, слід зазначити таких фахівців, як А.Колодій, Я.Дашкевич, С.Телешун (який підготував та захистив докторську дисертацію на теми «Державний устрій України: проблеми теорії і практики [7]»). Але ця робота була написана ще в 2000 році, коли Україна не зіткнулась з двома потужними політичними кризами.) Різні аспекти федеративного устрою розглядаються у роботах А. Мальгіна «Україна: соборність та регіоналізм» та «Федералізація України: до єдності через різноманітність», підготовлена В.Григор'яном,

С.Жильцовим, О.Ішиним, А.Мальгіним. Перша робота вийшла друком в 2005 році саме після помаранчевої революції, друга у 2011, коли це питання обговорювалося у вузьких колах.

Перш за все, вважаємо за потрібне дати визначення процесу федералізації. Отже, на думку авторів Енциклопедичного словника-довідника «Новітня політична лексика» федералізація – це процес, у результаті якого відбувається перехід до федеративного державного територіального устрою. Мета федералізації – забезпечити в межах єдиної держави функціонування її суб'єктів в умовах певної політичної самостійності, розмежування повноважень між федерацією і суб'єктами федерації, встановлення дворівневої системи органів влади, системи законодавства [16, с.406].

Якщо говорити про зміну територіального устрою, а саме трансформацію держави у федерацію, це питання підіймалося під впливом саме політичних процесів тричі за сучасну історію України.

Перший етап ідей федералізації співпав із періодом розпаду Радянського Союзу. Активним провідником федералізації виступив В'ячеслав Чорновіл. Саме в цей період В.Чорновіл включив це питання до свого ідейного арсеналу наприкінці 1980-х – на початку 1990-х років. У цьому питанні він знаходив односторонні і послідовників, проте стикався і з тими, хто не тільки не сприймав, а й категорично засуджував ідеї федералізму. Під їхнім впливом дещо змінювалося артикулювання В.Чорновілом цієї ініціативи, адже тривав пошук методів і засобів забезпечення розвитку суспільства [6, с.99].

В.Чорновіл звернув увагу на ідею федералізму в 1960-х роках, шукаючи шляхи динамічного розвитку національної спільноти [6, с.104]. Він розглядав федералізм як громадське самоврядування. Поняття федералізму та самоврядування для нього були тотожними. Причиною недовіри радянського федералізму В.Чорновіл назвав невідповідність його самій сутті поняття «федералізм», адже радянська модель федералізму була нічим іншим, як надцентралізацією. У широкому самоврядуванні В.Чорновіл вбачав упровадження економічної самоуправи певних регіонів. Таким чином, його осмислення федералізму (чи самоврядування) полягало у наданні громадянам першою чергою широких прав у сфері економіки та адміністрування, що забезпечують самовияв народу, місцеву ініціативу.

Вже у нових суспільно-політичних реаліях наприкінці 1980-х років В.Чорновіл виніс на громадське обговорення ідею федералізму (чи широкого самоврядування). Перша апробація цієї ідеї відбулася в 1987 році на засіданні львівського дискусійного клубу. За його задумом, висловлення ідеї федералізму було однією з ланок різнопланової боротьби з радянським тоталітаризмом.

У своїй виборчій програмі він «уявляв майбутню Україну федеративною державою, союзом земель, які склалися історично й несуть на собі природно-кліматичні, культурно-етнографічні, мовно-діалектичні, побутово-господарські та інші відмінності, що творить неповторне різноманітне обличчя єдиного народу». У складі Української Народної Республіки він «бачив такі землі, як Київщина, Поділля, Волинь, Галичина, Буковина, Закарпаття, Гетьманщина, Слобожанщина, Донеччина, Таврія, а Крим – як незалежного сусіда або автономну республіку в складі України». На його думку, за умов неодмінного збереження політичної й етнічної консолідації надання певної самостійності мало б посприяти значному економічному, політичному й культурному розвитку держави в цілому і окремих земель зокрема [6, с.109].

За його задумом кожна з земель мала б свій парламент і свій земельний уряд. Найвищим законодавчим органом республіки мала б бути Центральна Рада України, одна з палат якої обиралася б за принципами пропорційної виборчої системи, а друга – на засадах рівної кількості обранців від кожної із земель. Тобто ми вбачаємо в цьому проекті прямий натяк на федеративний устрій України.

На думку В.Чорновола його варіант децентралізації гарантував об'єднання України, міг убезпечити від поширення сепаратистських настроїв, посилити самовияв людей на місцях, створити умови для забезпечення історико-культурної самобутності регіонів, економічної самостійності та ініціативи [6, с.111].

На прес-конференції, яка відбулась в травні 1990 року, Чорновіл підтвердив, що залишається прибічником федералізації України, хоч його за це і критикують. В.Чорновіл вважав, що «якщо ми централізм московський не замінімо на централізм київський, то і росіяни Донбасу, і Крим не захочуть від'єднуватися, і Закарпаття забуде про своє русинство. Головна моя ідея – не тримати силою, а максимально розвивати місцеве самоврядування» [18].

Історик О.Андрощук стверджує, що переломним роком у поглядах Чорновола на федералізацію України став 1992-й. У грудні відбулися збори Народного руху, на яких обговорювали концепцію державотворення України. Пропозиція федералізму спричинила бурхливу дискусію

в залі. Учасники зборів переконували, що «ідея федералізму ворожа ідеї соборності Української держави» [18].

Отже, підводячи підсумки трансформації поглядів В.Чорновола стосовно федералізації, слід зазначити, що, мабуть він усвідомлював той факт, що регіони України були доволі різноманітними у багатьох вимірах, а саме, у ментальному, економічному, мовному, політичному. Тому він вважав, що саме федеративний устрій може залишити усі землі в межах однієї держави. Але ті процеси, які почалися після отримання незалежності, коли низка регіонів почала дискутувати про створення Донецько-Криворізької республіки, Новоросії, Кримської республіки, змусили В.Чорновола під тиском однопартійців відмовитися від цього терміну та почати обговорювати поглиблене місцеве самоврядування, а питання федералізації відкласти до найкращих часів. Отже, «федералізм» Чорновола розвивався в контексті процесів отримання незалежності та державотворення. Це питання підіймалося не як реакція на проблеми, з якими зіткнулась країна в 2004 та 2014 роках, а як можлива модель розвитку держави, що включала успішний досвід інших федеративних держав [2].

Іншим прихильником федералізації на той час був кандидат у Президенти України В.Гриньов. Перебуваючи на посаді заступника голови Верховної Ради України В.Гриньов на початку 90-х рр. Він відстоював думку, що цілісність України можна зберегти лише увівши федерально-земельний устрій на кшталт того, що є у ФРН чи США. Політик вважав, що «потрібно дати право Криму, Одесі, Донбасу, Галичині вирішувати свої, а не глобальні завдання...».

Введення федерально-земельного устрою, за задумами В.Гриньова, мало створити реальну протизагрозу президентській владі, зняти національні проблеми і допомогти розвитку економіки, оскільки регіони будуть концентрувати свою увагу на локальних проблемах [1].

Варто зазначити, що В. Гриньов залишався активним пропагандистом ідеї федералізації України і в наступні роки, будучи лідером виборчого блоку, а згодом партії Міжрегіональний блок реформ і водночас радником Президента України. У 1995 році власний погляд на перспективи здійснення глибоких економічних і політичних реформ цей політичний і державний діяч виклав у книзі «Нова Україна: якою я її бачу».

В контексті популяризації ідей федералізму окремі регіони почали активно демонструвати прагнення до автономії чи навіть незалежності. Ще у 1990 р. професор Одеського університету О. Сурилов очолив організаційний комітет Демократичного Союзу Новоросії і Бессарабії, який мав пропагувати ідею створення Новоросії як автономного утворення в межах федеративної України. Нова автономія мала охопити територію колишньої Херсонської губернії. Для поширення цих ідей було засновано газету «Новоросіський телеграф». Влітку-восени 1991 р. у донецькій пресі з'явилася низка статей, в яких пропагувалась ідея автономії Донбасу і пропонувалося з цією метою провести обласний референдум. Найбільш дієвими у просуванні ідеї автономного статусу Донбаського регіону стали очолювана Д.Корніловим громадська організація Інтеррух Донбасу та Рух «Демократичний Донбас», створений на Луганщині. Активісти цих організацій закликали до проведення Донецької асамблеї (за зразком Галицької) та проголошення відновленої Донецько-Криворізької Республіки чи «республіки Малоросії». У жовтні 1991 р. на сторінках газети «Вечірній Миколаїв» місцевий осередок Конституційно-демократичної партії України закликав до створення громадсько-політичної організації «Рух за федерацію на Україні». Загострення політичної ситуації на ґрунті активізації автономістських прагнень русинських організацій спостерігалось у той час на Закарпатті.

Такими тенденціями визначається перший етап в історії України стосовно питання державного територіального устрою. Також в межах цього етапу слід відзначити кризову ситуацію, що відбулась у Криму, після чого півострів отримав автономію та Україна фактично перетворилась на напівунітарну чи напівфедеративну республіку. До цих подій про можливу федералізацію в липні 1994 року говорив президент України Л.Кучма, який став президентом держави завдяки обіцянкам лібералізувати життя регіонів та надати більше прав мешканцям південно-східних регіонів стосовно використання російської мови. Він зазначив, що «приклад Криму свідчить про те, що деякі регіони потребують більше автономії. Україна повинна стати федеративною державою, але це завдання майбутнього» [5, с.203].

В той саме період починають створюватися політичні партії, які підтримують тісний зв'язок із Росією, а отже, в їх політичних програмах все частіше можна побачити тези не лише про федералізацію України, а й про створення союзу держав, до яких, крім України, входили б ще Росія та Білорусь. Серед таких партій слід зазначити «Русько-Український Союз», «Русь єдина» (з 2003 року «Держава», «ЗУБР», «За Русь єдину (з 2002 року «Руський блок»). Але на парламентських виборах ці партії отримували менш ніж 1% голосів, а, отже, їхня ідеологія

не отримувала на той час підтримки серед виборців. Це можна пояснити тим фактом, що Росія сама знаходилась в стані політико-економічної кризи, яка супроводжувалась військовими діями в Чечні, високим рівнем тероризму, корупцією та занепадом геополітичного впливу, а у мешканців України було сподівання на вирішення усіх економічних проблем та перетворення держави у міцного регіонального актора міжнародних відносин.

В цей період більш серйозне ставлення до федералізму, та навіть самостійності, відчувається на Заході країни. Ця тенденція спостерігалась до подій 2004 року. Навіть ще в 2003 році федералістські настрої дискутувались серед західноукраїнської інтелігенції. Так, в 2003 році Ю.Андрухович в своїй статті написав, що «галичани все частіше відчувають себе пасинками в своїй державі». Ці думки та тенденції пожвавлювали ідеї про самостійний шлях Галичини назад до Європи. Львівський журнал «І» опублікував спецвипуск з назвою «Українська федеративна республіка», в якому було показано ріст автономістських, а інколи й сепаратистських устремлінь в Галичині, які мали як етнокультурне, так й економічне коріння. В його основі лежало розчарування західноукраїнської інтелігенції в характері нової української держави, яка сприймалася не як національна, а як «креольська», тобто не «українська», а навіть ворожа по відношенню до Галичини [14, с.167].

Більш програмно цю думку висловлює Р.Лозинський, який на перше місце серед усіх чинників автономізації Галичини ставив різні аспекти мовної проблеми: «По-перше, одностороння та невірна оцінка мовної ситуації, недостатнє розуміння реальних причин, які породжували русифікацію населення України в минулому та тих, що приводили до зниження ролі української мови. По-друге, це надмірне сподівання на українську державу, що було обумовлено нерозумінням сутності мовних процесів в Україні та сподівання на те, що створення держави автоматично призведе до посилення статусу української мови. По-третє, це відсутність вираженої мовної політики на державному рівні». Деякі західноукраїнські інтелектуали (О.Друль) в той час говорили про «асиміляцію Галичини проросійським Сходом, перед загрозою якої відокремлення Галичини було єдиною альтернативою для збереження українськості в їхньому розумінні».

Не менша увага приділяється економічному фактору. Р.Лозинський вважав, що коріння галицького сепаратизму пов'язанно виключно з економічними проблемами України. «Замість вирівнювання економічного стану регіонів, Київ проводить політику метрополії по відношенню до колоній [14, с.168].

Третім чинником було посилення проросійської орієнтації центрально-української влади на протигагу розвитку західного вектора. Ці чинники, на думку Я.Грицака, породжували розчарування багатьох галичан в українській державі. «Галичани отримали українську державу, але це не та держава, в якій вони бажали жити. У багатьох людей регіону виникають побоювання за українську державу та багато хто незадоволений роллю Галичини в Україні. В результаті деякі політичні сили в Галичині починають пропагування ідей галицької окремішності, відчуваю, що для підтримки цієї ідеї в масовій свідомості вже створено необхідне підґрунтя» [14, с.168].

Те, що галичанський автономізм міг отримати підтримку свідчили результати соціологічного опитування. Респондентам були поставлені наступні запитання: «боролися б ви за незалежну галицьку державу»: 2000 рік – 29,4%, 2002 – 34,3%; добивалися б ви автономії від Києва: 2000 рік – 11,5%, 2002 – 11,1%; нічого не робили, подивилися б, що з цього вийшло б: 2000 рік – 8,8%, 2002 – 14,3%.

М.Рябчук вважав, що на той час існувало два типи галицького автономізму: радикальний (який би вірніше було б назвати сепаратизмом) та поміркований (представлений більш широким спектром «федералістських поглядів») [14, с.170].

Отже, перший етап, який хронологічно можна окреслити з кінця 1980-х до початку 2000-них, характеризувався пошуком найкращої моделі для держави. Вибір саме унітарного територіального устрою обумовлювався спробою об'єднати населення в межах однієї держави та знизити попит на автономістські устремління, які за кризових умов, могли б перетворитися у сепаратистські. Економічний ріст держави, який спостерігався у першій половині 2000-них років, звів нанівець ідею федералізації країни як серед населення держави, так і політичної еліти.

Другий етап попиту на федералізацію проявляється після подій «помаранчевої революції». Цього разу ідеї йдуть від іншої політичної сили, яка мала популярність на Сході та Півдні України.

Одразу після другого туру президентських виборів 21 листопада 2004 року опозиція організувала акції громадянської непокорі, місцева влада в західних регіонах проголосили про непідпорядкованість адміністрації Л.Кучми. В цих умовах низка південно-східних обласних та

міських рад, а також держадміністрації Харківської, Донецької та Луганської областей проголосили про свій намір отримати автономію та закликали до федералізації України [14, с.234].

Так, 26 листопада в м. Донецьк на позачерговій сесії облдержради пролунали заклики до введення надзвичайного стану та автономії. Луганська облдержрада прийняла постанову «Про укріплення організаційної структури місцевої влади» та скликання в Северодонецьку з'їзду органів самоврядування південно-східних регіонів країни. Збір депутатів Одеської області заявив про можливість введення автономії. Наприкінці дня Харківська облдержрада прийняла рішення про можливу автономію області [10, с.270].

28 листопада 2004 року в м.Северодонецьк було проведено Загальноукраїнський з'їзд депутатів Верховної ради АР Крим, міських рад різних рівнів. На цьому з'їзді Б.Колесніков заявив, що «слід провести референдум стосовно питання про створення нової української південно-східної держави у вигляді федерації, а столицею повинен стати Харків» [19].

Тобто питання було навіть не про створення автономних республік в складі України, а про сецесію із створенням нової держави. Це була перша радикальна позиція південно-східних регіонів. Слід зазначити, що ця ідея була більш притаманна політичній еліті, ніж населенню. Населення південно-східних регіонів мало радикальний настрій проти політичної сили, яку очолював В.Ющенко та не бажало підпорядковуватися його політиці, але не було розмов про сецесію – було лише бажання створити федерацію, але в межах України. 28 листопада Донецька облдержрада призначила на 5 грудня референдум стосовно автономії Донецької області, який так й не відбувся того часу. Питання про створення нової держави трансливала еліта, оскільки її представники зрозуміли, що прихід іншої політичної сили може негативно вплинути, перш за все, на її фінансові та бізнес позиції. В більшій мірі цього не сталося, і представники донецької та дніпропетровської бізнес-груп не мали серйозних проблем з представниками нової влади, яка згодом через неефективну економічну політику зазнала нищівної поразки у вигляді 5%, які отримав В.Ющенко на президентських виборах у 2010 році.

Слід зазначити, що після цих подій, федералістські ідеї стали частіше обговорюватися політиками та трансливатися політичними силами в своїх політичних програмах. Головним спікером стосовно федералізації виступав Є.Кушнар'єв. Так, на установчому з'їзді партії “Нова демократія” 15 січня 2005 р. її лідер заявив, що стратегічною метою є федеративний устрій України, адміністративно-територіальна реформа та виборність губернаторів [4].

Є.Кушнар'єв вважав, що країна як мінімум проведе адміністративно-територіальну реформу польського зразка, а як максимум перейде на федеративний устрій. У свою чергу, у майбутній федерації, на його думку, всі 24 області могли отримати один статус, або їх мало стати менше – 15 чи 10. Пропонувався і варіант, коли поряд з Автономною республікою Крим мали з'явитися ще 2-3 автономні республіки, а решта адміністративно-територіальних одиниць залишилися б в статусі областей. Ідею федералізму України, яка, зі слів її ідеологів, “нічого спільного не має з сепаратизацією”, підтримувала лівоцентристська партія “Держава”. Її структури у лютому 2005 р. очолив экс-генпрокурор України Г.Васильєв і вона опиралася на електорат Сходу країни [1].

Іншим профедералістським спікером був В.Колесніченко. В інтерв'ю газеті «Голос України» він зазначив, що «етнічні та соціокультурні відмінності між регіонами, часто через непродуману та провокаційну політику центральної влади, переростають у соціальні конфлікти та відцентрові тенденції». Також він заявив, що єдиним виходом із цієї ситуації – це створення федеративної держави, що дозволить поважати культуру та думку одне одного [5, с.222].

У 2009 році у газеті «Голос України» була опублікована стаття В.Колесніченка та Р.Бортника «Федеративна Україна: безальтернативна альтернатива розвитку української держави», в якій автори наголошують на тому, що «надмірна централізація державної влади в руках центральних органів, відсутність фінансової основи та самостійності в органів місцевого самоврядування, вкрай низький рівень залученості регіональних еліт у процес прийняття державних рішень на тлі культурних, історичних, економічних та політичних відмінностей регіонів України залишаються одними з головних дестабілізуючих чинників українського суспільства». У такій ситуації, на їхню думку, можливим варіантом розв'язання цього сонму проблем може стати саме децентралізація влади за європейським зразком та перебудова України на федеративних засадах [9].

В цій думці ми можемо побачити спільні погляди із В.Чорноволом, який, як було наголошено вище, вбачав у федерації можливість зупинити відцентрові тенденції та бажання мешканців південно-східних регіонів виокремитися від України.

На думку автора відсутність дійсної соборності держави була вигідна регіональним елітам, оскільки використовуючи гуманітарний чинник (мовне питання, відношення до подій Другої світової

війни, релігійне питання), вони перемагали на місцевих виборах та парламентських виборах, але одночасно поглиблювали розкол між регіонами держави.

Кривицька В цей період (а саме після помаранчевої революції) ідею федеративного устрою країни в 2005 році підтримували близько 17% учасників опитування, створення Південно-Східної автономної республік – 13%, приєднання південно-східних областей до Росії – 11%. Тобто, в цілому можемо сказати, що 41% тяжів до отримання більше прав та свободи від центру [11, с.194].

В 2005 році виникла ідея провести адміністративно-територіальну реформу, відповідальним за яку був Р.Безсмертний, але ця реформа залишилась лише наміром, оскільки не отримала підтримки серед населення України, а також серед політичних сил різних спектрів. В переважній більшості реформа була націлена не на з'єднання регіонів України, а на їх дроблення для подальшої перемоги на місцевих та парламентських виборах. Детальний аналіз цього процесу було викладено в роботі «Адміністративно-територіальна реформа: бачення місцевих громад Луганщини» [17].

В 2005 році було створено громадську організацію «Донецька республіка», головною метою діяльності якої було створення автономної Донецької республіки та федералізація України. Але їх діяльність не отримала підтримки та в листопаді 2007 року суд визнав діяльність організації незаконною. В 2009 році вони розповсюдили заяву, що «Донецьк та Херсон – незалежна російська федеративна держава». Проти трьох членів організації були відкриті карні справи СБУ. Активізувалась організація в 2012 році, коли ця організація провела конференцію «Донбас в євразійському проекті», під час якої обговорювались наступні питання: «Аналіз переваг федеративного устрою», «Неминучість федералізації України», «Про національну гідність малоросів», «Воз'єднання Росії та України» [3].

Після повернення до влади представників Партії регіонів та перемоги В.Януковича на президентських виборах в 2010 року, тема федералізації не підіймалась та не обговорювалась так гостро, як це було в період подій «помаранчевої» революції. Ця проблема дискутувалась в наукових колах або знаходила вираження у статтях представників політичних сил, що підтримували ідеологію Партії регіонів.

У 2009 році вийшла друком стаття В.Литвина у газеті «Голос України» «Федералізм: ідея, політична практика, застосовність в Україні» [12].

У своїй статті В.Литвин підтримує обговорення питань федералізму, говорячи про те, що «прибічники втілення ідеї федералізму на українському ґрунті справедливо наголошують на перевагах, які створює дворівневий поділ повноважень і відповідальності для забезпечення умов саморозвитку регіонів, реалізації прав і свобод громадян, наближення сфери послуг до кожного мешканця. Ймовірно, що в такий спосіб можна досягти істотного зниження рівня міжрегіональної конфліктності». Але він слушно зауважує, що «навіть чи хтось у країні сьогодні має реальне уявлення про складність переходу на іншу систему державного управління і про ризики, які у процесі цього переходу неминуче виникатимуть».

Тіж самі питання підіймає українська вчена О.Кривицька в своїй монографії «Демаркаційні лінії в етнополітичному просторі України» (вже після подій 2014 року, але ця робота планувалась задовго до 2014 року), але дещо з іншого боку. Вона вважає, що після подій 2004 року міжрегіональний розкол набув не лише політичного, але й виразного національного забарвлення. Культурно-ідеологічні кордони: мовні та конфесійні відмінності, різні ознаки минулого, діаметрально протилежні зовнішньополітичні орієнтації – стали деструктивними чинниками в процесі єднання країни [11, с.181]. Вона вважає, що гострим питанням для українського суспільства залишаються консолідація, побудова громадянського суспільства та формування української політичної нації. Єдиним шляхом цивілізаційного розвитку країни є збереження її унітарності та запобігання дезінтеграційним проявам [11, с.186].

Й знову, як у 1990-і роки, постає питання про консолідацію саме суспільства.

На думку С.Римаренка «федеративним будівництвом можна займатися лише у відкритих правових демократичних державах, де працює розподіл влади, існує економічний, політичний, ідеологічний, культурний та етнічний плюралізм» [11, с.195]. Тобто видатний український вчений натякає на те, що українське суспільство ще не готове обговорювати таке питання, тим більше, якщо негативне ставлення навіть до обговорення цього питання мають керівники держави. Негативне ставлення до обговорення федералізації висловлювали свого часу президенти В.Ющенко та П.Порошенко. На думку В.Литвина те, «що з подачі В.Ющенка федералізм характеризувався як безумовне зло, рівнозначне сепаратизмові, й навіть як «ракова пухлина», не пішло на користь глибокому осмисленню цього складного суспільного феномену. Мало користі було й від заяв низки

політиків щодо незаперечної доцільності перетворення нашої держави на федеративну. Можна сказати й більше: представлення ідеї федералізму як «мрії кращих» культивувало спрощений підхід до проблеми, яку обов'язково слід розглядати в усій її складності, в контексті переплетення геополітичних, етнополітичних, мовно-культурних чинників, з урахуванням загальнонаціональних та регіональних інтересів, фінансових можливостей».

Отже, слід зазначити, що різні питання мають бути обговоренні спочатку на науковому рівні експертами, а потім вже якісь висновки представлені під час обговорень з політиками, які, в переважній більшості не є експертами в таких питаннях або на їх думку впливає кон'юнктура.

Під час цього періоду П.Симоненко активно підтримував федералізацію України, дуже ретельно свою думку він обґрунтував в інтерв'ю газеті «2000» [13].

Отже, другий етап, який продовжувався з 2005 до 2013 рік, характеризувався поміркованим рівнем обговорення питання зміни форми державно-територіального устрою та не отримував зацікавленості з боку населення різних регіонів України. Хоча ідея отримання більшого пакету прав на регіональному рівні була досить популярною серед населення. Так, ідею федеративного устрою країни в 2005 році підтримували близько 17% учасників опитування, створення Південно-Східної автономної республіки – 13%, приєднання південно-східних областей до Росії – 11%. Тобто, в цілому можемо сказати, що 41% тяжів до отримання більше прав та свободи від центру [11, с.194]. Така ж приблизно ситуація була в 2011 році.

Третій, найбільш радикальний етап в питанні популяризації ідей федералізації, виявився навесні 2014 року, коли ці ідеї йшли не зверху, а, в переважній більшості, знизу. У різних містах південно-східної України проводились мітинги на підтримку федералізації України, оскільки в цьому регіоні мешкав електорат В.Януковича та Партії регіонів. З іншого боку, на думку автора, цей сценарій нав'язувався Росією, яка потім стала висувати цю ідею як механізм врегулювання української політичної кризи на дипломатичному рівні та під час підписання Мінських угод. Крім того, подібні заява лунали від экс-віце-президента Дж.Байдена під час його візиту до України [20].

Серед українських політиків сьогодні думку про зміну державно-територіального устрою висловлює лише В.Медведчук, який, по суті, є рупором ідей Кремля. Він вважає, що «федеративний устрій – це єдині ліки від розпаду держави». Політик наполягає на тому, що в 90-ті роки вивчав це питання на науковому рівні (він має на увазі його кандидатську та докторську дисертації: «Конституційний процес в Україні і організація державної влади та місцевого самоврядування» та «Сучасна українська національна ідея і питання державотворення») та зазначає, що М.Грушевський, І.Франко, М.Драгоманов вважали федерацію оптимальним устроєм для України. Головним аргументом В.Медведчук вважає й ті ж самі аргументи, які були положенні у світогляд В.Чорновола та профедералістських сил 2004 року, саме «що Україна складається з територій, що раніше входили до складу різних держав та державних об'єднань та для них характерна різна ментальність, філософія та спосіб життя». На думку політика «ці території можна об'єднати лише в межах федеративного устрою й таким чином, зберегти єдність держави». Він вважає, що «ідею федералізації підтримує 30% населення, та ця цифра є невеликою через те, що імідж федерації зазнав щільної антипропаганди за часів В.Ющенка та пересічні громадяни не розуміють сутності цього територіального устрою» [15].

Отже, слід зазначити, що питання федералізації перебувало на порядку денному розвитку української держави тричі – під час її створення та двічі під час серйозних політичних криз. На першому етапі ця ідея не отримала підтримки серед політичної еліти (хоча була популярною серед населення), оскільки регіони почали розробляти свої автономістські проекти, які могли б призвести до їхньої сецесії зі складу України. Під час другого та третього етапів ситуація була настільки критичною, що питання зміни форми державно-територіального устрою призвело б до руйнування держави. Якщо під час першого етапу, коли зароджувалась незалежна Україна, ідея федералізації використовувалась в якості чинника розбудови держави, то під час кризових етапів вона використовувалась як захисний чинник, а, отже, зараз сприймається не в контексті вирішення державних проблем, а в якості потенційного сецесіоністського руху. Академічні ідеї зміни державно-територіального устрою держави не виносилися на широкий загаль, а описувалися вченими та політичними діячами в наукових та публіцистичних статтях, які публікувалися в газетах, що не є доволі популярними серед пересічного громадянина, а, отже, авторам неможливо було донести свою думку до широкого загалу. Якщо говорити про широкий загаль, слід зазначити, що ця тематика використовувалась деякими політичними силами для роз'єднання, а не згуртування українського суспільства, таким чином, отримавши негативну конотацію в сприйнятті пересічним громадянином.

Бібліографічний список:

1. Адамович С. Ідея соборності в ідеології та діяльності українських політичних партій (1991-2004). URL: <http://194.44.152.155/elib/local/1706.pdf> (дата звернення: 15.07.2020).
2. Андросчук О. В. Чорновіл та ідея федералізації України: еволюція поглядів. URL: https://portalus.ru/modules/politics/rus_readme.php?subaction=showfull&id=1409840143&archive=&start_from=&ucat=& (дата звернення: 10.08.2020).
3. Віноградов О. «ДНР» задолго до войны: «Донецкую республику» запрещали еще 12 лет назад. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/the-beginnings-of-separatism-in-donetsk/30133800.html> (дата звернення: 15.09.2020).
4. В Киеве проходит учредительный съезд партии «Новая демократия». URL: <https://www.mediaport.ua/news/politicum/20675> (дата звернення: 07.09.2020).
5. Григорьянц В., Жильцов С. Ишин А., Мальгин А. Федерализация Украины: к единству через разнообразие. Москва: Восток – Запад, 2011. 228 с.
6. Деревинський В. В'ячеслав Чорновіл. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2017. 252 с.
7. Державний устрій України: проблеми теорії і практики [Текст] : дис... д-ра політ. наук: 23.00.02 / Телешун Сергій Олександрович ; Київський ін-т внутрішніх справ Національної академії внутрішніх справ України. – К., 2000. – 410 арк. – арк. 350-39.
8. Зеленский: федерализация Украины невозможна. URL: <https://112.ua/glavnye-novosti/zelenskiy-federalizatsiya-ukrainy-nevozmozhna-518008.html> (дата звернення: 11.09.2020).
9. Колесніченко В., Бортник Р. «Федеративна Україна: безальтернативна альтернатива розвитку української держави. URL: <http://www.golos.com.ua/article/156813> (дата звернення: 05.09.2020).
10. Колесников А. Первый украинский. Записки с передовой. Киев: Вагриус, 2005. 413 с.
11. Кривицька О. Демаркаційні лінії в етнополітичному просторі України. Київ: ІПіЕНД ім.І.Ф.Кураса НАНУ, 2015. 328 с.
12. Литвин В. «Федералізм: ідея, політична практика, застосовність в Україні». URL: <http://www.golos.com.ua/article/135488> (дата звернення: 11.06.2020).
13. Лозунько С. Симоненко П.: «Территориальной целостности Украины угрожает не федерализация, а ее отсутствие!» URL: https://www.2000.ua/v-nomere/forum/mnenie/petr-simonenko-territorialnoj-tslostnosti-ukrainy-ugrohaet-ne-federalizatsiya-a-ee-otsutstvie_arhiv_art.htm (дата звернення: 02.09.2020).
14. Мальгин А. Украина: соборность и регионализм. Симферополь: СОНАТА, 2005. 280 с.
15. Медведчук В: Единственное лекарство от распада Украины — это федеративное устройство. URL: <https://112.ua/politika/viktor-medvedchuk-edinstvennoe-lekarstvo-ot-raspada-ukrainy--eto-federativnoe-ustroystvo-323613.html> (дата звернення: 11.09.2020).
16. Новітня політична лексика (неологізми, okazіоналізми та інші новотвори) / [І. Я. Вдовичин, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]; за заг. ред. Н. М. Хоми. Львів : «Новий Світ – 2000», 2015. 492 с.
17. Ращупкіна Ю., Щербаченко В. Адміністративно-територіальна реформа: бачення місцевих громад Луганщини». Луганськ, 2007. 80 с.
18. Семків В. Чорновіл. Ідея федералізму та її трансформації. URL: <https://zbruc.eu/node/30884> (дата звернення: 15.07.2020).
19. Стенограмма Северодонецкого съезда 28 ноября 2004 года. URL: <https://v-variant.com.ua/articles/81128-stenogramma-severodoneckogo-sezda-28-noyabrya-2004-goda.html> (дата звернення: 11.08.2020).
20. Чаленко А. Почему Байден призвал к федерализации Украины? URL: <https://ukraina.ru/opinions/20151209/1015033803.html> (дата звернення: 01.09.2020).

References:

1. Adamovych S. Ideia sobornosti v ideolohii ta diialnosti ukrainskykh politychnykh partii (1991-2004). URL: <http://194.44.152.155/elib/local/1706.pdf> (Access date: 15.07.2020).
2. Androshchuk O. V. Chornovil ta ideia federalizatsii Ukrainy: evoliutsiia pohliadiiv. URL: https://portalus.ru/modules/politics/rus_readme.php?subaction=showfull&id=1409840143&archive=&start_from=&ucat=& (Access date: 10.08.2020).
3. Vinogradov O. «DNR» zadolgo do voyny: «Donetskuyu respubliku» zapreshchali eshche 12 let nazad. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/the-beginnings-of-separatism-in-donetsk/30133800.html> (Access date: 15.09.2020).
4. V Kieve prokhodit uchreditelnyy sezd partii «Novaya demokratiya». URL: <https://www.mediaport.ua/news/politicum/20675> (Access date: 07.09.2020).
5. Grigoryants V., Zhiltsov S. Ishin A., Malgin A. Federalizatsiya Ukrainy: k edinstvu cherez raznoobrazie. Moskva: Vostok – Zapad, 2011. 228 s.
6. Derevinskyi V. Viacheslav Chornovil. Kharkiv: Klub simeinoho dozvillia, 2017. 252 s.
7. Derzhavnyi ustrii Ukrainy: problemy teorii i praktyky [Tekst] : dys... d-ra polit. nauk: 23.00.02 / Teleshun Serhii Oleksandrovych ; Kyivskiy in-t vnutrishnikh sprav Natsionalnoi akademii vnutrishnikh sprav Ukrainy. – K., 2000. – 410 ark. – ark. 350-39.
8. Zelenskiy: federalizatsiya Ukrainy nevozmozhna. URL: <https://112.ua/glavnye-novosti/zelenskiy-federalizatsiya-ukrainy-nevozmozhna-518008.html> (Access date: 11.09.2020).

9. Kolesnichenko V., Bortnyk R. «Federatyvna Ukraina: bezalternatyvna alternatyva rozvytku ukrainskoi derzhavy. URL: <http://www.golos.com.ua/article/156813> (Access date: 05.09.2020).
10. Kolesnikov A. Pervyy ukrainskiy. Zapiski s peredovoy. Kiev: Vagrius, 2005. 413 c.
11. Kryvytska O. Demarkatsiini linii v etnopolitychnomu prostori Ukrainy. Kyiv: IPIEND im.I.F.Kurasa NANU, 2015. 328 c.
12. Lytvyn V. «Federalizm: ideia, politychna praktyka, zastosovnist v Ukraini». URL: <http://www.golos.com.ua/article/135488> (дата звернення: 11.06.2020).
13. Lozunko S. Simonenko P.: «Territorialnoy tselostnosti Ukrainy ugrozhaet ne federalizatsiya, a ee otsutstvie!» URL: https://www.2000.ua/v-nomere/forum/mnenie/petr-simonenko-territorialnoj-tselostnosti-ukrainy-ugrozhaet-ne-federalizatsiya-a-ee-otsutstvie_arhiv_art.htm (Access date: 02.09.2020).
14. Malgin A. Ukraina: sobornost i regionalizm. Simferopol: SONATA, 2005. 280 c.
15. Medvedchuk V: Yedinstvennoe lekarstvo ot raspada Ukrainy — eto federativnoe ustroystvo. URL: <https://112.ua/politika/viktor-medvedchuk-edinstvennoe-lekarstvo-ot-raspada-ukrainy--eto-federativnoe-ustroystvo-323613.html> (Access date: 11.09.2020).
16. Novitnia politychna leksyka (neolohizmy, okazionalizmy ta inshi novotvory) / [I. Ya. Vdovychyn, L. Ya. Uhryn, H. V. Shypunov ta in.]; za zah. red. N. M. Khomy. Lviv : «Novyi Svit – 2000», 2015. 492 c
17. Rashchupkina Yu., Shcherbachenko V. Administratyvno-terytorialna reforma: bachennia mistsevykh hromad Luhanshchyny». Luhansk, 2007. 80 c.
18. Semkiv V. Chornovil. Ideia federalizmu ta yii transformatsii. URL: <https://zbruc.eu/node/30884> (Access date: 15.07.2020).
19. Stenogramma Severodonetskogo sezda 28 noyabrya 2004 goda. URL: <https://v-variant.com.ua/articles/81128-stenogramma-severodoneckogo-sezda-28-noyabrya-2004-goda.html> (Access date: 11.08.2020).
20. Chalenko A. Pochemu Bayden prizval k federalizatsii Ukrainy? URL: <https://ukraina.ru/opinions/20151209/1015033803.html> (Access date: 01.09.2020).

Ryabinin.Y. V. Cross-temporal analysis of activization of Ukraine's federalization

The stages and reasons for the intensification of the ideas of federalization of Ukraine at the present stage of development of the state, starting from the time of the collapse of the Soviet Union and Ukraine's independence, are analyzed. The ideas of politicians of that time were analyzed and it was proved that one of the leaders of the ideas of federalization was V. Chornovil, who believed that federalization was necessary for the state because unitarity would only change Moscow's pressure on Kyiv's central government pressure on regions.

It is noted that the idea was not carried out due to separatist tendencies that covered the regions of Ukraine, especially the south-eastern region. It was emphasized that the unitary form of territorial organization was chosen to strengthen the state, but the leading politicians of the time (V. Chornovil, L. Kuchma) constantly emphasized the need for federalization of Ukraine, but after some time.

The popularity of the ideas of federalization during the orange revolution is explained and the opinion is substantiated that this idea was mostly broadcast by political elites who cared about their business positions. This was the first serious crisis situation when the question of changing the territorial structure of the state arose. The evolution of this idea after the orange revolution is traced and its gradual popularization among politicians and political experts is emphasized. The position of such politicians as V. Lytvyn, P. Symonenko, E. Kushnaryov, V. Kolesnichenko, who most actively analyzed this topic, was analyzed.

The situation in 2014 is considered, when the idea of federalization was most acute and had mostly an external channel of activation. The position of Russia and the United States during the active phase of the military-political crisis in Ukraine is considered. It is established that the transition to change the state-territorial structure of the state during crisis situations can lead to a deepening of divisions within society and collapse of the state.

Key words: state-territorial system, federalization, separatism, V. Chornovil, Ukraine.

DOI 10.31558/2519-2949.2020.3.5

УДК 326:327.8:343.8:343.9

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2822-2268>

Ягунов Д. В., Донецький національний університет імені Василя Стуса

ПУНІТИВНЕ МІСТО ПОСТМОДЕРНУ: ДО ПИТАННЯ ПРО ДИСПЕРСІЮ СОЦІАЛЬНОГО КОНТРОЛЮ У XXI СТОЛІТТІ

Стаття присвячена проблемі сутності, форм, методів та меж соціального контролю у суспільстві Постмодерну. Стаття містить аналіз поглядів найбільш відомих вчених, які заклали підвалини сучасного розуміння соціального контролю, та авторські пропозиції щодо застосування таких поглядів у суспільстві XXI століття. Головною тезою цього дослідження є те, що сучасний соціальний контроль є більш проникливим, тонким та всеосяжним (передусім в силу своєї більшої технологічності), а відтак існує реальна небезпека втрати свободи у суспільстві Постмодерну. У статті робиться наголос на важливості для політичної науки XXI століття праць французького філософа Мішеля Фуко та американського соціолога Стенлі Коена щодо сутності соціального контролю на прикладі концепції карального (пунітивного) міста, яке служить моделлю сучасного суспільства технологічного соціального контролю. У статті міститься аналіз трансформації моделей соціального контролю з відповідними характеристиками кожної моделі. Стаття аналізує питання застосування у XXI столітті категорій, запроваджених Мішелем Фуко («ранг», «іспит», «дисципліна») і фокусує увагу на актуальності таких категорій. У статті надаються практичні приклади «посягання на свободу» (як-то камери відеоспостереження, інформаційні бази даних, розширення типології та класифікації девіантів) та поширення більш проникливого соціального контролю у сфері кримінальної юстиції. Окрема увага приділена прикладам застосування концепції *net widening* у національних системах кримінальної юстиції. Окрема увага приділяється «кризі реабілітаційного ідеалу», що настала після публікації у 1971 році праці американського соціолога Роберта Мартінсона. Стаття містить висновок, що свобода – це влада. Влада не як негативна категорія, пов'язана з примусом, а як категорія позитивна, пов'язана з необмеженою реалізацією своєї волі у суспільстві таких же вільних людей, без шкоди для себе та оточуючих. Тому з цієї позиції класичний формальний підхід до соціального контролю як до природного консенсусу, який з'явився невідомо як і невідомо звідки, має сприйматися критично. Сучасне суспільство – це суспільство тонкої, прозорої, проте водночас жорсткої влади, яка не толерує владу дійсно вільних людей. Головним висновком цього дослідження буде саме загострення проблематики добровільної відмови від свободи на користь «безпеки», або, краще сказати, поєднання «безпеки» з «комфортом» відповідно до вимог споживацького глобалізованого суспільства.

Ключові слова: глобалізація, національна держава, пенітенціарна система, пенітенціарна установа, в'язниця, соціальний контроль, межі соціального контролю, цілі кримінального покарання, тотальні інституції, «каральне місто».

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями.

Проблематика соціального контролю є перманентно актуальною для політичної науки. З одного боку, сутність, форми, прояви, методи, суб'єкти та об'єкти соціального контролю були описані упродовж другої половини XX століття багатьма авторами, причому описані настільки глибоко та фундаментально, що додати щось до класичних праць, наприклад, Мішеля Фуко або Стенлі Коена є більш ніж важким академічним завданням. З іншого боку, ці фундаментальні праці були написані у 1970-х роках, а тому розвиток нового технологічного суспільства Постмодерну характеризується більш сучасними й більш гнучкими й прозорими формами соціального контролю, у зв'язку з чим виникає питання щодо форм та меж сучасного соціального контролю, а також сутності категорії свободи у суспільстві Постмодерну. Відтак саме початок XXI століття додав до цієї проблематики помітної гостроти, яка визначає актуальність досліджень у цьому напрямку.

Формулювання мети статті (постановка завдання).

У цій статті ми ставимо за мету проаналізувати проблематику сутності, форм, методів, обсягів та меж соціального контролю крізь призму наукових поглядів авторів, які заснували наукові концепції, пов'язані з виникненням та дисперсією соціального контролю у капіталістичному суспільстві (Георг Руше, Отто Кіркхеймер, Мішель Фуко, Стенлі Коен, Зігмунт Бауман). Крім того, до переліку цілей цього дослідження входить надання відповідних пропозицій щодо застосування поглядів зазначених авторів у глобалізованому суспільстві, враховуючи події ХХІ століття, які можуть вважатися знаковими для політичної науки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор.

Це дослідження базується на науковій праці американського соціолога Стенлі Коена «Візії соціального контролю. Злочин, покарання та класифікація» та окремих критичних працях сучасних західних вчених щодо застосування думок С. Коена щодо соціального контролю.

У свою чергу праці Стенлі Коена багато у чому засновані на критичному аналізі праць видатних німецьких вчених Георга Руше та Отто Кіркхеймера («Покарання та соціальна структура») стосовно того, що конкретні види покарань, система покарань та спрямованість системи соціального контролю в цілому обумовлена виключно конкретною моделлю економічного виробництва, за умови якої інші види покарань та інших заходів соціального контролю щодо девіантів стають економічно не вигідними. Так, наприклад, внаслідок переходу країн Європи від Середньовіччя до капіталізму саме економічна не вигідність тілесних покарань обумовила їх зникнення.

В свою чергу, такий підхід знайшов своє подальше відображення у поглядах італійських вчених Даріо Мелоссі та Массімо Паваріні («В'язниця і фабрика»).

Так само проблематика цієї статті базується на фундаментальній праці французького філософа Мішеля Фуко «Наглядати й карати», яку Стенлі Коен яскраво та обґрунтовано визначив як «найбільш марксистська з усіх праць Фуко» [1]. Віддаючи належне значенню цієї праці Мішеля Фуко, варто процитувати слова Стенлі Коена: «Говорити сьогодні про покарання та контроль без Фуко – це так само, як говорити про підсвідоме без Фрейда» [2, с. 7]. Адже саме Фуко – це найбільш амбітний та загадковий представник дисциплінарної моделі» [2, с. 24].

У цьому контексті також не можна не згадати польського соціолога Зігмунта Баумана з його думками щодо дисперсії соціального контролю та створення закритих просторів свободи – «гетто свободи» або «просторів безпеки» [3]. Крім того, це дослідження базується на наукових поглядах німецького вченого Ульріха Бека щодо особливостей соціального контролю в добу глобалізації [4]. До уваги також бралися думки норвезького філософа Ларса Свендсена щодо зміни сутності свободи та тотального масового стеження у сучасних суспільствах [5].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується стаття.

Беручи до уваги, що зазначені вище наукові праці та відповідні висновки не є поширеними у вітчизняній науці, перед нами постає завдання представити науковій спільноті думки та наукові погляди зазначених вище авторів, які, ми переконані, мають знайти своє поширення в українській науці.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих результатів.

Загальна риса у поглядах зазначених вище авторів (Кіркхеймер, Руше, Фуко, Мелоссі, Паваріні, Коен, Бауман та інші) полягає у тому, що усі вони пов'язують зміну сутності, форм та меж соціального контролю зі змінами соціально-економічної формації, а головне – виходять далеко за рамки класично-формальних поглядів на інституції соціального контролю, політичну функцію кримінального покарання та інших форм соціального контролю, особливо беручи до уваги, що саме класично-формальний підхід є домінуючим у вітчизняній політичній науці.

Вперше це було ґрунтовно досліджено Руше і Кіркхеймером в їх фундаментальній праці «Покарання та соціальна структура». Саме Руше і Кіркхеймер сформулювали основоположні тези, які не втратили актуальності в суспільстві Постмодерну, та на яких, власне, базується й наше політичне дослідження.

Так, Мішель Фуко наступним чином надзвичайно слушно визначив значущість праці Руше та Кіркхеймера для цілей дослідження сутності соціального контролю: «Велика праця Руше та Кірхеймера дає кілька найважливіших орієнтирів. Перш за все, треба позбутися ілюзії, ніби кримінально-правова система є головним чином (якщо не виключно) засобом боротьби з правопорушеннями і ніби в цій ролі, в залежності від соціальних форм, політичних систем або поглядів, вона буває суворою або м'якою, може бути націлена на спокутування

або відшкодування. ... У рабовласницькому суспільстві каральні механізми служать створенню додаткової робочої сили – створенню «громадянського» поневолення поряд з поневоленням в результаті завоювань або торгівлі. При феодализмі, в епоху, коли гроші та виробництво тільки починають розвиватися, спостерігається різке зростання числа тілесних покарань – адже для більшості людей тіло є єдиною власністю, наявною в їх розпорядженні. Виправний будинок, примусова праця й тюремні підприємства виникають разом з ринковою економікою. Але система промислового виробництва вимагає вільного ринку робочої сили, і тому в XIX столітті частка примусової праці в механізмах виконання покарань скорочується і він поступається місцем ув'язненню у виправних цілях...» [6, с. 37-38].

Стенлі Кoen, у свою чергу, також засновуючи свої наукові погляди на працях Руше, Кіркхеймера та Фуко, надає своє бачення трансформації сутності соціального контролю, що зображується Коеном наступним чином:

1) посилення участі держави у сфері контролю за девіантністю: розвиток централізованого, раціоналізованого і бюрократичного апарату для контролю за злочинністю та покарання злочинців, догляду чи «лікування» інших видів девіантів;

2) зростаюча диференціація та класифікація девіантних та інших цільових груп на окремі типи та категорії, кожна з власним набором наукових знань та відповідних акредитованих «експертів»;

3) збільшення обсягів сегрегації девіантів у «притулках», в'язницях, психіатричних лікарнях, реформаторіях та інших закритих спеціальних установах, де закриті інституції розглядаються як домінуючий інструмент зміни небажаної поведінки та водночас як вигідна форма покарання;

4) зменшення обсягів публічних покарань, які завдають фізичного болю: душа замінює тіло як об'єкт покарання для виправдання самого покарання; виникнення позитивістських теорій про окремого правопорушника, а не про правопорушення [2, с. 13-14].

Основні фази зміни сутності соціального контролю за Коеном наведені у поданій нижче таблиці:

	<i>До XIX ст.</i>	<i>З початку XIX ст.</i>	<i>З середини XX ст.</i>
Втручання держави	Слабке, незначне, децентралізоване, свавільне	Сильне, суттєве, централізоване, раціоналізоване	Ideological attack: на фоні декларацій щодо «minimal state» має місце інтенсифікація інтервенції та посилення соціального контролю
Об'єкт втручання	Зовнішня поведінка («тіло»)	Внутрішній стан («душа»)	Ideological attack: повернення до «поведінки» зі збереженням «душі» як об'єкту втручання
Місця соціального контролю	Відкриті: громада та базові інституції	Закриті: сегреговані інституції: «перемога ув'язнення» («Велика інкарцерація»)	Ideological attack: на фоні задекларованих «декарцерації» та «покарань у громаді» залишаються старі форми соціального контролю з одночасним посиленням нових форм соціального контролю у громаді
Видимість соціального контролю	Відкритий, публічний, театральний	Кордони є чіткими, місця контролю є невидимими	Розмивання кордонів
Гегемонія права та кримінальної юстиції	Кримінальна юстиція не сформована, кримінальне право залишається єдиною формою соціального контролю	Монополія кримінальної юстиції з подальшим заснуванням нових систем соціального контролю	Ideological attack: «декриміналізація» та «відсторонення від в'язниці»

Наголошуючи на тезі домінанти економічної складової при зміні різних форм соціального контролю у суспільствах Європи, Фуко і Коен, тим не менше, надають комплексний аналіз цієї проблематики та слушно вказують, що, дійсно, не можна прибирати з порядку денного ідеологічні

аспекти зміни сутності та форм соціального контролю: «Мета зміни особи [у закритих інституціях] становила форму патріотичного ентузіазму внаслідок звільнення від жорстокої європейської монархічної спадщини та [водночас] була формою відторгнення [огидних] видовищ публічного тілесного покарання. Песимістичні кальвіністські погляди про вроджену розбещеність [людини] були замінені більш оптимістичними поглядами пост-Просвітництва на людей як пластичних істот, які могли бути змінені у [сприятливому] оточенні» [2, с. 20]. Проте водночас треба зробити наголос, що така філантропічна ідея безпосередньо межує з утопічністю, адже «притулок» був задуманий як «мікрокосм досконалого суспільного порядку, утопічний експеримент, де злочинці й божевільні, відокремлені від дурного впливу, будуть змінені через їх підкорення режиму дисципліни, порядку та детальній регламентації часу» [2, с. 19].

Природною метою нової модальності соціального контролю, запровадженої у XIX столітті, яка перекочувала до XX століття, було формування нових політичних відносин влади та оточення людини невидимою павутиною нових знань та проєктів, де, власне, в центрі уваги опинилася не сама людина, а «небезпека», яку являла або могла являти людина: «Організовується цілий корпус індивідуалізуючого знання, область значення якого – не стільки скоєний злочин (принаймні не він один), скільки потенційна небезпека, прихована в індивіді, яка виявляється у його щоденній поведінці» [6, с. 186].

У XIX столітті виникла потреба у масовій, організованій, сталій та контрольованій дисципліні, однієї зі складових елементів якої є тотальні інституції у самому широкому розумінні цього слова: «Дисципліна іноді вимагає відгородження, специфікації місця, відмінного від всіх інших й замкнутого в самому собі. Відгородженого місця дисциплінарної монотонності. Було велике «ув'язнення» бродяг і жебраків, були й інші, менш помітні, але підступні й дієві» [6, с. 206].

Відтак, з погляду історії соціального контролю, XIX століття – це століття «Великої інкарцерації», коли злочинці були розміщені у в'язницях, психічнохворі – у шпиталях, призовники – у казармах, робітники – на фабриках та заводах, діти – у коледжах та школах. Все це становило частину Великого Плану, адже власність має бути захищена, продукція – стандартизована, молодь – ізольована для навчання навичкам заощадливості та успіху, злочинці – піддані впливу дисципліни та нагляду за ширмою «виправлення». У новому карцерному суспільстві влада повинна «розтікатися» у найбільш економічно ефективний спосіб та проникати на максимальну глибину через найменші щілини, чому мав сприяти розгалужений дисциплінарний апарат, де в'язниця та усі її численні додатки (як відкриті, так і приховані) посідали одне з перших місць.

У цьому контексті варто наголосити, що зазначений вище перелік дисциплінарних інституцій не є вичерпним, і ми окремо вказуємо на принципово важливий для цілей цього дослідження факт, які повністю підтверджує та доводить концепцію Мішеля Фуко.

Йдеться про появу поліції в європейських країнах, причому наголосимо – про появу сучасної поліції з традиційними для сьогодення функціями оперативно-розшукової роботи та розслідування злочинів. На перший погляд, історія становлення сучасних служб поліції у країнах Європи виглядає дуже дивно лише в силу того, що такі служби з'явилися запізно порівняно з іншими атрибутами держави.

Так, французька Сюрте з'явилася лише у 1811 році.

Англійський Скотланд Ярד заявився набагато пізніше – у 1829 році, і лише у вигляді одягнутих у цивільне вбрання поліцейських, які у блакитних фраках, сірих брюках та чорних циліндрах продефілювали через увесь Лондон до своїх нових поліцейських дільниць. Циліндри мали намір продемонструвати, що не солдати взяли на себе охорону безпеки, а саме цивільні особи – з огляду на занадто глибокі, але водночас викривлені з погляду сьогодення уявлення англійців про громадянські свободи, де зазначені уявлення у поліцейському нагляді вбачали загрозу громадянським свободам [7]. Лише у 1942 році з'явилися перші (у сучасному розумінні) детективи, які були вимушені для цілей зняти свої блакитні фраки та одягнути інше, більш непомітне цивільне вбрання [7].

Проте перше здивування усувається простим раціональним поясненням, чому в європейських державах сучасні поліцейські служби виникли на 30 – 50 років після того, як в цих же країнах з'явилися сучасні в'язниці. Формально-класичний підхід відповідь на таке питання не дає, обмежуючись поясненням на кшталт «збільшення рівня злочинності».

Радикальний підхід, який покладено в основу цього дослідження, пояснює це по-іншому.

Так, сутність нового соціального контролю полягала у розподілі тіл нової політичної природи у просторі, чим займається не лише в'язниця, проте й інші дисциплінарні механізми, зазначені вище.

Кожна дільниця соціального простору мала стати максимально зручною для проникливого паноптичного нагляду. Кожна дільниця простору мала кодуватися з метою розриву небажаних та небезпечних зв'язків будь-якого потенційно небезпечного індивіду, який хоч у чомусь йде проти капіталістичного розвитку або виявляє небезпеку такого руху «проти». Тому показники злочинності – це лише формально-класичний зовнішній фасад проблематики. Сутність криється у тому, що масове поширення «виправних» в'язниць з усіма їх придатками та допоміжними інституціями призвело до суттєвого зростання кількості девіантів нової хвилі, за якими потрібно було постійно, регулярно та системно наглядати, що спонукало створити сучасні поліцейські служби з відповідним розгалуженим апаратом детективів, картотеками, агентами під прикриттям, *agents provocateurs* та іншими придатками до поліцейських структур.

М. Фуко пише про цей період як про «історичний момент дисципліни»: «Народжується «політична анатомія», що є одночасно «механікою влади». Вона визначає, як можна підпорядкувати собі тіла інших, з тим щоб змусити їх не тільки робити щось конкретне, але діяти певним чином, із застосуванням певних технік, з необхідною швидкістю і ефективністю» [6, с. 226].

Тому, що є надзвичайно важливим, що М. Фуко, аналізуючи сутність «виправної» в'язниці у структурі нового соціального контролю, вказує на те, що зводить нанівець традиційні класичні погляди формально-утопічної спрямованості на історію соціального контролю. Так, беручи до уваги матеріально-економічні передумови формування контрольних інституцій XIX століття, на перше місце впливає висновок, парадоксальний для прибічників традиційного (прогресивно-філантропічного) погляду на історію соціального контролю та національних системи кримінальної юстиції: у виправному покаранні, як це не дивно, власне відсутнє «виправне».

Тут ми наголосимо одну з найбільш, як на нашу думку, головних та важливих тез нашого дослідження: «виправне» («реабілітаційне», «виховне») у начебто «виправній» в'язниці – це одна з найбільших політичних містифікацій XIX століття, яка успішно пережила XX століття (хоч і зазнавши ударів з боку повторної хвилі позитивістських біологічних теорій у 1940-х – 1950-х роках та «кризу реабілітаційного ідеалу» у 1970-х роках) та, врешті-решт перейшла до XXI століття [8, с. 28-30].

Краще сказати, що за «виправним» насправді приховувалося та продовжує приховуватися саме «дисциплінарне», що становить важливий аспект дослідження сутності, форм та меж соціального контролю у XXI столітті: «За допомогою техніки виправлення прагнуть відновити не стільки правового суб'єкта, захопленого фундаментальними інтересами соціального договору, скільки покірного суб'єкта, індивіда, підкореного звичкам, правилам, наказам влади, яка постійно відправляється навколо нього і над ним та якій він повинен дозволити автоматично діяти в собі самому» [6, с. 189]. Тому, слушно запитує Фуко, що робить реформована в'язниця? Вона робить слухняними непокірних представників робітничого класу, залякує інших, прививає звички до дисципліни і порядку та в цілому відновлює втрачену ієрархію [6, с. 189].

Якщо у «виправній» в'язниці й була частка «виправного», то ця частка насправді виконувала функцію максимальної адаптації особи до умов капіталістичного суспільства. Мета нових дисциплінарно-каральних пристроїв полягала у відновленні людей із соціальними дефектами, проте не заради самих людей, а щоб вони могли більш-менш конкурувати у новому капіталістичному суспільстві: «Не лише в'язниця, проте й уся система кримінальної юстиції є частиною великого механізму більшої раціоналізації суспільних відносин у народженому капіталізмі» [2, с.23].

Так само, не зважаючи на філантропічну основу та численні (навіть масові) й зовні вагомі ідеологічні «реабілітаційні» «вкраплення», проекти «декарцерації» та «контролю у громаді» були реалізовані у XX столітті зовсім не з філантропічних мотивів, проте переважно з причин більшої економічної вартості ув'язнення. Більше того, як засвідчив час навіть «декарцерації» як такої не відбулося з огляду на показники застосування у світі ув'язнення як покарання та запобіжного заходу. Матеріалістичну основу усіх реформ соціального контролю (особливо кримінальної юстиції) приховати неможливо, тому подальша історія соціального контролю – це ніщо інше, як слушно підкреслив Коен, як «легітимізація в'язниці попри її гучний провал» [2, с. 20].

Говорячи про сутність модальності соціального контролю у другій половині XX столітті, варто наголосити на дуалістичному комплексному процесі.

Так, на фоні хвилі ухвалення та подальшого запровадження міжнародних та європейських інструментів прав людини та відповідного інституційного механізму, руху за обмеження ув'язнення та повернення від другої хвилі позитивізму до неокласицизму при обґрунтуванні цілей соціального контролю, мала місце інтенсифікація карцеральної інтервенції та посилення соціального контролю через ще більше розчинення дисципліни у тілі суспільства.

Третя модель соціального контролю (друга половина XX століття), що, знов-таки, є парадоксальним для прибічників класично-філантропічних поглядів на історію соціального контролю та національних системи кримінальної юстиції, виявилася ще більш песимістичною та водночас ще більш радикальною. Як слушно підкреслив Коен, «нова система соціального контролю ще більше служила вимогам капіталістичного порядку щодо здійснення контролю за робітничим класом, водночас вводючи в оману кожного (включаючи самих реформаторів), що зміни є чесними, гуманними та прогресивними» [2, с. 22]. До того ж не варто забувати, що та сама «криза реабілітаційного ідеалу», яка мала місце у 1971 році завдяки епохальній та революційній праці Роберта Мартінсона про «Ніщо Не Працює», завдала більш ніж серйозного удару по формально-класичних поглядах на сутність соціального контролю [8, с. 28-30].

Мало місце те, що Коен визначив як «ідеологічна атака», хоч ми більш схильні використовувати категорію «політико-каральна містифікація». Усі недоліки ув'язнення як усталеної форми соціального контролю намагалися врятувати за допомогою «індивідуального поводження» з девіантами, «case management» у діяльності пенітенціарних установ та служб пробації або через запровадження нових психологічних доктрин, які породили низку нововведень на кшталт більш гнучких та індивідуалізованих форм умовно-дострокового звільнення, розгалуження та поглиблення різних форм пробації та ювенальної юстиції, що, власне, дійшло і до нас в такому вигляді.

Проте, що потрібно наголосити, начебто активні альтернативи до ув'язнення, як засвідчив час та практика, виявилися пасивними додатками, що потягло за собою ще більшу диверсифікацію соціального контролю та залучення під парасольку механізмів соціального контролю нових груп задекларованих девіантів.

Відтак вже на початку нашого дослідження, беручи до уваги обґрунтовані позиції дослідників та користуючись цим методом, потрібно ставити конкретне питання щодо трансформації сутності, форм та меж соціального контролю на початку XXI століття. Продовжуючи думки Коена щодо трансформації соціального контролю, ми ставимо на порядку денному питання про четверту модель соціального контролю.

«Політичне захоплення тіла» – ось сутність соціального контролю у XIX столітті, межі якого важко визначити [6, с. 43]. Проте є очевидним, що політичне захоплення тіла у XXI столітті активно продовжується відповідно до розвитку соціальних структур та появи нових горизонтальних й вертикальних соціальних відносин та соціальних зв'язків, які надають підстави говорити про подальшу, більш мобільну, гнучку та технологічну транскарперацію суспільства Постмодерна.

Свого часу саме завдяки Мішелем Фуко була розвинута ідея «карального (пунітивного) міста», яку сьогодні можна вважати основоположною для аналізу сутності та форм соціального контролю, меж соціального контролю, відмінностей між свободою та несвободою, а головне – для аналізу того, чи дійсно суспільство Постмодерну є справді вільним? І чи не нагадує суспільство Постмодерну одну велику гнучку тотальну інституцію з надзвичайно тонкими та прозорими мурами?

Мішель Фуко ставить базове запитання: «Якою є відмінність між пунітивним містом та примусовим закладом? ... Реалізація «влади карати», розподіленої по всьому простору суспільства, ... забезпечує придушення злочину завдяки [численним] перешкодам, поставленим [вже] перед думкою про злочин, впливає невидимо і ненав'язливо. ... «Влада карати», яка поширюється по усій довжині соціальної мережі, діє в кожній її точці та, в кінцевому рахунку, сприймається вже не як влада одних індивідів над іншими, а як безпосередня реакція всіх на кожного» [6, с. 191].

Концепцію «пунітивного міста» ще глибше розвинув американський соціолог Стенлі Коен, який сформулював орієнтири нового світоустрою у своїй відомій праці «Візії соціального контролю. Злочин, покарання та класифікація», де «punitive city» уявлялося Коеном як громада, побудована на проникливих механізмах соціального контролю з невизначеними кордонами між різними соціальними групами та категоріями громадян, де однією з основоположних категорій стало концепція «розкидування сітки» («Net Widening»).

Як на думку Коена, «punitive city» має наступні характеристики: 1) розповсюдження та проникнення соціального контролю далеко за стіни тотальних інституцій; 2) розмивання просторових меж, які позначають відмінності між свободою та несвободою; 3) розмивання меж, які позначають відмінності між ув'язненими та вільними особами; 4) розмивання меж, які позначають відмінності між злочинцями та «чесними громадянами»; 5) поява тотальних та інших контрольних інституцій, в яких «корекційне» втручання та контроль тонко оцінюються відповідно до «індивідуальних потреб», про які «клієнти» таких інституцій можуть не знати й навіть не здогадуватися; 6) розширення «контрольованого простору», що є результатом нечітких визначень «нормальності» та «девіантності».

У вузькому розумінні Net Widening розуміється як наслідки широкого запровадження альтернативних ув'язненню покарань або спеціальних програм, спрямованих на максимально можливе відведення девіантів (здебільшого неповнолітніх) від кримінальної юстиції з метою недопущення стигматизації останніх та занурення їх до інституційної субкультури.

У широкому розумінні Net Widening зображується як результат, коли більша кількість осіб починає перебувати під парасолькою системи кримінальної юстиції внаслідок послідовних процесів, які Коен зобразив як «розставляння тенет», «звуження чарунок», «змішування» та «проникнення» [9, с. 285-288].

«Розставляння тенет»: за допомогою альтернативних покарань та «некаральних заходів» держава намагається контролювати тих осіб, які раніше не перебували у «групі ризику». Яскравим прикладом цього може служити масове запровадження в законодавстві та у практичній діяльності органів системи кримінальної юстиції категорії «ненормальна поведінка» або «підозріла поведінка» з відповідним системним відстеженням такої поведінки за допомогою засобів масового спостереження (з подальшим накопиченням отриманої інформації у базах даних).

«Звуження чарунок»: відбувається дисперсія соціального контролю не лише за кількісними, але й за якісними критеріями. Не тільки дедалі більше людей підпадають під дію механізмів соціального контролю, проте водночас відбувається інтенсифікація застосування санкцій за порушення певних правил або умов. Тобто, у подальшому ми можемо очікувати не тільки визначення «ненормальної поведінки», але й розширення цього концепту, виділення численних різних типів «ненормальних людей» та запровадження перманентно обновлюваної типології та класифікації проявів «ненормальної поведінки». У площині функціонування пенітенціарної системи вже сьогодні це проявляється в діяльності служб пробації, де прикладом може служити посилення умов пробаційних ордерів, збільшення кількості зобов'язань, умов та обмежень, що покладаються на піднаглядних «клієнтів» служб пробації.

«Змішування»: як результат зазначених вище тенденцій, відбувається злиття кордонів між «інституційними» та «не-інституційними» заходами впливу на злочинну, девіантну, «підозрілу», «нестандартну», «нетрадиційну» або «незвичну» поведінку. Більше того, відбувається злиття кордонів між тим, що є покаранням й тим, що таким не є. Внаслідок цього стає вже зовсім незрозумілим, хто саме «заплутався» у тенетах соціального контролю. Майже усі, чия поведінка якось виявилася «ненормальною», стають такими.

«Проникнення»: внаслідок зазначених вище соціальних трансформацій створюються сприятливі умови для якісного збагачення пенітенціарної системи як дисциплінарного проекту. Нові контрольні механізми аж ніяк не підміняють в'язницю як соціально-контрольну інституцію, вони роблять непомітним розширення дії інституційного контролю. Водночас на порядку денному гостро питання про будь-яке «реабілітаційне» спрямування системи кримінальної юстиції через відсутність потреби у будь-якому «реабілітаційному лицемірстві» [10, с. 145-153].

Таким чином створюються умови для появи карцерного суспільства.

З моменту виходу цієї праці Стенлі Коена її актуальність не лише зросла, проте й примушує заявити про необхідність більшої уваги до такого погляду, що ми й пропонуємо у нашому дослідженні. Зазначене дослідження Коена в умовах сьогодення є більш ніж актуальним з огляду на впливи процесів глобалізації, які примушують переглянути сутність, форми, методи та цілі соціального контролю у суспільстві Постмодерну. Водночас актуальність загострюється через проблему дотримання основоположних прав людини, закріплених у міжнародних та європейських стандартах, внаслідок поширення соціального контролю як політичного феномену (передусім це стосується права на повагу до приватного та сімейного життя (стаття 8 Конвенції про захист прав людини)).

Розвиваючи погляди Коена, варто, передусім, зазначити, що сучасні маркери соціального контролю є менш чіткими та більш прозорими, ніж їх аналоги ХХ століття. Кордони між тотальними інституціями та їх сателітами, іншими контрольними механізмами та «вільним суспільством» дедалі більш розчинаються у численних начебто просоціальних, філантропічних та реабілітаційних ініціативах під гаслами «декарцерації», які, з одного боку, спрямовані на мінімізацію ролі держави, проте, з іншого, свідчать про посилення масштабів та глибини «оброблення» політичного тіла людини з метою, щоб ця ж сама людина була максимально корисною у ринкових відносинах нового тисячоліття.

Фуко у своїй праці «Наглядати й карати» підкреслив тезу, яка була надзвичайно актуальною для ХХ століття, проте набуває ще більшої актуальності саме у суспільстві ХХІ століття. Йдеться про

«одиницю дисципліни», якою є не територія (одиниця панування), не місце (одиниця розташування), а «ранг»: місце, займане в класифікації, місце перетину рядка і стовпця, інтервал в ряду інтервалів, які можна переглянути один за одним: «Дисципліна – це мистецтво рангу і техніка перетворення розміщень [6, с. 212-213]. Дисципліна індивідуалізує тіла за допомогою локалізації, яка означає не просте закріплення їх на певному місці, проте їх розподіл та циркуляції у соціальних відносинах.

Розподіл по рангах, як наголошує Фуко, грає подвійну роль. З одного боку, ранг «визначає відхилення від правил, встановлює ієрархію якостей, знань та навичок» [6, с. 265]. З іншого боку, ранг карає та винагороджує: «Дисципліна винагороджує присудженням рангу. Дисципліна карає, знижуючи в ранзі. Ранг сам по собі служить нагородою або покаранням» [6, с. 265].

Стандартизація виробництва та продукції внаслідок стандартизації індивідів була важливою складовою Великого дисциплінарного проекту XIX століття. Так, Фуко, підкреслюючи поширення дисципліни у суспільстві XIX століття, наголошував не лише на поширенні традиційних контрольних пристроїв, проте й на широкому запровадженні стандартизації будь-якої сфери діяльності та запровадженні нових формалізованих соціальних ієрархій: «Організуючи «місця» і «ранги», дисципліна створює комплексні простори: одночасно архітектурні, функціональні та ієрархічні. Простори, які забезпечують фіксовані стани та переміщення. Вони вимальовують індивідуальні сегменти та встановлюють операційні зв'язки. Вони відводять місця та визначають цінності. Вони гарантують покору індивідів, проте водночас гарантують кращу економію часу і жестів. ... Першою великою операцією дисципліни є, таким чином, утворення «живих таблиць», що перетворюють безладні, даремні й небезпечні маси на впорядковані множини» [6, с. 216].

Варто нагадати, що соціальний контроль XIX століття характеризувався зростаючою диференціацією та класифікацією девіантних та інших цільових груп на окремі типи і категорії, кожна з власним набором наукових знань та відповідними акредитованими «експертами».

Так само XXI століття характеризується ще більш зростаючою диференціацією та класифікацією усіх інших соціальних груп на окремі типи та категорії, причому так само кожна соціальна група має власний набір наукових знань та відповідних акредитованих «експертів», які на регулярній основі проводять «вільним громадянам» та «чесним платникам податків» регулярні постійні «іспити», які, що важливо підкреслити, Мішелем Фуко також свого часу було подано як найбільш тонкий та невидимий інструмент соціального контролю та невід'ємну складову нового дисциплінарного простору: «Іспит поєднує техніки наглядової ієрархії та нормалізуючої санкції. Іспит робить індивідів видимими, завдяки чому їх можна диференціювати й карати. Тому у всіх дисциплінарних механізмах іспит – досконалий ритуал. У ньому поєднуються церемонія влади і форма досвіду, застосування сили й встановлення істини. У центрі дисциплінарних процедур іспит демонструє підпорядкування тих, хто сприймається як об'єкти, і об'єктивацію тих, хто підпорядковується» [6, с. 270].

Наголосимо, що соціальний контроль XIX століття – це розбудова нової ієрархії капіталістичного зразка на противагу архаїчній формалізованій, напіврелігійній ієрархії Середньовіччя, адже нова чітка й міцна ієрархія – це основа й водночас мета соціального контролю. У XIX столітті «ранг» – це вже не формальний статус, закріплений державою або церквою у певному документі «від давен», який зобов'язує частину суспільства виказувати певну повагу носієві такого рангу та водночас свідчить про високий формальний авторитет його носія. Проте у XXI столітті ранг – це всього-на-всього обов'язкова перепустка до потягу, який називається «певне коло соціальних відносин», після подорожі на якому потрібно купувати новий квиток та сідати у наступний потяг по іншому, вищому колу соціального життя. Соціальний контроль XXI століття – це адаптація та оновлення ієрархії у відповідність до нових соціально-економічних умов Постмодерну, у тому числі за допомогою більш тонких інструментів, якими є ще більша стандартизація, ще глибший розподіл по рангах та численні, регулярні й масштабніші «іспити». Відтак, відповідно, система кримінальної юстиції продовжує бути частиною великого механізму більшої раціоналізації суспільних відносин у ринкових відносинах Постмодерну.

У XXI столітті швидкість та обсяги соціального контролю збільшуються, і XXI століття надає приклади розширення кількості девіантів та їх класифікації.

Так, з одного боку, збільшення класифікаційних груп злочинів та, відповідно, злочинців, – явище, яке є нормальним для розвитку будь-якого суспільства, на що також звертав увагу Мішель Фуко. Так, якщо злочинці XVII століття – це «люди виснажені, голодні, які живуть одним моментом, розпорошені» та «тимчасові злочинці», то вже у XVIII столітті – «вертляві, хитрі, розсудливі бестії» та «маргінали» [6, с. 108-109]. Продовжуючи цю думку, можна наголосити, що поява нових горизонтальних та соціальних зв'язків, дроблення соціальних відносин та утворення нових общин і

соціальних груп зумовлює появу нових класів девіантів у межах цих груп та общин (пригадаємо ідею Еміля Дюркгейма щодо «монастиря святих»). Навіть від злочинця ХХІ століття вимагається знання нових гаджетів, електронних мереж та відповідних баз даних, навіть якщо вони перебувають у в'язниці й навіть якщо за своєю спеціалізацією на волі він відноситься до насильницьких злочинців.

Крім того, проте саме ХХІ століття свідчить не лише про збільшення кількості типів й видів злочинців, проте й про розширення класів девіантів, а також про зникнення чітких кордонів між злочинами та іншими проявами девіації.

Так, гасло розвитку Європи – «єдність у різноманітності» – обумовило перехід від полярності «чорний – білий» до безлічі різнокольорових відтінків, де стверджуване посягання на будь-яке «нестандартне» дозволяє записати до кола девіантів як саму особу, яка посягає, так і особу, яка є об'єктом посягання.

Наприклад, формальне визнання в країнах Європи більших прав та можливостей за представниками ЛГБТ-спільноти автоматично призводить до віднесення до кола девіантів будь-яких активістів, які у будь-яких формах висловлюють або демонструють негативне ставлення до ЛГБТ-спільноти. Проте й водночас самі представники ЛГБТ-спільноти для більшості населення країн Європи (і не лише Східної Європи) самі не позбавилися тавра девіантів та являють, як на думку більшості населення, ідеологічну загрозу «традиційним сімейним цінностям».

Так само, представники екологічних рухів, які проводять радикальні екологічні акції, можуть вважатися девіантами та навіть за певних умов стають злочинцями, проте й, з іншого боку, особи, проти яких спрямовані такі екологічні акції, також нерідко потрапляють до кола девіантів лише в силу того, що вони виступають проти захисту навколишнього середовища і, як наслідок, отримують стигму «ворогів більш екологічного майбутнього планети».

Щодо посилення соціального контролю у сфері цивільної юстиції, як приклад можна навести посилення соціального контролю за платниками аліментів, або, краще сказати, за особами, які ухиляються від сплати аліментів. В Україні за останні роки було ухвалено низку законів, а головне проведено масштабну всеосяжну інформаційну кампанію на телебаченні та в усіх соціальних мережах, спрямовану на максимально можливе таврування зазначених осіб. Обсяг та ступінь стигматизації «аліментників» створили враження, що саме «аліментники» є головною девіантною групою в українському суспільстві, де начебто випадково зникли інші види девіантної поведінки. Потрібно наголосити, що тут важливим є не стільки інформаційна кампанія, стільки суворі санкції до «аліментників», до яких за несплату аліментів застосовуються суто кримінальні за своєї природою санкції у вигляді заборони у праві на виїзд за кордон, заборони керування автомобілем, заборони користування вогнепальною мисливською, пневматичною та охолощеною зброєю та заборона полювати [11]. Проте у контексті цього дослідження буде питання про створення фактично на рівному місці нових груп девіантів, які суворо караються державою, та поміщення таких девіантів до додаткових контрольних пристроїв.

Щодо системи кримінальної юстиції як класичної форми соціального контролю, то іншим прикладом, який доводить теорію «дроблення класів девіантів» є сучасна пропагандистська кампанія щодо профілактики сімейного насильства. Замість «особи, яка вчиняє сімейне насильство», додатково з'явилися «кривдники» й навіть «діти-кривдники». Дія законодавства про запобігання та протидію домашньому насильству наразі поширюється на будь-яких родичів або інших осіб, включаючи наречених. Причому «насильство» – це не лише фізичне або статеве насильство, проте й широкий, а головне детально не визначений спектр заборонених дій, що включає десятки форм – від заборони навчатися до примушування до праці. Психологічне насильство – це також невизначений спектр дій [12]. Отже, внаслідок встановлення десятків нових форм девіації з'явилися сотні нових видів правопорушників.

Іншим прикладом зі сфери кримінальної юстиції може служити таке.

Так, дедалі більша популярність концепції динамічної безпеки, запровадження self-management у в'язницях та обов'язкове включення «клієнтів пробації» до здійснення оцінки ризиків цих же «клієнтів» вказують на появу вельми цікавого феномену для аналізу сучасної моделі соціального контролю, адже об'єкт контролю набуває подвійної природи. З одного боку, він залишається об'єктом контролю, проте водночас він набуває дуалістичного статусу, який у чомусь підносить його до статусу суб'єкту контролю. З формально-класичного погляду – це начебто «прояв гуманізації», а також «надання процесу виконання покарань більш гуманного обличчя та індивідуальності». Проте з погляду радикального підходу такі ініціативи можна розглядати не інакше як поширення більш тонкого та проникливого, майже непомітного контролю. Добровільна, непримусова, м'яка участь

об'єкту контролю у процедурі класифікації – що може бути краще для системи соціального контролю? Водночас відмова об'єкту контролю (клієнта пробації) добровільно «впасти» у ці додаткові тонкі та завуальовані мережі автоматично призводить до нового, додаткового таврування вже й так затаврованого девіанта як такого, що своєю впертою відмовою бути ще більше підконтрольним демонструє «явно нерозумний цинізм до виказаної йому високої довіри з боку держави», а відтак – більшу «явну більшу небезпеку» для системи соціального контролю порівняно з тими, хто «добровільно» більш глибоко занурився до таких мереж.

Отже, у XXI столітті соціальний контроль має явні ознаки біфуркації. Ми можемо спостерігати дуалістичний процес, коли заклики щодо посилення прав людини, яким минулого століття не приділялося уваги, заклики щодо дотримання кордонів та меж особистого простору та інші вимоги «боронити свободу» існують паралельно з розвитком нових, більш технологічних форм захоплення цієї свободи.

Причому держава, легко дозволяючи собі проникнення до особистого життя людини, вельми нервово реагує на будь-які спроби людини проникнути до «особистого життя» держави, не цураючись застосовувати форму реакції, характерну для часів підкорення Дикого Заходу у США, а саме застосування економічних стимулів з яскравим гаслом «Wanted». Цікавим прикладом такої майже середньовічної реакції є офіційне оголошення Державним департаментом США винагороди у розмірі до 1 млн. доларів за надання інформації, яка допоможе заарештувати та притягнути до відповідальності громадян України Артема Радченка та Олександра Єременка за стверджувану участь у транснаціональній організованій злочинності, зокрема, кіберзлочинності.

Тому, на нашу думку, є більш ніж очевидним, що проблематика нової моделі соціального контролю у XXI столітті ще тісніше, ніж раніше, пов'язана з категорією свободи.

Якщо Фуко та Коен піддали аналізу категорію «пунітивного міста», підкреслюючи, що суспільство XX століття свого часу перетворилося на карцерне суспільство, то XXI століття надає приклад природної реакції *homo sapiens* щодо повернення втраченої свободи, яка у новому тисячолітті виявилася остаточно переплетеною з намаганням створити навколо себе максимально безпековий простір (як буквальный (територіальний), так і віртуальний (інформаційний)). Водночас краще сказати, що йдеться навіть не безпековий, а саме «зручний» простір, адже ідеологію споживання також потрібно враховувати. Відтак саме прагнення є таким, що має змінену сутність в силу спотворення самої «безпекової» («убезпеченої») свободи культурою споживання.

Як наслідок, ми говоримо не лише про те, що суспільство перетворилося на дуже дивну форму закамуйфльованої несвободи з нечіткими, розмитими кордонами.

Ми також говоримо про те, що знизу суспільства такої закамуйфльованої несвободи час від часу з'являються «бульбашки» «безпекової» або «убезпеченої» «споживацької» свободи, які піднімаються на поверхню, керуючись природним імпульсом та, як наслідок, створюють «гетто свободи», «міські села», «міські форти», або «захисні простори міста». Сучасне постіндустріальне суспільство має безліч способів тримати *homo sapiens* під своєю владою, причому головною «страшилкою» для *homo sapiens* XXI століття стало поняття «небезпеки споживацького дискомфорту», в якій *homo sapiens* буде позбавлений нових гаджетів, цікавих видовищ, сучасного комп'ютерного забезпечення (хоча, звичайно, базові цінності повернулися значною мірою через епідемію коронавірусу). Сьогодні, якщо *homo sapiens* хоче бути «вільним», він має бути «убезпеченим», але водночас він також хоче бути позбавленим, коли йому зручно, відчуття належності до цього ж суспільства.

Бауман слушно звертає увагу на одну важливу рису суспільства Постмодерну, повторювану з майже незмінною регулярністю: підозрілість по відношенню до інших, нетерпимість до відмінностей, неприязнь до чужинців, вимоги, щоб їх «відокремили» або взагалі не допускали до міста, а також істерична, параноїдальна заклопотаність «законністю і порядком» – все це сягає вищої точки в найбільш стандартизованих, сегрегованих в расовому, етнічному й класовому відношенні, однорідних місцевих спільнотах [[3, с. 70]. Такий собі приклад героя Сильвестра Сталлоне з кінострічки «Рембо. Перша кров», де уся кривава драма стає наслідком імперативу з боку місцевого шерифу у вигляді наказу «Йди звідси. Не тому, що ти поганий. Йди геть лише тому, що ти – чужинець. А чужинців тут не люблять». Причому, наголосимо, це лише кінець 1970-х років. І Рембо – білий вільний громадянин серед таких само білих вільних громадян. Що ж тоді можна казати про мегаполіс початку XXI століття, колективне психічне здоров'я якого вже спотворено «хвилями злочинності», «тероризмом», «нелегальними мігрантами» та іншими «жахами» Постмодерну?

Девіантність, як із злочинність, – це природне явище, нормальні показники якої, за загальноприйнятою думкою Дюркгейма, є ознакою здорового суспільства. Проте у суспільстві

Постмодерну соціокультурні та духовно-моральні завдання стоять далеко не на першому місці, в результаті чого у індивідів зникає почуття спільності, а за ним – дух солідарності, що, власне, повністю підпадає під ознаки аномії, про яку писали Еміль Дюркгейм та Роберт Мертон: «Суспільство може існувати лише тоді, коли між його членами існує достатня ступінь однорідності [13]. Тому не випадково Бауман, аналізуючи сутність соціального контролю суспільства Постмодерну, наголошує: «Нічого дивного: у подібних спільнотах відсутнє почуття спільності» [3, с. 70].

Відгородивши своє «каральне місто» від решти світу, проте відчувши брак свободи та водночас перебуваючи у стані безпекової істерії, суспільство Постмодерну починає створення не менш «каральних районів» у межах такого міста: «Еліти самі обрали ізоляцію і платять за неї охоче й щедро. Решта населення «відсікається» насильно і змушена платити високу культурну, психологічну і політичну ціну за свою знов придбану ізоляцію. Ті, хто не здатні зробити відокремлене існування предметом вільного вибору та сплатити вартість своєї безпеки, стають жертвами сучасного еквівалента «обгородження» періоду пізнього Середньовіччя та раннього нового часу. Їх просто залишають «за парканом», не питаючи згоди, та забороняють доступ до ще учора доступних «загальних» місць» [3, с. 36].

Вельми яскравим прикладом такого стану справ є кінострічка «13 район», де наочно представлено те, що поки ще багатьма сприймається як фантастика. Так, за сценарієм, у Парижі 2010-го року через неконтрольований розгул злочинності деякі особливо небезпечні райони столиці перетворені на закриті зони та відгороджені від благополучних кварталів високим бетонним муром. За ним – зовсім інше життя, де девіація стає абсолютною нормою (і навпаки): тут відкрито й безкарно процвітає торгівля наркобізнес й торгівля зброєю, тут навіть діти не виходять з будинку без зброї, не працюють школи й медичні заклади, поліція захищає лише себе, або ж, навпаки, сама поліція являє форму організованої злочинності. Найбільш іронічним є те, що ця кінострічка – про події 2010 року. Між тим почалася третя декада наступного століття. Безумовно, це – політична напівфантастика. Проте, з іншого боку, це водночас політична напівреальність.

Бауман слушно зауважує: «Сьогодні страхи, типово «міські страхи», на відміну від тих, що привели колись до виникнення міст, зосереджені навколо «внутрішнього ворога». Подібний страх породжує занепокоєння не тільки цілісністю й неприступністю всього міста – як колективної власності і колективної гарантії безпеки кожного – скільки ізоляцією і зміцненням власного житла всередині міста. Мури, колись оточували місто, тепер хрест-навхрест зорали територію міста в усіх напрямках. Кwartали із системами спостереження, ретельно контрольовані громадські місця з обмеженим доступом, озброєні до зубів охоронці біля воріт і дверей з дистанційним керуванням – все це сьогодні направлено проти «небажаних» співгромадян, а не іноземних військ, розбійників, грабіжників та інших невідомих небезпек, що підстерігають вас за міськими брамами» [3, с. 72].

Сучасне місто є карцерним не лише тому, що воно пронизано вертикальними й горизонтальними зв'язками технологічного соціального контролю. Карцерність – це не лише зовнішня характеристика сучасного соціуму, проте й характеристика внутрішньо-психологічна. У сучасному мегаполісі головною стратегією виживання стала не спільність, а ізоляція й відокремлення від інших: «Питання про те, чи подобається вам ваш сусід чи ні, не є більше актуальним. Тримайтеся від сусідів подалі, і ви не зіткнетеся з цією дилемою і з необхідністю вибору; вам просто не трапиться нагода обирати між любов'ю та ненавистю» [3, с. 72-73].

Внаслідок викладеного вище сучасній державі та іншим акторам (у тому числі приватним), які змагаються з державою за владу (у тому числі транснаціональну), навіть не потрібно витрачати час, гроші, інформаційну пам'ять та інші ресурси на неквапливе занурення суспільства до більш тонких мереж технологічного соціального контролю. Суспільство саме, за власний кошт і за власною ініціативою зробить все, щоб відчувати себе «убезпеченим» проти «таємних чужинців», «небезпечних бродяг», «підступних збоченців», «агресивних хижаків», «девіантів» або «осіб, які посягають на наші традиційні цінності». Достатньо лише запустити чергову хвилю moral panic щодо «розгулу злочинності», «стрімкого поширення девіації» або «появи загроз нашим цінностям» взагалі або у певній сфері. У подальшому державі потрібно, користуючись своїм монопольним правом щодо «необхідності розслідування злочинів», «міркуваннями національної безпеки» або «метою захисту суспільної моралі», лише вилучити у приватних акторів будь-яку необхідну державі інформацію, накопичену приватними особами їхніми зусиллями і за їхній же кошт.

Камери відеоспостереження є більш ніж яскравим прикладом зазначеного вище та феноменом суспільства Постмодерну.

Так, за ініціативою й за кошт самих громадян начебто «Вільного Міста N» камерами відеоспостереження масово обладнуються вулиці, провулки, сквери, подвір'я, поверхи, ліфти, підвали, де «свобода» сором'язливо виглядає зі спини «убезпечення».

Наразі на кожні 100 осіб у США перебуває 15,3 камер відеоспостереження, у Китаї – 14,4 камер, у Сполученому Королівстві – 7,5 камер, у Німеччині – 6,3 камер, у Нідерландах – 5,8 камер, в Австралії – 4 камери, в Японії – 2,8 камери, у Франції – 2,5 камери, у Південній Кореї – 2 камери [14]. Причому ще у 2014 році у США цей показник був лише 12,5 камер на 100 осіб, а в Китаї – 2,7 камер [15]. Враховуючи, що поширення камер відеоспостереження у приватному секторі відслідкувати майже неможливо, можна висловити обґрунтоване припущення, що цей показник можна впевнено збільшити у декілька разів.

У світовому рейтингу 18 міст з найбільшою кількістю камер відеоспостереження на душу населення розташовані в Китаї, що, звичайно, може надавати підстави говорити про Китай як про країну, де населення живе в інформаційній в'язниці. Проте не варто забувати, що на 3-му місці у списку найбільш контрольованих за допомогою камер відеоспостереження міст посідає Лондон, а 16-те місце – індійське місто Гайдарабад [16]. Так само не варто забувати, що перше місце за кількістю камер спостереження в цілому на країну посідають США, а третє – Сполучене Королівство. Станом на сьогодні на 7,4 млрд. жителів планети припадає 770 млн камер відеоспостереження (10,4 камер на 100 осіб). Прогнозується, що у 2021 році кількість камер відеоспостереження переїде відмітку понад 1 млрд. (понад 14 камер на 100 осіб) [16].

Проте найбільш парадоксальним є те, що кримінологічні дослідження аж ніяк не виявляють кореляції між збільшенням камер відеоспостереження та зниженням рівня злочинності. Так, Ларс Свендсен слушно наголосив, що Лондон належить до переліку найбільш контрольованих за допомогою камер відеоспостереження міст, проте камери відеоспостереження допомогли розкрити всього 3% пограбувань на лондонських вулицях [5, с. 270].

Дослідження впливу камер відеоспостереження на розкриття злочинів у місті Даллас (США) продемонструвало збільшення розкриття злочинів на 2%, проте водночас порушило питання щодо економічної вартості такого відеонагляду [17].

Кримінологи Брендон Уелш та Девід Фарінгтон проаналізували 44 дослідження щодо впливу камер відеоспостереження на рівень злочинності та дійшли вельми суперечливих висновків. Так, 15 досліджень вказували на суттєве зменшення злочинності. 3 дослідження дійшли висновків, що камери відеоспостереження, як це не дивно, навіть сприяють зростанню злочинності. 23 дослідження показали відсутність суттєвого впливу камер відеоспостереження на рівень злочинності [18]. Проте серед 15 досліджень, які продемонстрували зниження рівня злочинності через камери відеоспостереження, 14 базуються на британських даних, а Британія, як ми вже зазначали вище, є лідером за кількістю камер на душу населення. Гадаємо, що такий успіх камер відеоспостереження пов'язаний виключно з перенасиченням британського суспільства відеонаглядом, коли камери відеоспостереження не мають задекларованого загальнопревентивного ефекту, а лише дозволяють поліції суто технічно відслідкувати переміщення особи з сектору А до сектору Б.

Проте камери спостереження – це лише невелика частина сучасного глобального технологічного паноптикону. Наприклад, посилення безготівкового обігу та масовий перехід населення на безготівкову форму оплати за будь-що – це ще один прояв «інформаційного прив'язування» будь-якого члена суспільства до свого соціально-інформаційного кластеру, чому особливо сприяла епідемія коронавірусу.

Інший приклад – масовий примусовий перехід чиновників та деяких інших категорій осіб на електронне декларування майнового стану. Так, безумовно, маючи просоціальну (антикорупційну) спрямованість, цей перехід все одно має ознаки соціального контролю та повинен бути поміщений до переліку прикладів для цілей нашого дослідження.

Ще одне явище, яке може служити прикладом м'якого розривання усталених соціальних зв'язків та начебто «добровільного», проте водночас примусового занурення громадян до більш тонких мереж соціального контролю та поміщення цих громадян до нових електронних кластерів. Це – популярні сьогодні ідеї на кшталт «держава у смартфоні». З одного боку, що може бути краще для пересічного громадянина, аніж звільнення його від армії «кровожерливих бюрократів» через запровадження електронних сервісів. Проте така свобода має важливий політичний наслідок у вигляді абсолютного заглиблення громадян до електронних баз даних, необмежений доступ до який має та ж сама держава або інші впливові актори. Прикладом може служити нещодавній скандал, пов'язаний зі продажом персональних даних сотень тисяч українців через меседжер Telegram, де будь-хто міг купити

будь-які персональні дані, включаючи паролі від електронної пошти та відомості щодо банківських рахунків [19]. Отже, державі достатньо посилити бюрократичну складову своїх публічних сервісів та одразу ж запропонувати «шлях до звільнення від бюрократії» у вигляді добровільної утилізації громадянами своєї власної свободи.

Як ще один приклад можна навести зростання обсягів поштових сервісів, особливо під час пандемії коронавірусу та відповідного карантину, що може служити приладом вельми успішного союзу держави та великого бізнесу у війні проти свободи (щодо України додатково зауважимо, що за час карантину доходи постачальників готової їжі зросли на 70%) [20].

У цьому контексті на особливу увагу заслуговує важлива для цілей цього дослідження деталь. Так, у 2016 році до п'ятірки найбільш заможних людей планети увірвався американський бізнесмен Джефрі Безос з його компанією Amazon. У 2017 році Безос посідав вже третю сходинку. У 2018 році Безос посів перше місце, яке й тримає до цього часу, ставши першим в історії людства «сантимільярдером», тобто власником статку в понад \$100 млрд. Станом на 12.11.2018 Безос володів понад \$141 млрд.

На нашу думку, приклад успіху Amazon свідчить про важливу зміну пріоритетів розвитку суспільства Постмодерну та цінностей людей такого суспільства.

Комфорт? Так. Зручність? Так. Краща ціна? Так. Економія часу? Так.

Проте що з відповідними інформаційними базами? Так, лише у 2018 році служба доставки Amazon Prime охопила 100 млн. абонентів по всьому світу, що, звичайно, пов'язане з накопиченням відповідних баз даних. Тому можна поставити риторичне питання: невже найбагатший транснаціональний актор, який володіє базою даних щодо сотень мільйонів людей, не становить загрозу їх свободі?

І на продовження цієї тези можна додати важливу деталь, яка має принципове ідеологічне значення для цілей нашого дослідження.

Станом на травень 2017 року у Джефрі Безоса знаходилося 79 млн. акцій Amazon. На другому місці серед акціонерів Amazon посідала транснаціональна корпорація Vanguard Group (друга у США компанія у сфері інвестиційної діяльності) з 25 млн. акцій.

У свою чергу, Vanguard Group станом на 2015 рік володіла 14% статутного фонду Corrections Corporation of America (нині – CoreCivic) [21]. Станом на 2016 рік CoreCivic посідала найвищу сходинку серед усіх в'язничних корпорацій у світі. Наразі CoreCivic управляє понад 65 пенітенціарними установами на федеральному та національному рівнях із загальною кількістю понад 90 тис. місць у 19 штатах США.

Отже, в сучасному світі найбільший у світі капітал значною мірою опосередковано базується на праці ув'язнених, які утримуються під вартою у приватних в'язницях.

Повертаючись до теми нашого дослідження, варто наголосити, що сьогодні йдеться про появу супертехнопаноптикону для суспільства XXI століття з новими формами дисципліни, новими кластерами, новими рангами та новими іспитами.

Ця теза може здаватися занадто радикальною, проте як можна назвати сучасне «вільне» суспільство, де Великий Брат прискіпливо та постійно дивиться на людину за допомогою: 1) камер відеоспостереження; 2) прослуховування телефонних переговорів; 3) ознайомлення з регулярною та електронною поштою; 4) збирання інформації про зарубіжні та внутрішні поїздки; 5) збирання інформації про будь-які форми участі у будь-яких формах протесту проти влади; 6) використання супутників та інших новітніх інформаційних технологій; 7) збирання інформації про будь-які прояви «девіантної» або взагалі «ненормальної» поведінки; 8) фіксування за допомогою камер відеоспостереження будь-яких проявів поведінки на вулицях та будь-яких інших місцях (навіть у ліфтах та поверхах жилих будинків); 9) збирання інформації про будь-яку купівлю будь-якої речі? Гадаємо, що це – ідеал паноптичного устрою, про який навіть й не міг мріяти Джеремі Бантам з його «Паноптиконом».

Свого часу Дж. Оруелл в його антиутопії «1984» слушно наголосив: «Звідки взятися гаслу «Свобода – це рабство», якщо скасоване саме поняття свободи?». «Слово «вільний» в новоязі залишилась, проте його можна використовувати лише в таких висловленнях, як «вільні чоботи», «туалет вільний». Воно не використовувалося у старому значенні «політично вільний», «інтелектуально вільний», оскільки свобода думки та політична свобода не існували навіть як поняття, а тому не потребували визначення». тому, вважаємо, що сьогодні замало говорити про «відсутність свободи».

Проте навіть зазначене вище занурення до більш технологічних та невидимих контрольних механізмів – це лише частина проблематики, адже «поряд з великою технологією телескопа, лінзи,

пучка світла, яка складала одне ціле з підставами нової фізики і космології, існують малі техніки численних і перехресних наглядів, поглядів, які повинні бачити, залишаючись невидимими» [6, с. 259-250]. Головне є те, що забезпечення суспільства Постмодерну – це результат угоди, в обмін на яке людина віддає свою свободу, яка із радістю забирається сучасними механізмами соціального контролю: «Ми радісно сприймаємо з майже мазохістичним задоволенням, що «1984» вже настало» [2, с. 47]. Тому не можна не погодитися із Еріхом Фроммом, який зазначив, що сучасне суспільство – це нація політиків, яка думає лише про те, щоб бути вільними [22, с. 288], перетворюючись на рабів свободи.

Щодо позиції Ларса Свендсена, то з ним не можна погодитися у тому, що стремління сучасної людини технологічного суспільства добровільно віддати свою свободу можна вважати «варіантом добровільного рабства» [5, с. 267]. Ми б не ставили знак рівняння між рабством на несвободою. Проте сама ідея не може не заслуговувати на увагу.

Водночас Свендсен слушно вказує на те, що сьогодні багато людей факт відсутності спостереження за ними лякає більше за перебування під цілковитим наглядом [5, с. 261]. Продовжуючи та підтримуючи таку думку, хотілось б ще раз наголосити на цікавому історичному прикладі.

Так, коли на XIX столітті у Британії створювалася сучасна професійна поліція, то все суспільство встало проти її створення, адже на думку тодішнього англійського джентльмена сам факт існування поліції в суспільстві свідчить про тотальний, всеохоплюючий, безмежний (по тодішнім міркам) соціальний контроль, а тому поліція не може мати місця у вільному суспільстві вільних людей, для яких свобода є фундаментальною цінністю. Минули два століття, і Велика Британія посідає третє місце в світі за кількістю камер відеоспостереження на душу населення, а Лондон посідає третє місце в світі за цим же показником в переліку міст з найбільшою концентрацією камер відеоспостереження.

Отже, можна обґрунтовано говорити завоювана «свобода від» також втрачається сьогодні у різних формах та проявах. Наслідком може бути те, що наочно представлено Свендсеном в його книзі: «Мешканці лише на позір є вільними: навіть якщо вони вільні чинити те, що хочуть, вони не мають впливу визначати те, чого бажають [5, с. 21]. Не можна також не погодитися із Фроммом щодо того, що людина отримала «свободу від», але не отримала «свободу для», тобто свободу бути собою, бути продуктивною. тому людина і почала втікати від свободи» [22, с. 382-383]. Саме такий стан справ повинен пригортати увагу з огляду на можливість сучасних технологічних засобів, пристроїв та технологій впливати на масову свідомість та «формувати волю», внаслідок чого ми живемо у приховано, але суворо контрольованому суспільстві з однаковим для усіх співмешканців набором цінностей.

Наприкінці цього дослідження, ми мусимо повернутися до питання трансформації форм соціального контролю та «Великої інкарцерації». Так, «виправна» в'язниця як центральний елемент системи соціального контролю у XIX столітті поступився у XX столітті місцем комбінації в'язниці та інституційних додатків, проте соціальний контроль обох століть базувався на декларативній ідеї «виправлення» девіантів (здебільшого «виправлення через працю або інші форми соціально корисної діяльності»). Проте сьогодні потрібно зробити наголос: система соціального контролю Постмодерну не може бути ідентичною системі соціального контролю XX століття, оскільки сучасний капіталізм не зацікавлений у таких обсягах праці та стимулює масове безробіття [4, с. 21]. Навіщо, наприклад, авіакомпаніям наймати вільних працівників на роботу, якщо цю ж роботу можна доручити ув'язненим у приватних в'язницях? Як наслідок, постає питання щодо «праці як засобу виправлення девіантів» або, краще, сказати про відсутність головного «засобу виправлення». Саме у XXI столітті соціальний контроль має сміливість публічно оголосити про відсутність його закріпленості навіть в ідеологічних філантропічних «вкрапленнях».

Висновки до даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

Підсумовуючи викладене вище, можна підсумувати, що категорія свободи у політичній науці набуває актуальності та значущості, враховуючи тенденції та ризики, розкриті та проаналізовані у цій статті.

У цій статті ми базуємо наші висновки на осмисленні свободи як різновиду влади. Влади не як негативної категорії, пов'язаної з примусом. Свобода як влада – це категорії позитивна, пов'язана з необмеженою реалізацією своєї волі у суспільстві таких же людей, без шкоди для себе та оточуючих. Тому, мабуть, з цієї позиції класичний формальний підхід до соціального контролю як до природнього консенсусу, який з'явився невідомо як і невідомо звідки, має сприйматися достатньо

критично. Сучасне суспільство – це суспільство тонкої, прозорої, але водночас жорсткої влади, яка не толерує владу дійсно вільних людей.

Проблема соціального контролю у XXI століття полягає не лише в його технологічності, насиченні суспільства інформаційними базами даних та камерами відеоспостереження та наділенні інституцій кримінальної юстиції додатковими повноваженнями контролю та нагляду. Це – лише зовнішній аспект проблематики. Внутрішній аспект пов'язаний з поширенням сфери проникнення соціального контролю завдяки збільшенню типології та класифікації девіантів у суспільстві Постмодерну.

Щодо кордонів між тотальними інституціями, неінституційними складовими системи соціального контролю та «вільним суспільством», варто наголосити на подальшому розмиванні таких кордонів, а відтак про посилення транскарцерації суспільства та про трансформацію «влади карати» на дисциплінарно-технологічну «владу наглядати».

Проте головним висновком цього дослідження буде саме загострення проблематики добровільної відмови від свободи на користь «безпеки», або, краще сказати, поєднання «безпеки» з «комфортом» відповідно до вимог споживацького глобалізованого суспільства.

Бібліографічний список:

1. Ягунов Д. Глобалізаційна обумовленість «кризи покарання»: аналіз сучасних пенальних практик на основі кримінологічних поглядів Мішеля Фуко. *Правова держава*, 2010. 12. С.325-330.
2. Cohen S. Visions of Social Control. Crime, Punishment and Classification. Polity Press in association with BlackweU Publishers Ltd., 1985. 325 p.
3. Бауман З. Глобализация. Последствия для человека и общества. Москва, 2004. 188 с.
4. Бек У. Что такое глобализация? Ошибки глобализма – ответы на глобализацию. Москва, 2001.
5. Свендсен Л. Філософія свободи. Львів: Видавництво Анетти Антоненко ; Київ: Ніка-Центр, 2016. 336 с.
6. Фуко М. Надзирать и наказывать. Рождение тюрьмы. Москва: Ad Marginem, 1999. 480 с.
7. Торвальд Ю. 100 лет криминалистики. URL: http://bookz.ru/authors/torval_d-urgen.html (16.07.2020).
8. Ягунов Д. «Криза реабілітаційного ідеалу» в наукових працях Роберта Мартінсона та їх значення для формування сучасної пенальної політики. *Південноукраїнський правничий часопис*, 2010. 4. С.28-30.
9. Ягунов Д., Севастьянова Н. «Net Widening» в системі заходів соціального контролю. *Стратегія регіонального розвитку: формування та механізми реалізації*. Матеріали щорічної науково-практичної конференції, 31 жовтня 2007 року. Т. 2. Одеса: ОРІДУ НАДУ при Президентові України, 2007. С. 285-288.
10. Ягунов Д. Реабілітація злочинців як мета покарання: атавізм або вимушена необхідність? *Актуальні проблеми держави і права*, 2011. 60. С.145-153.
11. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення захисту права дитини на належне утримання шляхом вдосконалення порядку примусового стягнення заборгованості зі сплати аліментів. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 2018, № 6-7, ст.40.
12. Про запобігання та протидію домашньому насильству. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 2018, № 5, ст.35.
13. Дюркгейм Э. Социология. Ее предмет, метод, предназначение. Москва: Канон, 1995. 352 с.
14. Top 10 Countries and Cities By Number Of CCTV Cameras. URL: <https://asiatimes.com/2019/12/guess-who-has-more-cctv-cameras-per-capita> (July 25, 2020).
15. Number of video surveillance cameras per thousand people in 2014, by country. URL: www.statista.com/statistics/484956/number-of-surveillance-cameras-per-thousand-people-by-country (July 25, 2020).
16. Surveillance camera statistics: which cities have the most CCTV cameras? URL: www.comparitech.com/vpn-privacy/the-worlds-most-surveilled-cities (July 25, 2020).
17. Jung Y., Wheeler A. The effect of public surveillance cameras on crime clearance rates. The University of Texas at Dallas, School of Economic, Political, and Policy Sciences. URL: <https://ideas.repec.org/p/osf/socarx/eh5bg.html> (July 29, 2020).
18. Surveillance cameras and crime prevention. URL: <https://www.futurelearn.com/courses/economics-of-crime/0/steps/20272> (July 29, 2020).
19. В Telegram продают 900 ГБ персональных данных украинцев. Откуда данные и что делать? URL: <https://tech.liga.net/technology/article/v-telegram-prodayut-900-gb-personalnyh-dannyh-ukraintsev-otkuda-dannye-i-chto-delat> (12.05.2020).
20. Зростання до 70%: карантин збільшить доходи служб доставки їжі в Україні. URL: <https://rau.ua/novyni/karantyn-dostavka-edu> (16.03.2020).
21. The Corrections Corporation of America, by the Numbers. URL: www.motherjones.com/politics/2016/06/ccs-corrections-corporation-america-private-prisons-company-profile (2020, July, 12).
22. Фромм Э. Здоровое общество. – Москва, 2009.

References:

1. Yagunov D. Hlobalizatsiina obumovlenist «kryzy pokarannia»: analiz suchasnykh penalnykh praktyk na osnovi kryminolohichnykh pohliadiv Mishelia Fuko (The globalization conditionality of the "crisis of punishment": an analysis of modern penal practices based on the criminological views of Michel Foucault). *Pravova derzhava (Rule of Law)*, 2010. 12. S.325-330.
2. Cohen S. Visions of Social Control. Crime, Punishment and Classification. Polity Press in association with BlackweU Publishers Ltd., 1985. 325 p.
3. Bauman Z. Hlobalyzatsiia. Posledstviia dlia cheloveka y obshchestva (Globalization. Consequences for man and society). Moskva, 2004. 188 s.
4. Bek U. Chto takoe hlobalyzatsiia? Oshybky hlobalyzma – otvety na hlobalyzatsiyu (What is globalization? Mistakes of globalism – answers to globalization). Moskva, 2001.
5. Svendsen L. Filosofiia svobody (Philosophy of freedom). Lviv: Vydavnytstvo Anetty Antonenko ; Kyiv: Nika-Tsentr, 2016. 336 s.
6. Fuko M. Nadzyrat y nakazyvat. Rozhdenye tiurny (Supervise and punish. The birth of prison). Moskva: Ad Marginem, 1999. 480 s.
7. Torvald Y. 100 let krymynalystyky (100 years of criminology). URL: http://bookz.ru/authors/torvald_urgen.html (16.07.2020).
8. Yagunov D. «Kryza reabilitatsiinoho idealu» v naukovykh pratsiakh Roberta Martinsona ta yikh znachennia dlia formuvannia suchasnoi penalnoi polityky ("Crisis of the rehabilitation ideal" in the scientific works of Robert Martinson and their significance for the formation of modern penalty policy). *Pivdenoukrainskyi pravnychi chasopys (South Ukrainian Law Journal)*, 2010. 4. S.28-30.
9. Yagunov D., Sevastianova N. «Net Widening» v systemi zakhodiv sotsialnoho kontroliu ("Net Widening" in the system of social control measures). *Stratehiia rehionalnoho rozvytku: formuvannia ta mekhanizmy realizatsii (Regional development strategy: formation and implementation mechanis)*. Materialy shchorichnoi naukovo-praktychnoi konferentsii, 31 zhovtnia 2007 roku. T. 2. Odesa: ORIDU NADU pry Prezydentovi Ukrainy, 2007. S.285-288.
10. Yagunov D. Reabilitatsiia zlochyntsiiv yak meta pokarannia: atavizm abo vymushena neobkhidnist? (Rehabilitation of criminals as a goal of punishment: atavism or forced necessity?) *Aktualni problemy derzhavy I prava (Current issues of state and law)*, 2011. 60. S.145-153.
11. Pro vnesennia zmin do deiakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo posylennia zakhystu prava dytyny na nalezhne utrymannia shliakhom vdoskonalennia poriadku prymusovoho stiahnennia zaborhovanosti zi splaty alimentiv (On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine Concerning Strengthening the Protection of the Child's Right to Appropriate Maintenance by Improving the Procedure for Enforced Recovery of Alimony Arrears). *Vidomosti Verkhovnoi Rady (VVR)*, 2018, № 6-7, st.40.
12. Pro zapobihannia ta protydiu domashnomu nasylstvu (On prevention and counteraction to domestic violence). *Vidomosti Verkhovnoi Rady (VVR)*, 2018, № 5, st.35.
13. Diurkheim Э. Sotsyolohiia. Ee predmet, metod, prednaznachenye (Sociology. Its subject, method, purpose). Moskva: Kanon, 1995. 352 s.
14. Top 10 Countries and Cities By Number Of CCTV Cameras. URL: <https://asiatimes.com/2019/12/guess-who-has-more-cctv-cameras-per-capita> (July 25, 2020).
15. Number of video surveillance cameras per thousand people in 2014, by country. URL: www.statista.com/statistics/484956/number-of-surveillance-cameras-per-thousand-people-by-country (July 25, 2020).
16. Surveillance camera statistics: which cities have the most CCTV cameras? URL: www.comparitech.com/vpn-privacy/the-worlds-most-surveilled-cities (July 25, 2020).
17. Jung Yeondae, Wheeler Andrew. The effect of public surveillance cameras on crime clearance rates. The University of Texas at Dallas, School of Economic, Political, and Policy Sciences. URL: <https://ideas.repec.org/p/osf/socarx/eh5bg.html> (July 29, 2020).
18. Surveillance cameras and crime prevention. URL: <https://www.futurelearn.com/courses/economics-of-crime/0/steps/20272> (July 29, 2020).
19. V Telegram prodaiut 900 HB personalnykh dannykh ukraintsev. Otkuda dannye y chto delat? URL: <https://tech.liga.net/technology/article/v-telegram-prodayut-900-gb-personalnyh-dannyh-ukraintsev-otkuda-dannye-i-chto-delat> (12.05.2020).
20. Zrostantia do 70%: karantyn zbilshyt dokhody sluzhb dostavky yizhi v Ukraini (Growth to 70%: quarantine will increase revenues of food delivery services in Ukraine). URL: <https://rau.ua/novyni/karantyn-dostavka-edy> (16.03.2020).
21. The Corrections Corporation of America, by the Numbers. URL: www.motherjones.com/politics/2016/06/cca-corrections-corporation-america-private-prisons-company-profile (2020, July, 12).
22. Fromm Э. Zdorovoe obshchestvo (Healthy society). – Moskva, 2009.

Yagunov D. V. The Postmodern «punitive city»: concerning the issue of dispersion of social control in the XXI century

The article is focused on the problem of the essence, forms, methods and limits of social control in the Postmodern society. The article contains an analysis of the views of the most famous scientists who laid the foundations of modern understanding of social control, and the author's proposals for the application of such views in the XXI century society. The main thesis of this study is that modern social control is more insightful, subtle and comprehensive (primarily due to its greater manufacturability). Therefore, there is a real danger of losing freedom in the Postmodern society. The article emphasizes the importance for the political science of the XXI century of the works of the French philosopher Michel Foucault and the American sociologist Stanley Cohen on the essence of social control on the example of the concept of punitive city, which serves as a model of modern society of technological social control. The article contains an analysis of transformation of different models of social control with the corresponding characteristics of each model. The article analyzes the application of the categories introduced by Michel Foucault in the XXI century ("rank", "exam", "discipline") and focuses on the relevance of such categories. The article provides practical examples of "encroachment on liberty" (such as mass surveillance cameras and information databases) and the dissemination of more insightful social control in the field of criminal justice. Attention is paid to examples of the application of the concept of Net Widening in national criminal justice systems. Attention is also paid to the "crisis of the rehabilitation ideal", which occurred after the publication in 1971 of the work of the American sociologist Robert Martinson. The article concludes that freedom is a kind of power. Power is seen not as a negative category associated with coercion, but as a positive category associated with the unlimited realization of the human's will in the society, without harm to themselves and others. Therefore, from this point of view, the classical formal approach to social control as a natural consensus, which emerged from nowhere and from nowhere, should be taken critically. Modern society is a society of subtle and transparent, but at the same time rigid power, which does not tolerate the power of truly free people. The main conclusion of this study will be the aggravation of the issue of voluntary renunciation of freedom in favor of "security", or, better said, the combination of "security" with "comfort" in accordance with the requirements of a globalized consumer society.

Key words: globalization, nation state, penitentiary system, penitentiary institution, prison, social control, limits of social control, goals of criminal punishment, total institutions, «punitive city».

ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА ТА ІДЕОЛОГІЯ

DOI 10.31558/2519-2949.2020.3.6

УДК 323:316.776+316.42(477)

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5873-1178>

Козьмініх А. В., Національний університет «Одеська юридична академія»

ІНФОРМАЦІЙНА ПОЛІТИКА В УМОВАХ
ДЕМОКРАТИЧНОГО ТРАНЗИТУ

Постійний розвиток інформаційних технологій, формування та розвиток інформаційного суспільства, спричинені процесами глобалізації та появою нових технологій створюють нові можливості та загрози для інформаційного середовища. Отже, питання становлення ефективної інформаційної політики набуває в останні роки все більшого значення, оскільки науково обґрунтована така політика сприяє досягненню високого рівня інформаційної безпеки, яка останнім часом стає однією з найважливіших складових національної безпеки і відповідно добробуту країни. Особливо гостро такі питання стоять перед країнами, що перебувають у стані політичної трансформації та переходу до демократичного політичного режиму, оскільки вони є найбільш уразливими до можливих негативних інформаційних впливів та маніпулювання масовою свідомістю. До таких держав належить і Україна, в якій набуває розвитку мережа Інтернет, що став реальним фактором економічного розвитку та формування нових відносин на світовій арені. Це зумовлює актуальність дослідження інформаційної політики в умовах демократичного транзиту.

Визначено, що інформаційна політика справляє значний вплив на соціальні та політичні процеси суспільства. Ефективна інформаційна політика сприяє зростанню рівня довіри суспільства до влади, налагодженню постійного діалогу держави та громадянського суспільства, підвищенню рівня політичної участі громадян та проведенню демократичних реформ. В той час як недемократична інформаційна політика викликає делегітимізацію влади, поширення різних форм політичного протесту, формування негативного іміджу держави тощо.

З'ясовано, що в умовах демократичних трансформацій держави інформаційна сфера зазнала суттєвих змін, зокрема: поширення мережевого принципу комунікації, зміна механізмів зворотного зв'язку, медіатизація політики та поширення політичного впливу засобів масової інформації. Все це впливає на інформаційну політику державу і може знижувати її ефективність. В умовах таких трансформацій інформаційного простору для підвищення ефективності інформаційної політики необхідна розробка та впровадження нових принципів такої політики.

Ключові слова: інформаційна політика, демократизація, політичний транзит, інформація, інформаційна безпека, демократичний транзит.

Постановка проблем. На даний час загальний процес глобалізації характеризується постійним розвитком інформаційних технологій, складається інформаційне суспільство, яке постійно трансформується під впливом нових технологій. Україна не є виключенням – в нашій державі постійно розвивається сфера послуг, розвитку набуває мережа Інтернет (як незалежна глобальна система комунікацій), вона включає в себе такі засоби передачі інформації, як електронна пошта, веб-сайти, різні протоколи передачі даних, в яких використовуються бездротовий та модемний зв'язок. Засобами зв'язку є персональні комп'ютери, мобільні пристрої та інші гаджети. Інтернет став реальним фактором не тільки економічного розвитку, але й формування нових відносин на світовій арені.

Таким чином, інформаційна безпека на рубежі третього тисячоліття виходить на перше місце в системі національної безпеки, а отже формування і проведення єдиної державної інформаційної політики має набути пріоритетного значення. Однак, як показує практика, одним з найбільш суттєвих факторів, що детермінують вплив на стан інформаційної безпеки, є стійкі негативні тенденції розвитку інформаційного простору сучасної України, що притаманні й іншим пострадянським

країнам. Серед них виділяють наступні: відсутність стійкої національної ідеології, невизначеність зовнішньополітичних пріоритетів безпеки, недостатнє фінансове забезпечення інформаційної безпеки, відсутність персональної державної відповідальності та достойного кадрового потенціалу, низька ефективність промислового комплексу щодо інформаційних технологій та їх впровадження в суспільно-політичне життя [6].

Мета та завдання. Метою статті є встановлення ролі та значення інформаційної політики в умовах демократичного транзиту.

Методи дослідження. При написання статті використано діалектичний метод (для пізнання сутності та природи інформаційної політики), системний та структурно-функціональний (для визначенні структурних компонентів та основних векторів інформаційної політики), порівняльний (для співставлення особливостей формування та впровадження інформаційної політики в різних країнах), історичний (для аналізу еволюції інформаційної політики держави).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В сучасній науці існує значна кількість робіт, присвячених вивченню місця і ролі інформації в управлінні суспільством (наприклад, Є. Балацький, Т. Закупень, В. Залюк, С. Кондрашова, О. Кушніренко тощо), значення інформаційної політики та інформаційних технологій в житті суспільства (В. Бритков, С. Дубовський, М. Павлютенкова, В. Тарасенко та ін.), ролі ЗМІ у формуванні інформаційного суспільства (В. Бебик, К. Гаджієв, Н. Костенко, В. Штельмах та ін.). Чимало наукових праць присвячено аналізу інформаційної війни та інформаційної безпеки, наприклад: Бінько І.Ф., Г. Костенко, А. Литвиненко, Г. Шевченко тощо.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Незважаючи на широке наукове опрацювання проблем становлення та реалізації інформаційної політики, наразі немає системних праць щодо її ролі в умовах демократичного транзиту. Це обумовлює актуальність теми даної статті.

Виклад основного матеріалу дослідження. Інформаційна політика України формується з урахуванням міжнародних стандартів і національної специфіки. Як правило, органами влади визначаються цілі та завдання, інструменти здійснення інформаційної політики, також приймається ряд нормативно-правових актів, виділяються фінансові ресурси для підтримки мас-медіа, роз'яснення інформаційних прав громадян, а також інформування широкого кола осіб про діяльність органів влади.

Інформаційна політика інтерпретується як комплекс політичних правових економічних соціально-культурних і організаційних заходів держави, спрямованих на забезпечення конституційного права громадян на доступ до інформації; як особлива сфера життєзабезпечення людей пов'язана з відтворенням і поширенням інформації, що задовольняє інтереси держави, громадянського суспільства і спрямована на забезпечення творчого конструктивного діалогу між ними та їх представниками [2, с 38]. Об'єктами інформаційної політики виступають друковані засоби масової інформації, електронні засоби масової інформації (в тому числі телебачення, радіо, Інтернет), засоби зв'язку, інформаційне право та інформаційна безпека.

Інформаційну політику розглядають як інструмент політичного впливу та засіб досягнення політичних цілей. Суб'єкти інформаційної політики здатні за допомогою інформації здійснювати вплив на свідомість і психіку людей, на діяльність громадянського суспільства і державних органів. Інформаційну політику також розглядають як сукупність заходів, спрямованих на розвиток інформатики, пошук, перетворення, зберігання, передачу і використання інформації, ефективне вирішення засобами комп'ютерної техніки соціальних, політичних, економічних, соціокультурних проблем [10].

Найбільш ємним та вдалим видається визначення Ю.А. Нісневіча, який стверджує, що «інформаційна політика розглядається як сукупність цілей, що відображають національні інтереси в інформаційній сфері, стратегії, тактиці, завданнях державного управління, управлінських рішеннях і методах їх реалізації, що розробляються і реалізуються державною владою для регулювання і вдосконалення як власне процесів інформаційної взаємодії в суспільно-політичному житті, соціально-економічній сфері життєдіяльності суспільства і держави, так і процесів забезпечення такої взаємодії» [5].

Перехід до інформаційного суспільства потребує постійної роботи з формування стратегії інформаційної політики держави. По рівню технічного забезпечення на даний час Україна суттєво відстає від країн Європи, тому важливим є формування чіткої мети, стратегії розвитку та принципів інформаційної політики нашої держави.

Об'єктом державної інформаційної політики є інформаційна сфера життя суспільства в найширшому її розумінні. Вона включає в себе всю сукупність інформації, інформаційної

інфраструктури, суб'єктів, які здійснюють збір, формування, розповсюдження і використання інформації, а також системи регулювання виникаючих при цьому суспільних відносин [1, с. 88].

Мета інформаційної політики – забезпечення переходу до нового етапу розвитку України – побудови демократичного інформаційного суспільства і входження нашої країни у світове інформаційне співтовариство.

Підґрунтям для такого переходу є створення єдиного інформаційно-телекомунікаційного простору країни як бази вирішення завдань соціально-економічного, політичного і культурного розвитку країни і забезпечення її безпеки.

В контексті вищезначеного, основними завданнями державної інформаційної політики є:

- створення необхідної нормативно-правової бази побудови інформаційного суспільства;
- модернізація інформаційно-телекомунікаційної інфраструктури;
- розвиток інформаційних, телекомунікаційних технологій;
- підготовка людини до життя і роботи в новому інформаційному столітті;
- ефективне формування і використання національних інформаційних ресурсів і забезпечення широкого, вільного доступу до них;

– забезпечення громадян суспільно значущою інформацією і розвиток незалежних засобів масової інформації тощо.

Стратегічної мети можна досягнути за допомогою дотримання певних принципів, серед них:

– превентивність – на даний час інформаційна робота в галузі державного управління носить реактивний характер, увага до підготовчої роботи є явно недостатньою, у зв'язку з цим організація превентивної інформаційної роботи сприятиме розвитку соціальної сфери та встановленню більш сприятливих економічних умов для подальших політичних трансформацій;

– планування – з урахуванням прогнозованих значень відбувається планування інформаційної роботи з метою ефективного розподілу ресурсів;

– регулярність інформаційного обміну між державою та громадянським суспільством та всередині державного апарату – має носити постійний характер, органи публічної влади мають на регулярній основі проводити широке інформування, налагоджувати зворотній зв'язок з громадянами та інститутами громадянського суспільства;

– відкритість – включає в себе доступність органів регулювання для змін, готовність давати коментарі, наявність репутації компетентного джерела інформації. Таким чином, важливим завданням є формування сайтів органів державної влади та відкриття спеціальних підрозділів з комунікацій з громадськістю, через які органи влади інформують населення, проводять соціологічні опитування з метою з'ясування ставлення до того чи іншого прийнятого або запланованого політичного рішення і в подальшому можуть його враховувати у своїй діяльності;

– скоординованість та кореляція – передбачає взаємодію органів державної влади різних рівнів: центра з регіонами і регіонів між собою, оскільки кожен з них має свої особливості і це об'єктивним чином відображається на регіональній інформаційній політиці. На рівні держави приймається генеральний план, на основі якого формуються регіональні плани розвитку інформаційної сфери. Таке планування носить колективний характер, ефективний обмін інформацією та досвідом сприяє максимізації ефективності такої діяльності.

В інформаційній політиці можна виділити два основних аспекти: інформацію та комунікацію. При цьому інформація являє собою змістовну сторону, тобто суть повідомлень, а комунікація – процес її передачі і поширення.

Отже, в якості важливої складової інформаційної політики, крім принципів, можна виділити її вектори. Так, Ю.А. Сундєєва виділяє два вектори ідеологічний (концептуальний, змістовний або програмний) та матеріалогічний (методологічний або техніко-технологічний). Обидва вектори є важливими та логічними [8, с. 31]. Державну інформаційну політику прийнято розуміти в контексті державної ідеології. Саме формування державної ідеології забезпечує реалізацію першого вектору. Закріплення концептуальні положення щодо державної ідеології, національної ідеї та національних інтересів відбувається у Конституції держави, в законодавстві і підзаконних актах. Процес формування державної ідеології в сучасній Україні має певні проблеми, що обумовлено рядом зовнішніх і внутрішніх факторів. До зовнішніх факторів можна віднести глобалізацію та загрози міжнародного тероризму, до внутрішніх – слід віднести демографічні, економічні, політичні соціокультурні та інші фактори.

Стосовно матеріально-технічного вектору державної інформаційної політики, то він включає кілька складових: по-перше, це процес інформатизації (сюди можна віднести розвиток інформаційних

телекомунікаційних технологій ефективного формування і використання національних інформаційних ресурсів і забезпечення широкого вільного доступу до них), модернізації інформаційно-телекомунікаційної інфраструктури. По-друге, це інформаційна безпека громадян і держави, розвиток незалежних ЗМІ, прийняття необхідних політико-правових актів для побудови та подальшого розвитку інформаційного суспільства, а також інформаційна роз'яснювальна робота з населенням і формування сприятливого іміджу держави в очах власних громадян і на міжнародній арені. Таким чином, державна інформаційна політика буде ефективною лише при наявності та ефективному впровадженні обох векторів, оскільки той, що забезпечує внутрішні підвалини є підґрунтям для другого. Сформувати позитивний імідж на міжнародній арені буде дуже важко якщо немає власної ідеології і закріплення її у Конституції та нормативних актах держави. Аналогічна ситуація з модернізацією інформаційно-телекомунікаційної інфраструктури. Отже, перший вектор забезпечує ефективність другого і навпаки.

Державна інформаційна політика буде ефективною лише в разі, якщо вона носить комплексний, системний характер і, безумовно, відкрита, спрямована на узгодження інтересів громадян, суспільства і держави.

Основним засобом, що забезпечує функціонування інфраструктури та взаємодію суб'єктів єдиного інформаційно-телекомунікаційного простору є інформаційні і телекомунікаційні технології, що забезпечують створення інформації, її поширення і використання.

В Україні створена політико-правова основа для формування інформаційної політики: прийнято закони «Про інформацію», «Про телебачення і радіомовлення», «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні», «Про інформаційні агентства», «Про порядок висвітлення діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування в Україні засобами масової інформації» тощо. Крім того, створено Міністерство інформаційної політики (нині – Міністерство культури та інформаційної політики), на яке покладено функцію поширення суспільно важливих відомостей в Україні та за її межами, забезпечення функціонування державних інформаційних ресурсів. Пріоритетами його діяльності визнані принципи захисту свободи слова та права громадян на висловлення своєї позиції [7]. На думку неурядової організації «Репортери без кордонів», журналісти в Україні мають можливість вільно повідомляти про події, вести розслідування і реалізовувати медіа-проекти без втручання з боку держави. Проте в нашій країні є багато приватних телеканалів, що знаходяться в руках олігархів та просувають і захищають інтереси своїх власників. До негативних факторів, що впливають на українські засоби масової інформації, слід віднести і занепад на рекламному ринку, публікацію замовних матеріалів, невисокий рівень довіри пресі тощо [11]. Хоча слід зазначити, що подібні проблеми – це прикметна риса багатьох пострадянських країн, зокрема і Росії та Білорусії. Наприклад, А.О. Калюга зазначає, що у країнах СНД не усунуті протиріччя в оцінці підходів до формування інформаційної політики. Так, з одного боку, в більшості країн створена правова основа в сфері поширення інформації, лідери мають намір сформувати позитивний імідж своєї країни та відповідати міжнародним стандартам, а з іншого – на формування інформаційної політики впливає політична культура представників правлячих партій, чим більше економічному становищу тієї чи іншої країни властиві нестійкість і нестабільність, тим виразніше виражена зацікавленість розробників інформаційної політики в тому, щоб преса була під постійним контролем.

Крім того, на думку автора, при формуванні інформаційної політики найчастіше превалюють інтереси держави, ніж особистості і громадянського суспільства, для яких важливі різноманітність думок, джерел інформації, гарантії отримання достовірних, надійних відомостей. В підсумку А.О. Калюга констатує, що органам влади країн, що входять в СНД належить пройти чималий шлях для формування продуманої узгодженої інформаційної політики, яка знайде відображення не тільки в документах, а й реальному житті народів [3, с. 98]. З такою думкою слід погодитись.

Як вже зазначалось вище, глобалізація та розвиток інформаційного суспільства справляють суттєвий вплив на інформаційну сферу і, як наслідок, призводять до таких змін: поширення мережевого принципу комунікації, зміни механізмів зворотного зв'язку, медіатизація політики та посилення політичного впливу засобів масової інформації. Так, Е. Кастельс зазначає, що особливістю сучасного суспільства є не стільки домінування інформації, скільки перетворення варіантів її використання, коли провідну роль у суспільстві набувають глобальні мережеві структури, що витісняють традиційні форми взаємовідносин [4, с. 205]. Як наслідок поширення мережевих організацій відбувається постійне дробування аудиторії на велику кількість груп, що часто об'єднуються стихійно на основі конкретних утилітарних цілей. Така організація призводить

до зростання ролі горизонтального рівня комунікації, що в свою чергу позитивно відображається на збільшенні значення неформальних каналів зв'язку в процесі комунікації, а також сприяє зниженню довіри до офіційних джерел і каналів передачі інформації. В результаті в суспільстві зростає пасивний протест учасників мережових комунікацій проти системи масової комунікації, що склалася. Друга тенденція – це процес зміни механізмів зворотного зв'язку, що характеризується збільшенням швидкості передачі інформації, зниженням вартості виробництва і підвищенням доступності інформації. Це призводить до багатократного збільшення обсягу інформації. Відповідно сучасна людина не може опрацювати таку кількість інформації в тому числі й політичного характеру, в результаті в неї формується пасивна позиція до політичної участі, знижуються значущі контакти влади та суспільства і відбувається деформація зворотного зв'язку. Комунікація відбувається за допомогою офіційних каналів зв'язку, таких як ЗМІ. Саме через останні зацікавлені групи можуть здійснювати вплив на масову свідомість.

Медіатизація політики, під якою розуміється взаємопроникнення політичного і медійного простору в результаті чого відбувається перехід політичних символів і смислів віртуальну площину. Віртуальний простір – це галузь технічних, технологічних і соціальних відносин, що виникають, змінюються і розвиваються в процесі використання комп'ютерної та електронної техніки, технічних засобів і мереж з приводу інформації, інформаційних ресурсів, інформаційних послуг і засобів зв'язку [9, с. 12]. Таким чином, віртуальна реальність передбачає взаємодію людини з речами, а з символами. В процесі медіатизації політики політична реальність перетворюється і переноситься у віртуальний простір, стає об'єктом симуляції. Це справляє вплив на стратегію реалізації державної інформаційної політики. Так, у віртуальному просторі недостатньо простого донесення інформації про політичні події, аргументація політичних рішень також стає недостатньою для ефективного контролю інформаційної сфери, підвищується значення образу комунікатора і мови комунікації, розширюється символічний простір політики. Все це впливає на канали масової комунікації і поширення соціально-політичних протиріч, що може негативно відобразитись на процесі демократизації. У такий спосіб посилюється політичний вплив засобів масової інформації, вони стають не тільки посередниками і інтерпретаторами подій, а починають їх створювати, тобто перетворюються в активних політичних акторів.

Висновки. Таким чином, інформаційна політика справляє значний вплив на соціальні та політичні процеси суспільства. Вона може стати підґрунтям демократичних трансформацій в державі за умови відповідності демократичним принципам. Одночасно, при відсутності роботи з подолання негативних тенденцій, вона може стати і гальмом для означених перетворень. Так, ефективна інформаційна політика сприяє зростанню рівня довіри суспільства до влади, налагодженню постійного діалогу держави та громадянського суспільства, підвищенню рівня політичної участі громадян та проведенню демократичних реформ. В той же час, недемократична інформаційна політика викликає прямо протилежні наслідки: делегітимізацію, поширення різних форм політичного протесту, формування негативного іміджу держави в очах власних громадян та світового співтовариства.

Можна говорити, що в умовах світових процесів глобалізації та демократичних трансформацій держави інформаційна сфера зазнала суттєвих змін, зокрема: поширення мережевого принципу комунікації, зміна механізмів зворотного зв'язку, медіатизація політики та поширення політичного впливу засобів масової інформації. Все це впливає на інформаційну політику державу і може знижувати її ефективність. В умовах таких трансформації інформаційного простору для підвищення ефективності інформаційної політики необхідна розробка та впровадження нових принципів такої політики.

Бібліографічний список:

1. Зеркаль Д. А. Особенности информационной политики современного государства. *Стратегия устойчивого развития регионов России*. 2015. № 25. С. 85–91.
2. Информационная политика; под общ. ред. В. Д. Попова. М.: Изд-во РАГС, 2003. 463 с.
3. Калюга А. А. Информационная политика в странах СНГ. *Наука о человеке: гуманитарные исследования*. 2016. № 4 (26). С. 91–100. URL: <http://journal.omga.su/files/26/91-100.pdf>.
4. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура / Пер. с англ. под науч. ред. О. И. Шкаратана. М.: ГУ ВШЭ, 2000. URL: https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/kastel/index.php.
5. Ламинина О. Г. Роль информационной безопасности в политике. *Гуманитарный вестник*. 2013. Вып. 4. URL: <http://hmbul.bmstu.ru/catalog/polit/hidden/62.html>.
6. Пеньков И. А. Информационная безопасность Российской Федерации (политологический анализ). *Аналитический вестник Совета Федерации*. 2005. № 14 (266). С. 5–69.

7. Про Міністерство. Загальна інформація. *Міністерство культури та інформаційної політики України* : офіційний веб-сайт. URL: mip.gov.ua/ru/content/pro-ministerstvo.html.
8. Сундеева Ю. А. Информационная политика России в XXI веке. *Вестник Саратовского государственного социально-экономического университета*. 2008. №3. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/informatsionnaya-politika-rossii-v-hhi-veke>.
9. Телешина Н. Н. Виртуальное пространство как объект контрольной деятельности государства: дисс. ... канд. полит. наук. Владимир, 2011. 26 с. URL: <https://www.dissercat.com/content/virtualnoe-prostranstvo-kak-obekt-kontrolnoi-deyatelnosti-gosudarstva/read>.
10. Халипов В. Ф., Халипова Е. В., Михайлов В. А., Исаев И. А. Власть. Политика. Государственная служба. М.: Академический проект, 2007. 384 с.
11. Media Sustainability Index (MSI). IREX. URL: <http://www.irex.org/msi>.

References:

1. Zerkal D. A. Osobennosti informatsionnoy politiki sovremennogo gosudarstva [Features of the information policy of the modern state]. *Strategiya ustoychivogo razvitiya regionov Rossii* [Strategy for sustainable development of Russian regions]. 2015. № 25. S. 85–91. [in Russian].
2. Informatsionnaya politika; pod obshch. red. V. D. Popova [Information policy; under total. ed. V.D. Popov]. M. : Izd-vo RAGS. 2003. 463 s. [in Russian].
3. Kalyuga A. A. Informatsionnaya politika v stranakh SNG [Information policy in the CIS countries]. *Nauka o cheloveke: gumanitarnyye issledovaniya* [Human Science: Humanities Research]. 2016. № 4 (26). S. 91–100. URL: <http://journal.omg.su/files/26/91-100.pdf>. [in Russian].
4. Kastels M. Informatsionnaya epokha: ekonomika. obshchestvo i kultura / Per. s angl. pod nauch. red. O. I. Shkaratan [Information age: economy, society and culture / Per. from English. under scientific. ed. O. I. Shkaratana]. M.: GU VShE. 2000. URL: https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/kastel/index.php. [in Russian].
5. Laminina O. G. Rol informatsionnoy bezopasnosti v politike [The role of information security in politics]. *Gumanitarnyy vestnik* [Humanitarian Bulletin]. 2013. Vyp. 4. URL: <http://hmbul.bmstu.ru/catalog/polit/hidden/62.html>. [in Russian].
6. Penkov I. A. Informatsionnaya bezopasnost Rossiyskoy Federatsii (politologicheskiy analiz) [Information security of the Russian Federation (political science analysis)]. *Analiticheskiy vestnik Soveta Federatsii* [Analytical bulletin of the Federation Council]. 2005. № 14 (266). S. 5–69. [in Russian].
7. Pro Ministerstvo. Zagal`na informaciya [About the Ministry. General information]. *Ministerstvo kul`tury`ta informacijnoyi polity`ky` Ukrainy` : oficijny`j veb-sajt* [Ministry of Culture and Information Policy of Ukraine: official website]. URL: mip.gov.ua/ru/content/pro-ministerstvo.html. [in Ukrainian].
8. Sundeyeva Yu. A. Informatsionnaya politika Rossii v KhKhI veke [Information policy of Russia in the XXI century]. *Vestnik Saratovskogo gosudarstvennogo sotsialno-ekonomicheskogo universiteta* [Bulletin of the Saratov State Social and Economic University]. 2008. № 3. C. 30–32. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/informatsionnaya-politika-rossii-v-hhi-veke>. [in Russian].
9. Teleshina N. N. Virtualnoye prostranstvo kak obyekt kontrolnoy deyatel'nosti gosudarstva: diss. ... kand. polit. Nauk [Virtual space as an object of state control activity: diss. ... Cand. polit. sciences]. Vladimir. 2011. 26 s. URL: <https://www.dissercat.com/content/virtualnoe-prostranstvo-kak-obekt-kontrolnoi-deyatelnosti-gosudarstva/read>. [in Russian].
10. Khalipov V. F., Khalipova E. V., Mikhaylov V. A., Isayev I. A. Vlast. Politika. Gosudarstvennaya sluzhba [Power. Politics. Public service]. M.: Akademicheskii proyekt. 2007. 384 s. [in Russian].
11. Media Sustainability Index (MSI). IREX. URL: <http://www.irex.org/msi>.

Kozminykh A. V. Information policy in the conditions of democratic transit

The constant development of information technologies, the formation and development of the information society caused by the processes of globalization and the emergence of new technologies create new opportunities and threats to the information environment. Thus, the issue of effective information policy has become increasingly important in recent years, as scientifically sound such policy contributes to a high level of information security, which has recently become one of the most important components of national security and welfare. Such issues are particularly acute for countries in a state of political transformation and transition to a democratic political regime, as they are most vulnerable to possible negative information influences and manipulation of the mass consciousness. Such states include Ukraine, where the Internet is developing, which has become a real factor in economic development and the formation of new relations on the world stage. This determines the relevance of the study of information policy in the context of democratic transit.

It is determined that information policy has a significant impact on social and political processes of society. Effective information policy contributes to the growth of public confidence in the government, the establishment of a permanent dialogue between the state and civil society, increasing the level of political participation of citizens and the implementation of democratic reforms. While undemocratic information

policy causes delegitimization of power, the spread of various forms of political protest, the formation of a negative image of the state and so on.

It was found that in the conditions of democratic transformations of the state the information sphere has undergone significant changes, in particular: spreading of the network principle of communication, change of feedback mechanisms, mediatization of policy and spreading of political influence of mass media. All this affects the information policy of the state and may reduce its effectiveness. In the conditions of such transformations of information space for increase of efficiency of information policy development and introduction of new principles of such policy is necessary.

Key words: *information policy, democratization, political transit, information, information security, democratic transit.*

DOI 10.31558/2519-2949.2020.3.7

УДК 32:316.776.2

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4383-004X>

Пальшков К. Є., Одеський державний університет внутрішніх справ

СУСПІЛЬНЕ МОВЛЕННЯ В КРАЇНАХ БАЛТІЇ У ПЕРІОД ВІДНОВЛЕННЯ ДЕРЖАВНОСТІ

У статті досліджено особливості суспільного мовлення в країнах Балтії у період відновлення державності. Підкреслюється, що умови посткомуністичного розвитку значно вплинули на медіасистему та її інформаційну політику. Аналізуються визначення поняття «суспільне мовлення», його основні сенси. Простежено особливості розвитку та становлення суспільного мовлення в посткомуністичних країнах, що створили певні кейси для подальшого вдосконалення політики держав щодо медіа. Розглянуто устрій спеціального органу, якому підпорядковуються державні телерадіомовні компанії країн Балтії. Акцентується увага на фінансуванні державних телевізійних та радіо компаній. Зазначаються основні риси програмної політики відповідно до національного законодавства.

Під час дослідження було доведено, що на інформаційну політику суспільного мовлення значно впливає геополітичний та культурний чинники, які сприяють висвітленню плюралізму думок етнічного складу населення. Лібералізація соціально-політичного життя призводить до того, що одним з головних обов'язків суспільного мовлення в країнах Балтії є забезпечення безперешкодного поширення всебічного висвітлення подій в країні та за кордоном. Інтернаціоналізація медіа країн Балтії західними компаніями сприяє їх вестернізації, та розвитку відповідно до європейських принципів.

У ході дослідження було визначено, що становлення суспільного мовлення в країнах Балтії обумовлено інтеграцією політичних, культурно-історичних детермінант. Особливістю інформаційного простору країн Балтії є двомовність, що сприяє демократизації суспільства та розвитку медіа. Доведено, що демократичний розвиток держави потребує функціонування суспільного телебачення і радіомовлення, які забезпечують висвітлення інформації з врахуванням соціальних, культурних, релігійних і інших різноманітностей населення країни.

Ключові слова: суспільне мовлення; посткомуністичні медіа; відновлення державності; демократія; інформаційний простір.

Постановка проблеми. У політичному житті сьогодення питання взаємодії між державою та ЗМІ не втрачає своєї актуальності, оскільки ідеї незалежності медіа від джерел фінансування та влади у деяких випадках залишається теорією, яка тільки законодавчо закріплена, але не виконується суспільними інституціями. Свобода ЗМІ від тиску політичної ідеології з дотриманням журналістських стандартів та етики надає можливість розвивати цей соціальний інститут. Підґрунтям побудови демократичного суспільства є політика держави, спрямована на реформування цих відносин та будь-які кроки до впровадження можливості вільно висвітлювати події у суспільстві з урахуванням інтересів та потреб населення країни. Актуальність питання взаємодії між державою та ЗМІ загострилося в умовах перехідних суспільств, після падіння комуністичного режиму та поступового переходу до демократії. Саме ці суспільства сформуvalи нову модель посткомуністичних медіа з поширенням суспільного мовлення. В країнах Балтії у період відновлення державності

Питання суспільного мовлення в Україні є відкритим з 1997 року, коли почали обговорювати систему впровадження нових умов функціонування ЗМІ. Закон «Про суспільне телебачення і радіомовлення України» був прийнятий Верховною Радою у 2014 році. У 2017 році в Україні на базі колишнього державного телерадіомовлення було зареєстровано Національну суспільну телерадіокомпанію України (НСТУ). Саме досвід країн Балтії, які першими з пострадянських республік почали переходити до формату суспільного мовлення на телебаченні та в радіоєфірі є універсальним кейсом, який демонструє поступовий перехід діяльності медіа до вимог Європейського Союзу.

Метою статті є розгляд особливостей суспільного мовлення в країнах Балтії у період відновлення державності

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Визначення поняття «суспільного мовлення», функцій та структури спеціальних органів, контролюючих його діяльність розглянуто у роботах українських дослідників: О. В. Джолос, Д. В. Іванов, О. І. Ковальчук, А. В. . Специфіка впровадження суспільного мовлення в країнах Балтії у період відновлення державності розглянута у роботах західних фахівців [9; 10] Незважаючи на те, що питання суспільного мовлення постійно обговорюються у юридичній площині для удосконалення законодавчої бази та у межах соціальних комунікацій, стосовно даної проблеми формується політологічний дискурс, пов'язаний зі встановленням та провадженням демократичних принципів та їх порушенням у діяльності медіа.

Виклад основного матеріалу дослідження. В політологічному дискурсі відсутнє єдине визначення поняття «суспільне мовлення». Більшість дослідників при визначенні цього поняття посилаються на законодавчі документи. Український дослідник Д.В. Іванов аналізуючи існуючі визначення поняття «суспільне мовлення» в науковому дискурсі обґрунтував «найбільш широке визначення суспільного мовлення, де суспільне мовлення – це одна з ознак функціонування демократичного суспільства, яка реалізує функції соціалізації та суспільного розвитку, виконує роль суспільного рупору та реалізація якої передбачає створення або демонстрацію аудіовізуальної продукції для масового вжитку» [3, с.81]. Таким чином, автор у цьому визначенні поєднав та наголосив на впливі політичної системи на розвиток суспільства та створені в ньому масової інформації.

Генеральний директор ВВС Дж. Рейт у 30-і роки XX століття сформулював головні положення «суспільного мовлення»: фінансові (існування за абонемент для користувачів, що дозволяє отримати незалежність від рекламодавців та впливу влади), плюралістичні (враховується усе існуюче різноманіття груп аудиторії), інформаційні (створення змішаного контенту для задоволення потреб різних сегментів аудиторії) та незалежні («протистояти будь-якому тиску комерційних і політичних інтересів») [4, с.248].

Українська дослідниця А. В. Кострубіцька зазначає, що Європейські країни, які вдало впровадили суспільне мовлення для забезпечення незалежності мовників від політичного впливу впроваджували наступні механізми: формування рад за паритетним принципом з представників опозиційних політичних сил; до складу керівних органів також входили незалежні експерти; закріплення можливості дострокового припинення повноважень складу органу управління [5, с.22].

Суспільне мовлення ґрунтується на деяких головних положеннях, ключовим з яких є діяльність в інтересах усього суспільства, а не задоволення інтересів держави або певних груп. Незалежність суспільного мовлення від бізнес структур та держави повинна забезпечувати держава «шляхом законодавчого закріплення принципів незалежності, і через особливості механізму управління та фінансування організацій суспільного мовлення» [2, с. 257]. Для впровадження західного досвіду О.В. Джолос пропонує дотримуватись наступних головних принципів: Наглядові ради повинні контролювати діяльність суспільного мовника; фінансування медіа не повинно призводити до впливу; інформаційна політика орієнтується на інтереси людини та суспільства, а «не держави й капіталу»; програмна політика поєднує освітній, розважальний та інформаційний контент для всіх соціальних груп, що мешкають в країні [1, с. 60].

Фахівці які займаються дослідженням питання функціонування та впливу суспільного мовлення на населення обґрунтовують як переваги, так і недоліки цього процесу та обумовленість політичним життям. Незважаючи на усі переваги функціонування концепції суспільного мовлення, вона не завжди стає ефективною, а залишається абстрактною та утопічною, складною для впровадження в життя. Концепція суспільного мовлення ефективно функціонувала в медіасистемах Європейських країн, на думку деяких західних фахівців в посткомуністичних суспільствах суспільне мовлення «загинуло» [10]. Детермінанти його неефективності корінілись у політичних, соціокультурних та економічних чинниках. Також на це значно вплинули саме особливості посткомуністичних трансформацій медіа системи, які супроводжувались процесами політизації, комерціалізації, приватизації. Реалізація положень суспільного мовлення на практиці ускладнювалась політичними (тиск на мовників з боку партій, та їх лідерів) та економічними умовами (недостатнє фінансування).

Головною особливістю державних ЗМІ є формування громадської думки на підтримку влади. Падіння комуністичного режиму в країнах Балтії дозволило перезавантажити медіапростір, прибравши пропагандистську інформаційну політику, та проголошуючи основною метою суспільного мовника задоволення потреб всіх верств суспільства. Суспільні мовники, на відміну

від приватних каналів, зосереджені на документальних фільмах та освітніх, дитячих, соціально-політичних програмах для національних та інших меншин.

У Радянському Союзі ЗМІ підпорядковувались державі і входили до Державного комітету СРСР по телебаченню і радіомовленню (або Держтелерадіо), медіа пропагували комуністичну ідеологію, унеможлиблюючи розвиток плюралізму думок. Трансформація політичного режиму змінила і функціонування медіасистеми в країнах Балтії у період відновлення державності. Поштовхом для стрімкого розвитку медіасистеми країн Балтії була лібералізація законодавства про інформацію, заборона державних ЗМІ та надання можливості політичним партіям та банкам володіти медіа.

У пострадянських країнах формування компаній суспільного мовлення стрімко розвивається на початку 90-х років XX століття. Необхідно зазначити, що в посткомуністичний період, медіа в країнах Балтії проходять процес приватизації або купуються більш великими європейськими медіахолдингами. У цей період так само відкриваються кабельні телекомпанії, які орієнтуються на розважальний контент і неліцензовані копії західних фільмів. Також серед контенту цих каналів зустрічаються політичні матеріали або реклама місцевих політичних партій. Популярність таких каналів була набагато більше державних компаній, які втрачали свою силу впливу на аудиторію. Це поставило перед державою важливу стратегічну задачу, оскільки необхідно було впроваджувати нову національну ідентичність в суспільну свідомість і вирішувати питання фінансування медіа.

У подальшому, для вступу в Європейський Союз країни Балтії мали виконати низку вимог щодо зміни законодавства у відповідність до законодавства Західної Європи, в тому числі і положень, що стосуються діяльності ЗМІ. Заміна державного мовлення на суспільне так само була обумовлена вимогами Ради Європи, однією з яких є те, що «суспільне мовлення є життєво важливим елементом демократії в Європі», а свобода ЗМІ є основою демократичного суспільства. Також закріплюються правила які регламентують: статус органів управління щодо питань; їх членів, щоб виключити можливості «будь-якого політичного чи іншого втручання»; фінансування, які не повинні завдавати шкоди їх незалежності в питаннях підготовки програм; та інші вимоги для впровадження системи суспільного мовлення.

Необхідно зазначити, що аналіз трансформації медіасистеми у посткомуністичних державах окрім змін у політичній системі, також повинен враховувати культурні традиції країни. Цивілізаційна модель С. Хантінгтона зазначає, що лінія розподілу між Західною та Православною і мусульманською цивілізаціями відділяє країни Балтії до Західної цивілізації. Ці країни тяжіють до західних культурних цінностей та «єдині з колишніх радянських республік, які є явно західними по своїй історії, культурі та релігії» [8, с.249]. Підтвердження цієї тези можливо простежити на прикладі діяльності медіа та мовлення з урахуванням мови національних спільнот, що мешкають у країні.

Сучасний дослідник Р. Х. Симон'ян підкреслює, що особливістю медіасистеми країн Балтії є «паралельне існування у межах єдиної держави двох великих, але практично не взаємодіючих етнокультурних спільнот, що стає причиною такого феномену, як наявність двох інформаційних просторів» [7, с.98]. Так, в країнах в умовах розвитку демократичних цінностей та національної самосвідомості встановлюються певні мовні квоти на телевізійне та радіомовлення. В друкованих виданнях відсутні мовні обмеження. Спеціальні комісії спостерігають за дотриманням цих квот, які змінюються з часом не порушуючи чинне законодавство та інтереси національних меншин. На думку автора у цих інформаційних просторах події в країні отримують різний кут розгляду та висвітлення. Медіа при створенні свого контенту орієнтуються на особливості сприйняття тексту аудиторією та їх уявлення про функції преси. Так, російськомовний простір сприймає емоційно забарвлену інформацію, саме тому програми виробляються з певною тональністю (іронічна, співчуваюча та ін.). Журналісти другого простору, навпаки, орієнтуються на Захід та позитивно оцінюють внутрішньодержавні події [7, 100].

Компанії суспільного мовлення в країнах Балтії представляють інтереси суспільства в цілому і контролюють дотримання дистанції між державою і медіа бізнесом. В кожній країні діє чинне законодавство, яке регламентує склад та обов'язки контролюючого органу. Необхідно підкреслити, що у даному випадку прописані норми стосовно можливого втручання політичних сил та їх вплив на інформаційну політику медіа.

Особливістю суспільного мовлення в пострадянських країнах є наявність контролюючого органу, спеціально створеного на підставі закону. Так, ці органи: формуються установами виборних представників відповідно до квот, встановлених законом; призначають і звільняють з посади керівників своїх телекомпаній; контролюють суспільне мовлення на предмет дотримання принципів і політики в галузі телебачення і радіо, встановлених законом; регулярно звітують перед

громадськості. Формування складу цього органу законодавчо закріплено так, щоб максимально обмежити вплив політичних еліт і партій на громадську думку. Саме тому склад учасників затверджується за результатами відкритого конкурсного відбору. Також у деяких статутах прописано, що членам контролюючого органу забороняється працювати в сфері мовлення та в державних органах. На думку експертів, така позиція дозволяє «підтримувати максимально можливу відстань ... між державою і мовним бізнесом ... приймати незалежні рішення, та відбивати атаки політичних або ділових інтересів» [9, p.116].

Розглянемо два основні положення, які на нашу думку впливають на становлення демократії в посткомуністичних країнах. Необхідно зазначити, що з часом відбувались певні зміни у цих положення, але головний напрямок функціонування вільних медіа завжди зберігався. Перше, це питання статуту компанії суспільного мовлення, які спрямовані на виготовлення контенту та повинні забезпечувати висвітлення плюралізму думок полікультурного суспільства та врахування соціально-демографічних характеристик аудиторії для забезпечення її інтересів.

Важливою особливістю діяльності суспільного мовлення в посткомуністичних країнах є політика програмування, яка в більшості випадків орієнтується на інтереси держави, «що зазвичай означає інтереси керівництва країни» [9, p.116]. У країнах Балтії були виділені наступні основні риси програмної політики, які відповідають національному законодавству. Головним вважалося положення, що медіа, які працюють в межах суспільного мовлення, повинні задовольняти інтереси різних груп аудиторії, спираючись на їх соціально-демографічні характеристики, і будувати відповідний контент (розважальний, науково-популярний і ін.), який стосується не тільки історії та подій країни, а й світової культурної спадщини і глобальних подій. ЗМІ так само повинні інтегрувати населення, зміцнювати незалежність і демократію країни, розвивати і просувати національну культуру [9, p.119]. Аналіз діяльності каналів, які підпорядковуються групам суспільного мовлення демонструє, що на практиці ці вимоги не завжди виконуються, і так само стосуються передвиборчого законодавства і створення рівноправних умов для просування політичних ідей і конкуренції між партіями.

Друге вагоме питання торкається структури та вимог до органу, який керує роботою суспільного мовлення. В кожній країні Балтії різняться кількість членів цього органу та їх склад. Об'єднає ці вимоги те, що вони намагаються підібрати склад, який не буде заангажованим певними ідеями та тиснути на інформаційну політику медіа.

Так, Литовське національне радіо і телебачення (на литовському Lietuvos nacionalinis radijas ir televizija, (LRT)) управляється Радою, до складу якої входять вчені та громадські діячі. Президент і парламент призначають по чотири людини, частина яких повинна представляти опозиційні фракції. Інші учасники Ради представляють громадські організації (Рада вчених Литви, Литовська рада з освіти, Литовська асоціація діячів культури і Литовська єпископальна конференція). Заборонено входити до складу Ради членам парламенту, уряду або Комісії по радіо і телебаченню, державним службовцям, співробітникам, власникам і співвласникам радіо- і телекомпаній. Рада уповноважена: визначати стратегію держави в області мовлення; затверджувати статут, інформаційні програми, щорічні плани доходів і витрат, обов'язки творчого колективу; розробляти процедуру конкурсного відбору генерального директора, і інші організаційні та фінансові питання [9, p.107].

До складу Естонської ради телерадіомовлення (Eesti Rahvusringhääling (ERR)) входить дев'ять чоловік, п'ять з яких призначаються Парламентом з дотриманням політичного балансу інших чотирьох членів, які повинні мати досвід в сфері громадського мовлення. Членам Ради забороняється працювати та бути акціонером організації мовлення, або бути членом уряду. Рада наділена наступними повноваженнями: затвердження статуту і призначення керівників та членів правління Естонського радіо і Естонського телебачення; затвердження і контроль бюджету; розгляд і затвердження пропозицій для подання в парламент, уряд і міністерства; розробка порядку використання ER і ET в парламентських, президентських і місцевих виборчих кампаніях; та інші питання [9, p. 108].

Латвійське телебачення (LTV) та Латвійське радіо (LR) є незалежними державними медіа-організаціями. Особливістю роботи Національної ради з телерадіомовлення Латвії є контроль приватних і державних компаній і видача ліцензій на комерційне мовлення. Недоліком роботи цього органу є те, що його статут створює можливість виникнення конфлікту інтересів державних та приватних мовників. Латвійський парламент для вирішення цього питання розробляє моделі створення нового регулюючого органу для громадського телебачення і радіо. Парламент країни призначає членів Національної ради з мовлення, це представники парламентських партій, яким

забороняється «одночасне членство в парламенті або кабінеті міністрів, на будь-яку посаду в керівних органах політичних організацій, а також на заняття будь-якої іншою оплачуваною діяльністю без згоди Ради» [9, р. 109]. Ради вирішує наступні питання: формування національної політики щодо ЗМІ; управління державним пакетом акцій; затвердження статуту Латвійського радіо і Латвійського телебачення, призначення їх генеральних директорів; затвердження складу ради директорів та ревізійних комісій. Рада фінансується державою і щорічно публікує звіт про свою фінансову та іншу діяльність в офіційній газеті [9, р. 109].

Висновки. Політика держави щодо суспільного мовлення є показником дотримання демократичних принципів, оскільки враховує у сукупності: полікультурне різноманіття та інтереси різноманітних соціальних груп; висвітлення плюралізму думок та забезпечення фінансування медіа з уникненням можливого тиску з боку політичних партій та бізнес структур. Становлення демократії в посткомуністичних країнах з провадженням суспільного мовлення ґрунтується на двох основних чинниках: урахуванні медіа інтересів полікультурного різноманіття та соціально-демографічних характеристик аудиторії; та закріпленні регулюючих вимог для складу та функцій контролюючого органу. Функціонування та організація суспільного мовлення в країнах Балтії у період відновлення державності відображає трансформації політичних систем цих країн.

Бібліографічний список:

1. Джолос О. В. Засади організації та функціонування суспільного телерадіомовлення: європейський досвід. Наукові записки Інституту журналістики. 2015. Т. 61. С. 55-61.
2. Європейські стандарти у галузі суспільного мовлення / за ред. Т.С. Шевченка, О.А. Сушко. К., 2010. 264 с.
3. Іванов Д. В. Суспільне мовлення: поняття та призначення для людини, суспільства, демократії. *Європейські перспективи*. 2013. № 4. С. 79–83.
4. Ковальчук О.І. Суспільне мовлення в інформаційній парадигмі «третьої хвилі»: порівняльно-правовий аспект. Форум права. 2014. № 1. С. 248–253.
5. Кострубіцька А. В. Державне регулювання суспільного мовлення: європейський досвід та українські реалії. *Держава та регіони. Сер. Держ. упр.* 2014. Вип. 3. С.20–24.
6. Рекомендація N R (96) 10 Комітету міністрів Ради Європи державам-учасникам стосовно гарантій незалежності суспільного мовлення. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_094#Text. (дата звернення: 25.08.2020).
7. Симонян Р.Х. Балтийские масс-медиа: динамика последнего десятилетия Социологические исследования. 2004. № 2. С. 98-105. URL: <http://ecsocman.hse.ru/data/971/383/1217/013.SIMONIAN.pdf> (дата звернення: 25.08.2020).
8. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. М.: АСТ, 2005. 603с.
9. Richter A. Post-soviet perspective on censorship and freedom of the media. Moscow : UNESCO Office Moscow, 2007. 325p. URL: [phttps://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000153744](https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000153744). (дата звернення: 25.08.2020).
10. Rožukalne A. From PBS to PSM: The Shape of „New” Public Media in the Baltic States URL: <http://ripeat.org/library/Rozukalne%20paper%202012.pdf>. (дата звернення: 25.08.2020).

References:

1. Dzholos O. V. (2015). Zasady` organizaciyi ta funkcionuvannya suspil`nogo teleradiomovlennya: yevropejs`ky`j dosvid. Naukovi zapy`sky` Insty`tutu zhurnalisty`ky`. 2015. T. 61. S. 55-61.
2. Ievropeiski standarty u haluzi suspilnoho movlennia / za red. T.S. Shevchenka, O.A. Sushko. K., 2010. 264 s.
3. Ivanov D.V. (2013). Suspil`ne movlennya: ponyattya ta pry`znachennya dlya lyudy`ny`, suspil`stva, demokratiyi. Yevropejs`ki perspekty`vy`. 2013. № 4. S. 79-83.
4. Koval`chuk O.I. (2014). Suspil`ne movlennya v informacijnij parady`gmi «tret`oyi xvy`li»:porivnyal`no-pravovy`j aspekt. Forum prava. 2014. № 1. S. 248–253.
5. Kostrubicz`ka A. V. (2014). Derzhavne reguluvannya suspil`nogo movlennya: yevropejs`ky`j dosvid ta ukrayins`ki realiyi. Derzhava ta regiony`. 2014. Vy`p.3. S.20–24.
6. Rekomendaciya N R (96) 10 Komitetu ministriv Rady` Yevropy` derzhavam-uchasny`cyam stosovno garantij nezalezhnosti suspil`nogo movlennya. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_094#Text. (дата звернення: 25.08.2020).
7. Simonjan R.H. (2004). Baltijskie mass-media: dinamika poslednego desjatiletija Sociologicheskie issledovaniya. 2004. № 2. S. 98-105. URL: <http://ecsocman.hse.ru/data/971/383/1217/013.SIMONIAN.pdf>
8. Huntington S. (2005). The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order. M.: ООО «Izdatel'stvo AST», 2005. 603 s.
9. Richter A. (2007). Post-soviet perspective on censorship and freedom of the media. Moscow : UNESCO Office Moscow, 2007. 325p. URL: [phttps://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000153744](https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000153744). (дата звернення: 25.08.2020).
10. Rožukalne A. (2012). From PBS to PSM: The Shape of „New” Public Media in the Baltic States URL: <http://ripeat.org/library/Rozukalne%20paper%202012.pdf>. (дата звернення: 25.08.2020).

Palshkov K. Y. Public broadcasting in the Baltic States during the restoration of statehood

The article examines the features of public broadcasting in the Baltic States during the restoration of statehood. It is emphasized that the conditions of post-communist development have significantly influenced the media system and its information policy. The definitions of the "public broadcasting" concept and its main meanings are analyzed. The peculiarities of the development and formation of public broadcasting in the post-communist countries, which have created certain cases for further improvement of state policy on the media, are traced. The structure of a special institution to which the state broadcasters of the Baltic States are subordinated is considered. Emphasis is placed on financing state television and radio companies. The main features of the program policy in accordance with the national legislation are indicated.

The study proved that the information policy of public broadcasting is significantly influenced by geopolitical and cultural factors that contribute to the coverage of the pluralism of opinions of the ethnic composition of the population. The liberalization of socio-political life leads to the fact that one of the main responsibilities of public service broadcasting in the Baltic States is to ensure the unhindered dissemination of comprehensive coverage of events in the country and abroad. The internationalization of the Baltic media by Western companies contributes to their Westernization and development in accordance with European principles.

In the course of the research it was determined that the formation of public broadcasting in the Baltic States is due to the integration of political, cultural and historical determinants. A feature of the informational space of the Baltic States is bilingualism, which contributes to the democratization of society and the development of the media. It is proved that the democratic development of the state requires the functioning of public television and radio, which provide coverage of information taking into account the social, cultural, religious and other diversity of the population.

Key words: *public broadcasting; post-communist media; restoration of statehood; democracy; informational space.*

DOI 10.31558/2519-2949.2020.3.8

УДК 327:327.7:329(437.3):061.1ЄС

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6117-0263>

Поведа О. П., Національний авіаційний університет

ЄВРОСКЕПТИЧНИЙ І АВТОНОМІСТСЬКИЙ ДИСКУРСИ ЩОДО ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ ЧЕХІЇ

У статті проаналізовано особливості ставлення двох провідних політичних сил Чехії стосовно процесу європейської інтеграції через призму ефективності захисту національних інтересів на наддержавному рівні. В ході проведення даного дослідження було виявлено, що після того, як стало зрозуміло, що приєднання до Євросоюзу неминуче вимагатиме певних національних поступок з боку Чехії, провідна Громадянська демократична партія стала займати все більш євроскептичну позицію. Поступово членство в ЄС стало розглядатися нею тільки через призму реалізації економічних інтересів країни. Після вступу до ЄС громадянські демократи стали ще більш затятими противниками поглиблення європейської інтеграції і рішуче виступили проти прийняття спільної Конституції та федералізації ЄС і висловили протидію будь-яким спробам стосовно відчуження частини національного суверенітету на користь ЄС.

У статті наголошується, що несхвалення ГДП подальшої європейської інтеграції пояснюється історичними побоюваннями багатьох чехів перед Німеччиною, які переконані, що розвиток ЄС у федеративному напрямку відповідає німецьким інтересам та прагненням стосовно домінування в Європі.

Автор доходить висновку, що антинімецька налаштованість громадянських демократів впливає з історії взаємовідносин двох народів, які ніколи не були дружніми, а також пояснюється побоюваннями стосовно подальшої економічної експансії ФРН на чеській території.

В ході дослідження також було з'ясовано, що дискурс ж чеських комуністів стосовно європейської інтеграції носить цілком автономістський характер, адже, наприклад, на відміну від ГДП (і загалом всіх реєстрованих парламентських партій держави), яка хоча й висловлюється критично відносно ЄС, однак не піддає сумніву членство Чехії в Євросоюзі, Комуністична партія не бачить перспективи у функціонуванні як самого ЄС, так і не бачить доцільності від членства в ньому своєї країни.

Ключові слова: Чехія, європейська інтеграція, Громадянська демократична партія, Комуністична партія Чехії і Моравії, євроскептицизм, автономістський дискурс.

Після завершення “холодної війни” в Чехії спостерігався широкий міжпартійний консенсус стосовно питання членства в ЄС. Після перших демократичних виборів у 1990 році всі провідні політичні партії, представлені в парламенті, за винятком Комуністичної партії та екстремістської Республіканської партії, були послідовними щодо якнайшвидшого приєднання до ЄС. У результаті, подальші вибори та зміна партійного складу уряду мало впливали на намагання Чехії вступити до Євросоюзу. Проте наприкінці 1990-х років чеська політична сцена стала більш поляризованою відносно проблеми європейської інтеграції. Незважаючи на те, що зберігалася загальна проєвропейська орієнтація серед головних партій, ГДП (Громадянська демократична партія) стала дотримуватися більш євроскептичних поглядів після втрати влади у 1997 році. Так, якщо на попередніх виборах питання євроінтеграції не було ключовим, то передвиборчі кампанії 1998 та (особливо) 2002 років відзначилися гострими дискусіями стосовно проблеми вступу Чехії до ЄС, а питання, що стосувалися Євросоюзу, стали важливим пунктом передвиборчих програм всіх політичних партій. Після парламентських виборів 2002 року було сформовано урядову коаліцію з ЧСДП (Чеської соціал-демократичної партії), ХДС-ЧНП (Християнсько-демократичний союз – Чехословацька Народна Партія) та СС-ДС (Союз свободи – Демократичний союз). Незважаючи на ідеологічні розбіжності між трьома партіями, коаліція сформувала досить проєвропейський уряд, якому вдалося виконати необхідні умови для вступу Чехії до ЄС.

У червні 2003 року на референдумі стосовно вступу до ЄС всі провідні партії, за винятком комуністів, підтримали членство в Євросоюзі, в тому числі євроскептична ГДП. Понад 77% чехів

проголосували на користь вступу, при чому ще вищий відсоток прихильників проєвропейських партій (82-92%) проголосували за членство в ЄС [8].

Однак, на думку багатьох як чеських політиків, так і громадськості, процес європейської інтеграції не є однозначним. Зважаючи на те, що на початку 2000-х років в Євросоюзі все частіше лунають заяви про необхідність побудови єдиної конфедеративної загальноєвропейської наддержави, чимало впливових політичних партій, які не згодні з даною позицією, намагаються перешкодити створенню такого наддержавного об'єднання, наголошуючи, що лише держава-нація, здатна ефективно вирішувати свої глобальні внутрішні проблеми, передання ж повноважень розв'язувати локальні проблеми на загальноєвропейському рівні неминуче призведе до того, що найвпливовіші континентальні держави будуть вирішувати їх на власний розсуд, ігноруючи національними інтересами малих та середніх країн-членів організації. В цьому контексті позиція Громадянської демократичної партії та Комуністичної партії Чехії та Моравії може в деяких аспектах бути показовою для України, Грузії, Молдови та інших держав, які поставили собі за мету інтегруватися до ЄС, виходячи насамперед з точки зору захисту національної ідентичності в рамках наднаціональних інституцій.

Окремі аспекти відношення провідних чеських партій до проблеми європейської інтеграції Чехії висвітлюються у працях П. Фіали, Ш. Хенлі, П. Копецькі, однак вони, як правило, присвячені загальному аналізу зовнішньополітичних доктрин основних політичних сил, а не характеристиці євроскептичного та автономістського дискурсів стосовно європейської політики країни.

Мета статті – дослідити особливості ставлення двох провідних політичних сил Чехії стосовно процесу європейської інтеграції через призму ефективності захисту національних інтересів на наддержавному рівні.

На початку 90-х років членство в ЄС розглядалося ГДП під тим самим кутом зору, що й, членство Чехії в Раді Європи – організації, до якої Чехія (Чехословаччина) вступила у 1991 році. В партійній програмі ГДП 1992 року зазначається: “Ми (ГДП) розглядаємо питання інтеграції Чехословаччини до Європейського Співтовариства за найбільш нагальну і важливу мету. Тільки вона є шляхом до довгострокової стабілізації нашого політичного, економічного життя та гарантуватиме нашу безпеку” [5].

Якщо на той час позиція ГДП стосовно проблеми євроінтеграції і відрізнялася трохи від позиції інших політичних сил, то це насамперед стосувалося визначення місця співпраці країни в рамках Вишеградської трійки. Замість того, щоб розглядати дану організацію як основний міст для подальшої європейської інтеграції, Вишеградська група вважалася перешкодою на даному шляху, або ж, як її охарактеризував В. Клаус, “клубом бідняків”. Партія також рішуче відкидала поняття Центральної Європи як можливого посередника між Сходом та Заходом. Натомість, ГДП закликала до розбудови прагматичної зовнішньої політики, яка б призвела до швидкої інтеграції до західних та західноєвропейських інституцій [2].

Загалом потрібно відзначити, що ГДП усвідомлює змагальність інтересів у рамках Євросоюзу і тому постійно наголошує, що завданням для чеських політиків має бути захист національних інтересів в інтеграційному процесі. І, насправді, партія намагається слідувати даному принципу. Наприклад, під час парламентських дебатів стосовно Конституційного Договору частина депутатів від ГДП постійно намагалася довести, що правляча на початку 2000-х років коаліція ЧСДП, ХДС-ЧНП і СС-ДС не змогла захистити чеські національні інтереси. Це дуже яскраво ілюструє наступне висловлювання представника громадянських демократів Гайнека Файмона: “В нашій країні існує особлива група політиків, які вважають, що чеські національні інтереси зводяться до того, щоб бути найслабшою ланкою ЄС. Я не знаю, як даний підхід співвідноситься з парламентською клятвою, яку ми всі давали. На мій погляд, зовсім не співвідноситься, але нехай за це відповідають всі ті, хто привселюдно захищає дану точку зору” [6].

У Маніфесті чеського єврореалізму 2001 року чітко прослідковується позиція громадянських демократів про те, що Чехія, на відміну від ЄС, є природним утворенням. Термін “природний” у цьому значенні вживається чотири рази. Природне політичне утворення та насамперед особливості чеської національної ідентичності є передумовою для відхилення подальших кроків стосовно уніфікації. На думку авторів Маніфесту, поняття чеської національної ідеї не співвідноситься з ідеями щодо об'єднання Європи. Вони наголошують, що чеська національна ідея була реалізована, серед усіх інших, Палацкі, Гавлічеком та Масариком, тобто виключно ліберал-демократами, погляди яких були близькими до англо-саксонської традиції. Таким чином, автори підходять до висновку: “Концепції європейського об'єднання, котрі не виходять з ліберально-демократичних принципів і

не співвідносяться з чеською національною ідеєю, є проблематичними. Дані неліберальні принципи насправді співвідносяться з колишніми фашистськими та марксистськими баченнями об'єднаної Європи, а також із нинішнім центральним дистрибутивним європейським соціал-демократизмом і християнсько-демократичним політично централізованим католицизмом” [9]. Остання цитата з Маніфесту є надзвичайно дискусійною, адже порівнювати сучасні провідні концепції європейської інтеграції з фашистським і комуністичним баченням Європи як мінімум наївно і недалекоглядно. Так, звичайно, як фашистів і марксистів, так і сучасних прихильників ідеї поглибленої міжурядової співпраці (конфедерації Європи), безперечно, об'єднує прагнення до централізованого управління континентом, однак треба наголосити, що механізми реалізації даного управління суттєво відрізняються. Нацистське і радянське бачення контролю над Європою полягало насамперед у насильницькому нав'язуванні власної позиції іншим народам, повній підлеглості і підзвітності васалів арійській чи “радянській” нації, в той час як прийняття рішень в рамках ЄС завжди відбувається за згодою більшості його членів.

Непереконливим також є твердження про вирішальну роль у процесі європейської інтеграції “християнсько-демократичного політично централізованого католицизму”, адже, якщо на перший погляд, і незаперечним є факт, що в багатьох європейських країнах (насамперед ФРН) уряд часто формують християнсько-демократичні партії, котрі дійсно мають чимало важелів впливу стосовно прийняття важливих як внутрішньополітичних, так і загальноєвропейських (на рівні Європарламенту) рішень, однак насправді католицизм не є домінуючою релігією у багатьох європейських країнах (передусім у Великобританії, Німеччині, країнах Скандинавії), а, отже, абсолютизувати роль католицької церкви у розбудові європейської інтеграції недоречно.

Зважаючи на неоліберальні погляди партії, ГДП підтримує єдиний ринок та “чотири свободи”, які вона розглядає як найбільші досягнення ЄС. Однак ГДП виступає проти посилення наднаціональних інституцій та створення федеративної Європи, яка, на її погляд, неминуче буде керуватися декількома найбільшими державами-членами. На противагу європейській наддержаві, в якій існуватиме загроза чеським національним інтересам, громадянські демократи віддають перевагу більш вільній міжурядовій моделі інтеграції – “Європі націй”, яка передбачає збереження національного суверенітету та з повагою ставиться до всіх національних інтересів й ідентичностей. Вони також відкидають узгодження національних політик у багатьох сферах, в тому числі в соціальній, фінансовій, податковій, зовнішній та політиці безпеки, підтримуючи натомість ідею гнучкого, різношвидкісного Євросоюзу, в якому країни-члени можуть вибирати сфери співпраці, в яких вони хочуть інтегруватися [219]. Незважаючи на те, що ГДП негативно ставиться до подальшого поглиблення ЄС, вона рішуче підтримує подальше розширення, головним чином тому, що воно значно ускладнить подальше поглиблення.

У передвиборчій програмі 2002 року міститься послідовна критика поглядів соціал-демократичного уряду стосовно європейської інтеграції. Так, ГДП рішуче осудила “наддержавницькі позиції єврофедералістів”, посилення повноважень Комісії і Європарламенту та запропонувала власну ініціативу щодо процедури голосування в Європейській Раді. Крім того, громадянські демократи вважали передчасним кроком впровадження євро. У Маніфесті про вибори до Європейського Парламенту в 2004 році проект європейської інтеграції розглядається головним чином через поняття конкуренції. ЄС необхідний країнам-членам для того, щоб могли конкурувати із зовнішнім світом. При цьому наголошується, що якщо Євросоюз пропагуватиме неправильну соціальну політику, то він може порушити здорову конкуренцію між країнами-членами. ЄС, по суті, розглядається як інструмент і як можливість, а також як форум, де національні політики повинні визначати власні національні інтереси та захищати їх. Більше того, інструмент може досить легко стати перешкодою за умови, якщо ЄС стане надмірно концентрувати свої зусилля на соціальній політиці, адже даний крок перешкодив би природнім реформам європейських держав загального добробуту та, врешті-решт, призвів би до втрат Європи в міжнародній конкуренції [6].

Несхвалення ГДП подальшої європейської інтеграції також пояснюється історичними побоюваннями багатьох чехів перед Німеччиною, які переконані, що розвиток ЄС у федеративному напрямку відповідає німецьким інтересам та прагненням стосовно домінування в Європі. На наш погляд, дані побоювання ГДП і чеського суспільства не зовсім виправдані, адже хоча ФРН і володіє найбільшим технологічним й економічним потенціалом в ЄС, не потрібно забувати, що локомотивом сучасних інтеграційних процесів на континенті є ще й Франція, яка, незважаючи на свої менші, в порівнянні з Німеччиною, економічні й людські ресурси, є одним з ініціаторів та активних лобістів багатьох нових сфер розвитку Євросоюзу, насамперед спільної зовнішньої політики та політики

безпеки, а також часто володіє не меншим впливом на прийняття міжнародних рішень, ніж ФРН. Крім того, треба пам'ятати, що такі країни-члени, як Великобританія, Італія, Іспанія, Польща (вага яких в ЄС є немалою) також нерідко дотримуються діаметрально протилежних позицій стосовно окремих питань європейського розвитку, ніж Німеччина (наприклад, стосовно збереження і розбудови трансатлантичних відносин із США), а тому говорити про перспективу глобального і беззаперечного домінування ФРН у Євросоюзі ще зараз явно зарано. Саме тому, очевидно, що антинімецька налаштованість громадянських демократів швидше впливає з історії взаємовідносин двох народів, які ніколи не були дружніми, а також пояснюється побоюваннями стосовно подальшої економічної експансії ФРН на чеській території.

Перед парламентськими виборами 2006 року ГДП частково пом'якшила свій євроскептичний дискурс. Це було викликано насамперед зміною партійного керівництва у 2003 році, коли Клауса, найбільшого партійного критика ЄС, було обрано президентом Чехії, а замість нього партійним лідером став більш поміркований Мірек Тополанек. Фактор електорату також зіграв свою роль, оскільки партійні функціонери побоювалися, що євроскептичний тон може призвести до втрати голосів серед прихильників ГДП, які дотримуються проєвропейських поглядів. Після того, як членство в ЄС стало реальністю, питання європейської інтеграції чимдалі, тим менше цікавило більшість виборців, які переймалися більше внутрішньоєкономічними та соціальними питаннями. Таким чином, у своїй передвиборчій програмі ГДП представила свої погляди стосовно ЄС дуже коротко та була загалом менш критичною, ніж протягом попередніх кампаній. Після січня 2007 року партійні погляди стосовно ЄС стали ще більш поміркованими, зважаючи на необхідність знаходити компроміс з більш проєвропейськими партнерами по коаліції – християнськими демократами та зеленими.

Крім того, з огляду на те, що на перше півріччя 2009 року було заплановано головування Чехії в Євросоюзі, ГДП стала менш критично висловлюватися щодо ЄС. У результаті, колишній сильний партійний євроскептицизм еволюціонував трохи до пасивного осудження чи навіть мовчазної підтримки. Також вплинув на партійну позицію стосовно ЄС і вихід Клауса з ГДП у 2008 році після того, як його кандидат на партійне головування (мер Праги Павел Бем) програв боротьбу за дану посаду Тополанеку.

Комуністична партія Чехії та Моравії (КПЧМ) – радикальна ліва партія, яка має постійне представництво в чеському парламенті після трансформації Комуністичної партії Чехословаччини у 1989 році. Зважаючи на чималу кількість місць, якими партія володіє в парламенті, вона, звичайно, відіграє важливу роль в Палаті депутатів. Однак КПЧМ не має коаліційного потенціалу, зважаючи на її ідеологічну орієнтацію та історичне минуле. Поряд з ГДП, вона є однією з двох євроскептичних партій, представлених у парламенті. Раніше КПЧМ вагалася між “помірним” і “жорстким” євроскептицизмом, однак сьогодні її можна вважати помірно євроскептичною партією.

Взагалі серед чеських комуністів не спостерігається однастайної позиції стосовно проблеми євроінтеграції. В той час, як дехто з членів КПЧМ напередодні вступу країни до ЄС розглядав Євросоюз як опору для захисту великого бізнесу, контрольованого ФРН, інші наголошували, що його соціальна й регуляторна політика, а також демократичні інститути зробили членство ЄС підконтрольним американським інтересам і транснаціональному капіталу поза межами Союзу. Розходження у поглядах серед комуністів стосовно членства в ЄС дуже швидко спровокували глибші розбіжності в партії щодо спільної стратегії і викликали поодинокі публічні аргументи серед лідерів КПЧМ. Комуністична партія, таким чином, відклала оголошення спільної позиції стосовно питання вступу до березня 2003 року. 8 березня більшість членів партії висловилися за “помірковане ні” позиції “не рекомендуємо” вступати до ЄС. У кожному з випадків меншість проголосувала за більш радикальні альтернативи “помірного так” чи “рішучого ні” стосовно ЄС. КПЧМ підтвердила своє відхилення членства, посиляючись на те, що умови вступу, а особливо – розмір сільськогосподарських субсидій та регіональної допомоги, рівень європейської бюрократії були неприйнятними, а Чехія не була готова до жорсткого Спільного ринку, крім того, невизначеним, на думку комуністів, було майбутнє Союзу, однак партія не виключала перспективи членства “у більш віддаленому майбутньому” [3, 4].

КПЧМ наголошує, що завданням чеської зовнішньої політики має бути просування чеських національних інтересів. Світовий порядок, вважають комуністи, повинен бути заснований на рівноправній співпраці суверенних держав-націй. Саме тому завданням чеської зовнішньої політики має бути “захист незалежності, державного суверенітету і територіальної цілісності держави, забезпечення її обороноздатності та захист від будь-якої загрози, забезпечення безпеки громадян” [3]. Зважаючи на вищесказане, партія відкидає будь-який новий договір, який би

посилював застосування голосування кваліфікованою більшістю в Раді, а також розкритикувала нову систему голосування кваліфікованою більшістю, запропоновану Конституційним договором, а згодом і Лісабонським договором, вважаючи, що вона послаблює чеські позиції та підриває рівність держав. Таким чином, акцент на рівності держав є спільним для КПЧМ та ГДП.

В маніфесті про вибори до Європейського парламенту 2004 року партія закликає ЄС до вирішення складних соціальних і демократичних питань, а також заохочує мирну співпрацю в Європі. Таким чином, Євросоюз розглядається в певній мірі як інструмент, хоча й не зовсім бажаний, проте інструмент, який партія повинна використовувати після того, як членство в ЄС стало реальністю. Як справедливо вважає Владімір Гандл, КПЧМ, по суті, поділена на дві фракції, одну більш проєвропейську та іншу більш скептично налаштовану. Проєвропейське крило розглядає Євросоюз можливим інструментом для реалізації радикальної лівої програми [1]. Загалом ЄС визначається правим крилом, а тому вважається не спроможним протистояти викликам, які стоять перед робочим класом. Дана позиція також знайшла своє відображення у партійному ставленні до Конституційного договору. КПЧМ наголошує, що “конституція” підпорядкувала все вільному руху капіталу, а це означає, що в ній інституціоналізується неоліберальна політика [1]. Аналогічної позиції чеські комуністи дотримуються і стосовно Лісабонського договору. Таким чином, можемо визначити, що ЄС розглядається як перешкода, хоча й не в тому самому значенні, як ГДП. Так, чеськими комуністами Євросоюз не вважається перешкодою конкуренції, однак перешкодою для можливості реалізації комуністичної політики. Незважаючи на те, що КПЧМ із недовірою ставиться до ЄС, вона тим не менш у передвиборчих програмах частково підтримує його регіональну політику, адже завдяки останній Чехія може отримувати дотації із фондів ЄС. Отже, Євросоюз інколи розглядається комуністами і як інструмент для вирішення соціально-економічних питань, хоча сама економічна політика ЄС, виходячи з ідеологічних міркувань, сприймається ними негативно.

Висновки. В ході проведення даного дослідження було виявлено, що після того, як стало зрозуміло, що приєднання до Євросоюзу неминуче вимагатиме певних національних поступок з боку Чехії, провідна Громадянська демократична партія стала займати все більш євроскептичну позицію. Поступово членство в ЄС стало розглядатися нею тільки через призму реалізації економічних інтересів країни. Після вступу до ЄС громадянські демократи стали ще більш затятими противниками поглиблення європейської інтеграції і рішуче виступили проти прийняття спільної Конституції та федералізації ЄС і висловили протидію будь-яким спробам стосовно відчуження частини національного суверенітету на користь ЄС.

Несхвалення ГДП подальшої європейської інтеграції також пояснюється історичними побоюваннями багатьох чехів перед Німеччиною, які переконані, що розвиток ЄС у федеративному напрямку відповідає німецьким інтересам та прагненням стосовно домінування в Європі.

Автором також було з'ясовано, що дискурс чеських комуністів носить цілком автономістський характер, адже, наприклад, на відміну від ГДП, яка хоча й висловлюється критично відносно ЄС, однак не піддає сумніву членство Чехії в Євросоюзі, Комуністична партія не бачить перспективи у функціонуванні як самого ЄС, так і не бачить доцільності від членства в ньому своєї країни. Позиція КПЧМ, по суті, носить суперечливий характер, адже, як зазначалося вище, комуністи позитивно оцінюють економічні переваги від членства в організації, а тому, мабуть, правомірно буде вважати, що партія змогла б змінити своє ставлення до ЄС за умови, якби останній розвивався в бажаному для КПЧМ ідеологічному напрямку. Проте цілком очевидно, що як мінімум в найближчій перспективі головні напрями розвитку Євросоюзу визначатимуть засади лібералізму, а тому сподівання чеських комуністів на сприятливе для себе ідеологічне середовище на континенті ілюзійні. Звідси випливає, що зараз існує необхідність визначення більш прагматичного ставлення КПЧМ до проблеми євроінтеграції, оскільки гасла, якими вона визначала свою позицію на початку 90-х років XX століття стають дедалі менш актуальними і все чіткіше постає питання про реальну гіпотетичну спроможність комуністів стосовно реалізації партійної політики за умови отримання ними важелів впливу.

Бібліографічний список / References:

1. Handl V. Evropeizace KSČM mezi ortodoxií a eurokomunismem // Institute of International Relations, Policy Paper. – Prague, 2004. URL: <http://www.iir.cz/upload/vhandl2004.pdf> (дата звернення: 06.12.2019).
2. Hanley S. From Neo-Liberalism to National Interests: Ideology, Strategy, and Party Development in the Euroscepticism of the Czech Right // East European Politics and Societies. – 2004. – Vol. 18(3). – P. 513-548.
3. KSČM. S Lidmi a pro lidi. Volební program KSČM pro volby do Poslanecké sněmovny PČP 2002. URL: <http://www.kscm.cz/index.asp?managepreview=ok&thema=3283&category=&language=1&item=28319> (дата звернення: 06.12.2019).

4. KSČM. 5 zasedání Ústředního výboru KSČM 19.března 2005 – Problematika Smlouvy zakládající Ústavu pro Evropu. URL: <http://www.kscm.cz/article.asp?thema=3029&item=25269> (дата звернення: 06.12.2019).
5. ODS. Volební program ODS. Svoboda a prosperita. Volby do PSP ČR 1992. URL: <http://www.ods.cz/volby/programy/1992/program.php?kap=5> (дата звернення: 04.12.2019).
6. ODS. STEJNĚ ŠANCE PRO VŠECHNY. Program pro volby do Evropského parlamentu 2004. URL: http://www.ods.cz/docs/programy/program_2004e.pdf (дата звернення: 04.12.2019).
7. ODS. Společně pro lepší život. Volební program 2006 pro volby do PSP ČR. URL: http://www.ods.cz/docs/programy/program_2006.pdf (дата звернення: 04.12.2019).
8. SCAC. Stands of Voters on Referendum 2003. URL: <http://www.scac.cz/> (дата звернення: 04.12.2019).
9. Zahradil J. Manifest českého eurorealismu (dokument k ideové konferenci ODS). – 2001. URL: <http://www.ods.cz/docs/dokumenty/zahradil-manifest.pdf> (дата звернення: 04.12.2019).

Poveda O. P. The eurosceptical and autonomous discourses on the process of European integration of the Czech Republic

The peculiarities of the attitude of the two leading Czech political parties regarding the process of European integration through the prism of the effectiveness of the protection of national interests at the supranational level are analyzed in the given article. While conducting this study, it was revealed, that once it became clear that accession to the European Union would inevitably require certain national concessions from the Czech Republic, the leading Civic Democratic Party began to declare an increasingly Eurosceptic position. Gradually, EU membership was considered by it only through the prism of realizing the economic interests of the country. Civic Democrats have become even more vigorous opponents of deepening European integration and have strongly opposed the adoption of a common EU Constitution and federalization and have opposed any attempt to alienate part of national sovereignty in favor of the EU, since the Czech Republic joined the European Union.

The author emphasizes that the disapproval by CDP of further European integration is explained by the historical fears of many Czechs, who are convinced that the development of the EU in a federal direction is in line with German interests and aspirations to dominate in Europe. The author also stresses on the fact, that the anti-German attitude of the Civic Democrats stems from the history of relations between two nations which have never been friendly and is explained by fears about further economic expansion of Germany in the Czech Republic.

It was found that the discourse of Czech Communists on European integration is quite autonomous, because, in contrast to the CDP (and in general to all other parliamentary parties of the country), which although remains critical of the EU, but it does not question the Czech Republic membership in the European Union, the Communist Party does not consider any prospects for the functioning of the EU at all, and it does not consider the expediency of Czech Republic membership in it.

Key words: Czech Republic, European integration, Civic Democratic Party, Communist Party of the Czech Republic and Moravia, Euroscepticism, Autonomist discourse.

DOI 10.31558/2519-2949.2020.3.9

УДК 32.159.942(477, 571)

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9799-9786>

Стеблина Н. О. Донецький національний університет імені Василя Стуса

ЕМОЦІЙНІСТЬ ПОЛІТИЧНОЇ ВЗАЄМОДІЇ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЦИФРОВИХ ДИСКУРСІВ УКРАЇНИ ТА РФ)

У дослідженні здійснено компаративний аналіз українського та російського неофіційних цифрових дискурсів за показниками інтенсивності політичної взаємодії та емоційності. Матеріалом для дослідження стали видання «Українська правда» та «Лента.ру». Період дослідження: 2005-2019 роки. Показники вираховувалися із допомогою комп'ютерних програм, написаних мовою Python. Зафіксовано різницю між обидвома дискурсами, особливо у період із 2005-2013 років. За показником інтенсивності політичної взаємодії – із більшими значеннями в Україні (із 1,4 до 0,9) і значно меншими в РФ (на рівні 0,41-0,47). У 2014-2015 роках в Україні показник інтенсивності знизився до 0,86-0,88, а в РФ спостерігалось незначне зростання, що пов'язуємо зі зміною інформаційної політики російського видання за часів «гібридної» війни. Загальна тенденція в українському політичному дискурсі – до спадання інтенсивності політичної взаємодії, що пов'язуємо із низкою факторів, у тому числі, із цифровізацією неофіційного мас-медійного дискурсу. Ще одну відмінність між обидвома дискурсами знайдено за показником емоційності. Високі показники (0,35-0,42) в Україні у 2005-2013 роках та низькі в Росії (0,19-0,22). При цьому знаходимо позитивну кореляцію між показником інтенсивності політичної взаємодії та емоційністю в Україні та не знаходимо такої в Росії, що свідчить про те, що політична взаємодія в РФ не передбачає емоційності. Після 2014 років показники емоційності наближаються один до одного (в Україні – спадає, в РФ – зростає). Ще одна відмінність між дискурсами обидвох країн – в емоційності повідомлень про політичних акторів (перших осіб держав). Тут, аналогічно, до 2013 знаходимо значну відмінність (із високою емоційністю повідомлень про Ющенка та Януковича (хоча в останньому випадку – спостерігаємо поступове спадання показника)). У часи Порошенка продовжуємо фіксувати низькі показники, тим не менш, у 2019 році спостерігаємо найвищий показник за параметром. У РФ найменш емоційним є період Медведєва, що додатково свідчить про імітативний характер зміни влади в цій країні, а з 2014 року спостерігаємо зростання показника. Таким чином, показники емоційності та інтенсивності політичної взаємодії на початковому етапі цифровізації є важливими для того, щоб відрізнити авторитарний (російський) та перехідний (український) режими.

Ключові слова: цифровий політичний дискурс, цифровізація, Україна, Росія, політичні емоції.

Український та російський політичний режими, як і режими інших держав, як правило розрізняють, аналізуючи взаємини влади та суспільства [4, с. 12], суспільні настрої [10, с. 7], рівень дотримання політичних та громадських свобод [6] та ін. Тим не менш, аналіз політичного дискурсу, в якому за Т. А. ван Дейком репродукується політична влада [26, с. 11], також може дати змогу зрозуміти «порядок суспільного життя, установлений владою» [4, с. 13], норми політичної взаємодії та наявність чи відсутність збалансованого представлення політичних еліт [11, с. 155]. До того ж, дискурс-аналіз може бути формалізований, а отже, дає змогу охопити великі проміжки часу та великий обсяг матеріалу, що у цифрові часи продовжує зростати. І у цьому дослідженні здійснимо спробу розрізнити політичні дискурси двох країн із різними політичними режимами: перехідним або змішаним українським [1], [5], [7], [8] та авторитарним (нео-патримоніалізм, неліберальна демократія) російським [18], [23], [27]. Провідною відмінністю між обидвома режимами та відповідно дискурсами вважатимемо наявність реальної політичної конкурентної боротьби за владу, що відповідно також репродукується у дискурсі за низкою показників. Наприклад, за складом політичних акторів та взаємодією цих акторів, а також, за показником емоційності. Передбачаємо, що конкурентна боротьба зумовлює більш інтенсивну взаємодію між акторами та,

відповідно, більшу емоційність демократичнішого дискурсу. Подібний підхід дещо суперечить традиційним поглядам на демократію як таку, де у політичних рішеннях розум має переважити емоції [17], інакше це може призвести до ірраціональних проявів агресивності [20]. Тим не менш, говорячи про сучасний політичний дискурс, не можемо уникнути питання його цифровізації, а відповідно – неunikної трансформації дискурсів під її впливом. Маркетизація політичної комунікації [25] призводить до того, що політичні меседжі мають продаватися (знову ж таки, у більш демократичних країнах), відтак, деякі особливості медійної культури (в тому числі емоційність) можуть активно використовуватися.

Відтак, **метою** цього дослідження буде компаративний аналіз українського та російського неофіційних цифрових дискурсів за показниками інтенсивності політичної взаємодії та емоційності. Під неофіційним цифровим дискурсом розумітимемо корпус новин на провідних, популярних суспільно-політичних сайтах «Українська правда» та «Лента.ру». Маємо також зауважити, що якщо перше видання є незалежним від українських чи зарубіжних політичних акторів, то друге спочатку існувало як таке, але із 2014 року входить до «Rambler Media Group», що належить пов'язаному із В. Путіним російському олігарху В. Потаніну [14]. Саме новини беремо тому, що вони відображають зріз суспільного життя країни за різними тематичними напрямками (політика, економіка, культура, спорт та ін.), а також містять реакцію на офіційний дискурс (за професійними стандартами саме ЗМІ мають сприяти забезпеченню відкритості політичних акторів, здійснювати функцію контролю та критики [12], [13] та ін. Працюючи із мас-медійним середовищем, також маємо враховувати трансформації, що відбуваються у ньому під впливом цифровізації. Зокрема говорять «кризу журналістики» [24], [19], яку пов'язують із низкою причин: фінансових [21], організаційних [3], технологічних та ін.

Періодом дослідження будуть 2005-2019 роки: таким чином, прослідкуємо ситуацію від етапу незначної цифровізації у 2005 р. (коли перехід від епохи web 1.0 до web 2.0 ще тільки відбувався – і у мережі репродукувалися офлайнві традиції) до функціонування так званої «гібридної медіа-системи» [15], за якої у дискурсі представлені як традиційні опосередковані, так і прямі канали взаємодії із аудиторією.

Зазначені показники вимірюватимемо за допомогою двох комп'ютерних програм, написаних для цього дослідження мовою Python (модулі beautiful soup, re).

Показник *інтенсивності* політичної взаємодії вимірюється через зафіксовані у неофіційному дискурсі назви політичних акторів (суб'єктів та інститутів). Для цього попередньо укладалися словники політичних акторів (вітчизняних та зарубіжних). Словник акторів українського політичного дискурсу нараховує 2911 позицій, російського – 3854. Для укладення словників бралися усі прізвища, що траплялися у заголовках новин, та усі власні назви, окрім географічних та назв заходів. Для того, аби врахувати усі згадки, у прізвищах прибиралися закінчення, наприклад «Зеленський – Зеленськ», деякі прізвища прописувалися за допомогою регулярних виразів, аби уникнути збігів із невласними назвами, наприклад, «Дуд[аиyo]\w?» – для пошуку усіх варіантів відмінювання прізвища нинішнього польського президента Дуди. Тож показник інтенсивності вимірювався через співвідношення кількості згадок політичних акторів у заголовках до кількості новин. Саме заголовки бралися до уваги через те, що у текстах новин один і той самий актор може бути згаданий декілька разів, відтак дисбаланс між згадками, як правило буде вищий, ніж якщо аналізувати тільки заголовки, в яких згадки завжди одиничні. До того ж, згідно із дослідженнями, сучасний читач приділяє увагу саме заголовкам, зрідка клікаючи на сам текст.

Показник *емоційності* вимірюється через пошук і заголовках дієслів стану (які найчастіше виражають емоції). Саме дієслова бралися до уваги тому, що заголовок онлайн-новини будується навколо дієслова і має відповідати на запитання «що сталося?» Саме таким чином можна визначити випадок, коли емоція стає новиною.

Тексти із сайтів «Української правди» та «Лента.ру» завантажувалися також за допомогою програми Python (модуль requests). До уваги бралися усі новини за 2005-2019 роки (без вибірки).

Інтенсивність політичної взаємодії в українському та російському неофіційних цифрових дискурсах

Отримані цифри дозволяють стверджувати, що за цим показником обидва дискурси відрізняються Див. рис. 1. (До речі, ту саму картину отримано на основі аналізу білоруського неофіційного дискурсу – із нижчим порівняно із українським показником інтенсивності).

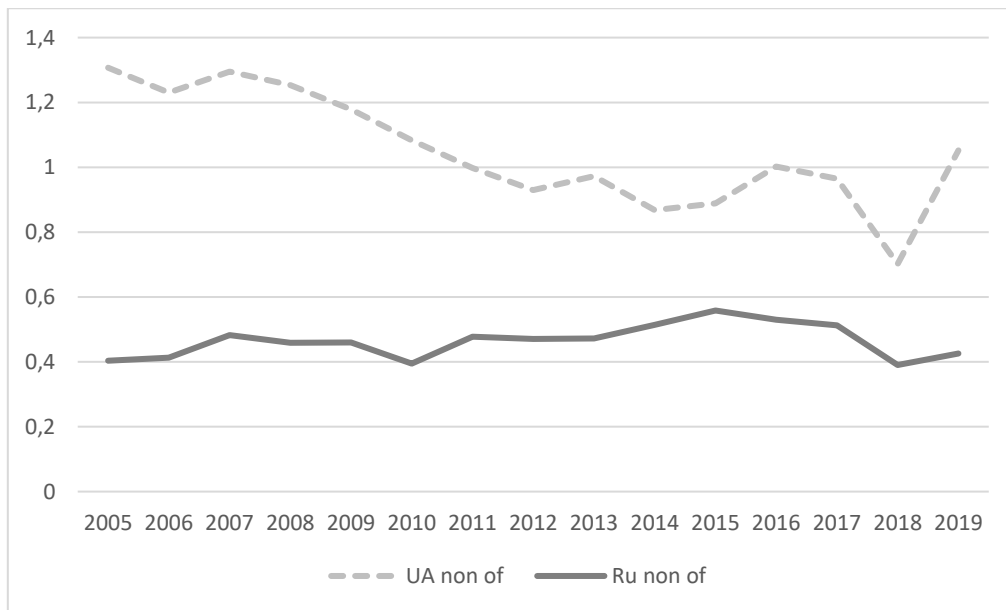

Рис. 1. Показник інтенсивності в українському та російському НЦД

Цікаво, що показник інтенсивності в українському дискурсі спадає із часом (показник більше одиниці означає, що в одному тексті, як правило, згадується більш, ніж один політичний актор). Подальші спостереження за цим дискурсом показали, що після зростання у 2019 р до 1,05 відбулося спадання показника у 2020 до 0,7 (що частково пояснюється карантинном). В РФ цей показник лишається приблизно на одному й тому ж рівні (0,4-0,5). Деяке пожвавлення спостерігаємо у 2014-2017 роках, якраз після звільнення 2014 р. головної редакторки «Лента.ру» та більшості команди ЗМІ. Цей незначний сплеск можемо пов'язувати якраз введенням у неофіційний дискурс нових або ж альтернативних політичних акторів, що коментували «гібридну» агресію РФ у відповідній манері.

Тим не менш, маємо зауважити, що незважаючи на те, що інтенсивність політичної взаємодії більш демократичного режиму вища, із часом вона все ж спадає і поступово наближається до показників авторитарного режиму. А отже, «криза журналістики», що викликана в тому числі й тим, що ЗМІ поступово програють конкуренцію мережевим сервісам та іншим майданчикам для комунікації, суттєво відбивається на спроможності мас-медіа виступати «каталізатором суспільного діалогу» (за К. Г. Флахом). До того ж, падіння рівня інтенсивності політичної взаємодії може стосуватися не тільки українського дискурсу, а й політичних дискурсів інших країн (див. також спостереження Freedom House щодо падіння рівня дотримання політичних і громадських прав та рівня демократії останні 14 років [16]).

Емоційність українського та російського неофіційних цифрових дискурсів

Цікаво, що інтенсивність політичної взаємодії певним чином пов'язана і з емоційністю. Проте тільки у випадку із українським дискурсом (див. рис. 2).

В Україні рівень емоційності спадає так само, як і рівень політичної взаємодії (із єдиною відмінністю – ми не маємо сплеску у 2019 році). Кореляція між обидвома показниками – позитивна (0,776). Відтак, чим вища політична взаємодія, тим вища емоційність (найбільший показник 0,42 – це означає, що близько половини текстів мали емоцію за основний інформаційний привід). Тож для українського дискурсу до 2013 року провідним типом політичного тексту є новина, що містить заяву політичного актора. Після цього бачимо різке падіння показника, що також можемо пов'язувати із російською агресією, коли провідним типом тексту стали гарячі новини про події на фронті. Також варто зауважити, що закінчення «гарячої» фази війни на Донбасі у 2015 році не відобразилося на емоційності дискурсу. Відтак, ймовірно, що в дискурсах інших демократичних та перехідних режимів під час 2013-2014 років спадання показника також відбувалося, проте не настільки різко). І у 2016 році український дискурс просто увійшов до загальної тенденції.

В Росії бачимо відмінну картину – із достатньо рівною картиною до 2013 року (показник на рівні 0,19 – 0,22). Але от після 2014 року спостерігаємо деяке пожвавлення із найвищим показником у 2018 році (0,25). У цьому році рівень емоційності обидвох дискурсів співпав.

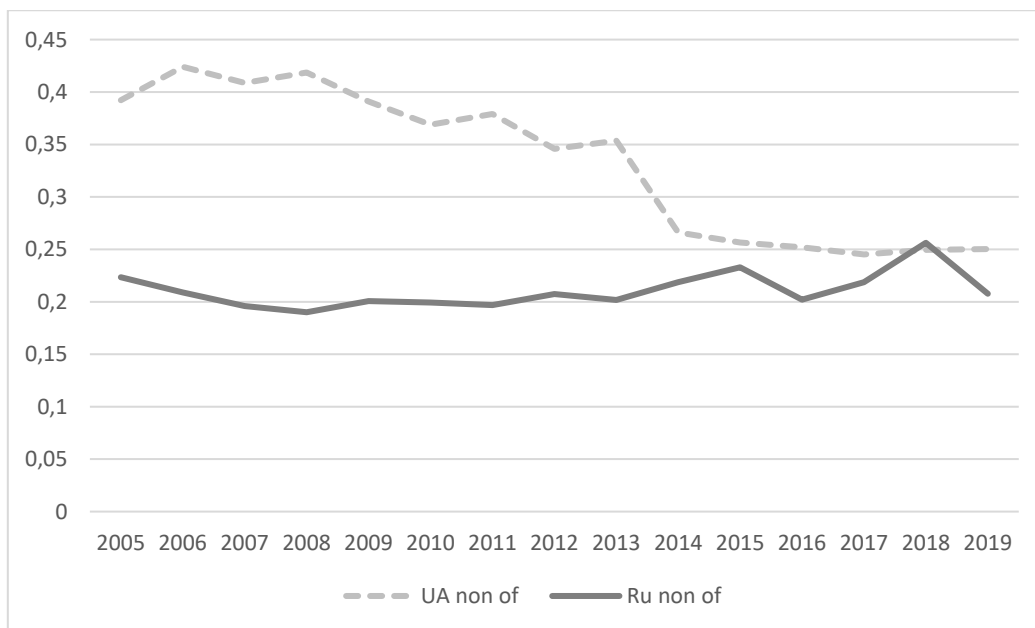

Рис. 2. Показник емоційності в українському та російському НЦД

При цьому все ж характер (або ж причина появи емоцій у дискурсі) в цих випадках різна. Про це говорить відсутність кореляції між рівнем політичної взаємодії та емоційністю в російському дискурсі. Тобто правило «більше взаємодії – більше емоцій» тут не працює. А отже, емоції з'являються у дискурсі не із посередництвом політичних акторів (як в Україні), а з інших причин. Приміром, із 2014 року «Лента.ру» під впливом інформаційної політики власника стає більш «жовтою», публікуючи скандальні історії про життя селебрітіз. Відтак, стає типовим російським пропагандистським ресурсом, де усе, в тому числі й розважальний контент, слугує виникненню «плутанини», «непоправних нісенітниць» та «зведенню нанівець критичного мислення» читача (див. [2], [9]).

Об'єднання двох програм, за допомогою яких вимірювались показники, дозволяє також виміряти емоційність конкретного політичного суб'єкта (емоційність заголовків, що містять згадку про політичного актора). Для цього дослідження були використані президенти України та РФ (рис. 3).

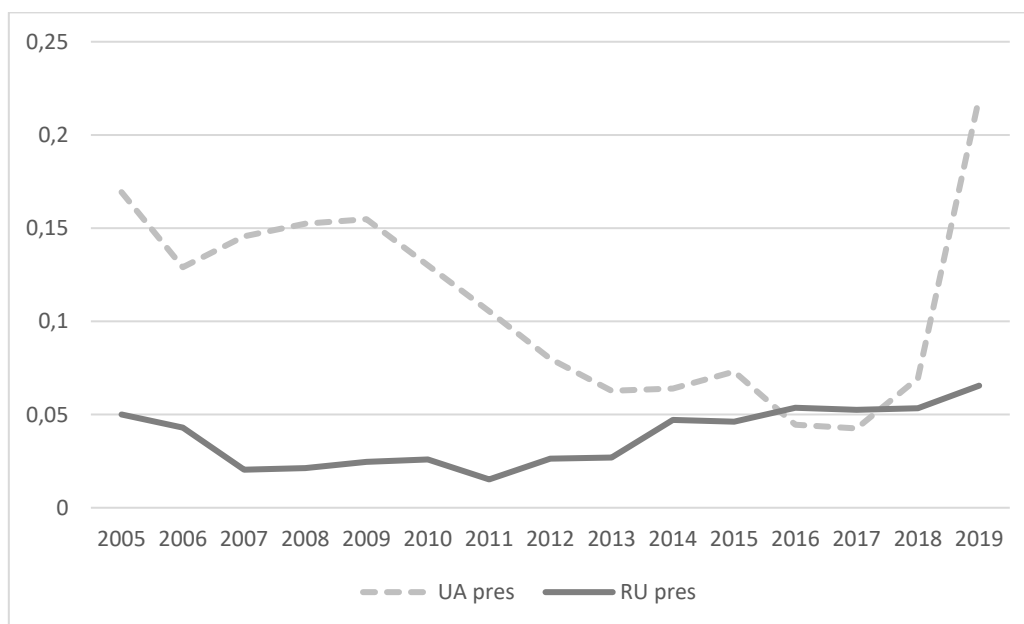

Рис. 3. Показник емоційності політичних текстів про перших осіб держав

Тут маємо схожу картину: емоційність у заголовках, що мають згадки про Ющенка та Януковича, вища, ніж емоційність заголовків із згадками про Путіна та Медведєва. Тим не менш, у випадку України емоційність починає драматично падати ще із часів Януковича, що може, знову ж таки, свідчити про більш авторитарний характер українського політичного дискурсу тих часів (див. [22]), хоча, звісно, ці показники вимагають порівняння із іншими дискурсами. Однак, за правління Порошенка показники не зросли (відтак, періоди Януковича і Порошенка вимагають детальнішого порівняння). Тим не менш, інтерпретувати показники під час правління Порошенка варто, пам'ятаючи про тенденції спадання показників емоційності та інтенсивності політичної взаємодії. Натомість у 2019 року (вимірювалися показники Зеленського) зміна влади призвела до емоційного сплеску.

В РФ – знову ж таки, зростання емоційності прослідковується із 2014 року (зі зміною інформаційної політики видання). Фактично, це свідчить про те, що в середовищі незалежного неофіційного дискурсу (який не контролюється владою чи іншими політичними акторами) емоції авторитарного лідера практично не стають інформаційним приводом (або ж інформаційним товаром). А от при зміні ситуації – в контрольованому неофіційному дискурсі – емоції лідера штучно вводяться в політичні тексти.

Висновки

Компаративний аналіз українського та російського неофіційних політичних цифрових дискурсів показав суттєву відмінність між ними у період 2005-2013 років за декількома показниками.

По-перше, за показником інтенсивності політичної взаємодії – із більшими значеннями та тенденцією до зменшення показників в Україні (із 1,4 до 0,9) і значно меншим показником в РФ (на рівні 0,41-0,47). У 2014-2015 роках в Україні показник інтенсивності знизився до 0,86-0,88), а в РФ спостерігалось незначне зростання, що пов'язуємо зі зміною інформаційної політики російського видання за часів «гібридної» війни. Загальна тенденція в українському політичному дискурсі – до спадання інтенсивності політичної взаємодії, що викликано низкою факторів, у тому числі, цифровізацією неофіційного мас-медійного дискурсу. Припускаємо, що політична взаємодія частково перемістилася у соціальні мережі, що має кардинально змінити усю політичну комунікацію (в якій будуть відсутні ЗМІ як посередник, що контролює та збалансовує її, забезпечує відкритість політичних акторів та ін). Відтак, у межах подальших досліджень варто вимірювати цей показник у ЗМІ надалі (припускаємо все ж його спадання), а також зіставляти інтенсивність та характер політичної взаємодії у соцмережах, месенджерах та ін.

По-друге, відмінність між обидвома дискурсами бачимо також в емоційності. Із високими показниками (0,35-0,42) в Україні у 2005-2013 роках та низькими в Росії (0,19-0,22). При цьому знаходимо позитивну кореляцію між показником інтенсивності політичної взаємодії та емоційністю в Україні та не знаходимо такої в Росії, що свідчить про те, що політична взаємодія у цій країні не передбачає емоційності, а отже, менш придатна для поширення у мас-медійному просторі. Після 2014 років показники емоційності наближаються один до одного (в Україні – спадає, в РФ – зростає). При цьому передбачаємо, що у 2020 році через карантин зниження емоційності та інтенсивності політичного життя в Україні триватиме. Подібна картина додатково свідчить про те, що ЗМІ як частина неофіційного дискурсу поступово втрачають свої позиції як посередник у політичній взаємодії.

Ще одна відмінність між дискурсами обидвох країн – в емоційності повідомлень про політичних акторів (перших осіб держав зокрема). Тут, аналогічно, до 2013 знаходимо значну відмінність (із високою емоційністю повідомлень про Ющенка та Януковича (хоча у його випадку – спостерігаємо поступове спадання показника)). У часи Порошенка продовжуємо фіксувати низькі показники, тим не менш, у 2019 році спостерігаємо найвищий показник за параметром. У РФ найменш емоційним є період Медведєва, що додатково свідчить про імітативний характер зміни влади в цій країні, а з 2014 року спостерігаємо зростання показника.

Таким чином, емоційність політичного дискурсу на початковому етапі цифровізації є важливим показником, що дає змогу відрізнити авторитарний (російський) та перехідний (український) режими. При цьому саме вища емоційність свідчить про більшу демократичність, а не навпаки. Тим не менш, із більш інтенсивною цифровізацією деякі показники обидвох дискурсів (та ж емоційність та інтенсивність політичної взаємодії) наближаються один до одного. Відтак, це потребує введення додаткових параметрів для спостереженнями за політичними дискурсами різних типів.

Бібліографічний список:

1. Балабан Р. Політичний режим в Україні в аспекті суспільних цінностей. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса*, 2012. № 6. С. 253-268.
2. Вайс М., Померанцев П. Повелителі брехні: інформація, культура та гроші на службі Кремля. *Критика*. URL: <https://krytyka.com/ua/articles/povelyteli-brekhni-informatsiya-kultura-ta-hroshi-na-sluzhbi-kremlya> (дата звернення: 10.11.2019)
3. Дейвіс Н. Новини пласкої землі. Київ: Темпора, 2011.
4. Євтушенко О. Політичний режим та його роль у регулюванні взаємовідносин суспільства й держави. *Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу "Києво-Могилянська академія"] Серія : Політологія*, 2016. № 284(272), 12-16.
5. Мацишина І. *Конструювання політичної реальності України*. Вінниця: ТОВ "Твори", 2019.
6. Мацієвський Ю. Між авторитаризмом і демократією: політичний режим після "помаранчевої революції". *Політичний менеджмент*. 2006. № 5, 18-32.
7. Моїсєнко Д. Політичний режим постсоціалістичної України як елемент форми перехідної держави. *Публічне право*. 2016. № 4, 231-238.
8. Пантелейчук І. В. Політичний режим в Україні: проблеми демократичного транзиту. *Актуальні проблеми державного управління*. 2010. № 2, 282-289.
9. Померанцев П. *Нічого правдивого й усе можливе*. Львів: Український католицький університет, 2015.
10. Рудич Ф. М. Політичний режим та народовладдя: методологічний контекст. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2010. № 1, 7-26.
11. Трач А. С. Політичний режим пострадянської України: між поліцентризмом та моноцентризмом. *Актуальні проблеми політики*. 2015. № 55, 154-162.
12. Флах К. Г. *Влада і злиденність преси*. Київ: Академія української преси, Центр вільної преси, 2015.
13. Штротмайер, Г. Політика і мас-медіа. Київ: Києво-Могилянська акад, 2008.
14. BBC. Кто владеет СМИ в России: ведущие холдинги. Русская служба "Би-Би-Си". URL: https://www.bbc.com/russian/russia/2014/07/140711_russia_media_holdings (дата звернення: 10.11.2019).
15. Chadwick A. The Political Information Cycle in a Hybrid News System: The British Prime Minister and the "Bullyinggate" Affair. *International Journal of Press/Politics*. 2011. № 16 (1), 3-29.
16. Csaky Z. Dropping the democratic facade in Europe and Eurasia. URL: <https://freedomhouse.org/report/nations-transit/2020/dropping-democratic-facade> (дата звернення: 10.18.2020).
17. Demertzis N. Political Emotions. In *The Palgrave Handbook of Global Political Psychology* / P. Nesbitt-Larking, C. Kinnvall, H. Dekker – editors. Basingstoke: Macmillan Publishers Limited, 2014, 223-241.
18. Gel'man V. Authoritarian Russia Analyzing Post-Soviet Regime Changes. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2015.
19. Gibson J. A crisis of relevance. *Columbia Journalism Review*. URL: https://www.cjr.org/special_report/news-janine-gibson-newspapers-audience.php (дата звернення: 10.18.2020)
20. Hutchison E., Bleiker R. Theorizing Emotions in World Politics. *International Theory*. 2014. № 6 (3), 491-514. DOI: 10.1017/S1752971914000232
21. Iggers J. *Good News, Bad News. Journalism. Ethics and the Public Interest*. Boulder, Colo.: Westview Press, 1999.
22. Pleines H. Oligarchs and Politics in Ukraine. *Demokratizatsiya: The Journal of Post-Soviet Democratization*. 2016. № 24(1), 105-127.
23. Robinson N. Institutional factors and Russian political parties: the changing needs of regime consolidation in a neo-patrimonial system. *East European Politics*. 2012. № 28 (3), 298-309. DOI: 1080/21599165.2012.685629
24. Suárez E. The present crisis of Western democracy is a crisis of journalism. *Nieman Reports*. URL: <https://niemanreports.org/articles/the-present-crisis-of-western-democracy-is-a-crisis-of-journalism/> (дата звернення: 10.18.2020)
25. Thompson M. *Enough Said: What's Gone Wrong with the Language of Politics?* New York: St. Martin's Press, 2016.
26. van Dijk T. A. What is Political Discourse Analysis? *Belgian Journal of Linguistics*. 1997, № 11 (1), 11-52.
27. Zamyatin K. Russian Political Regime Change and Strategies of Diversity Management: From a Multinational Federation towards a Nation-State. *JEMIE*. 2016. 15 (1), 19-49.

References:

1. Balaban R. Politychnyj rezhym v Ukrayini v aspekti suspilnyx cinnostej. *Naukovi zapysky Instytutu politychnyx i etnonacionalnyx doslidzhen im. I. F. Kurasa*, 2012. № 6. С. 253-268.
2. Vajs M., Pomerancev P. Povelyteli brexni: informaciya, kultura ta groshi na sluzhbi Kremlya. *Krytyka*. URL: <https://krytyka.com/ua/articles/povelyteli-brekhni-informatsiya-kultura-ta-hroshi-na-sluzhbi-kremlya> (accessed: 10.11.2019)
3. Dejvis N. *Novyny plaskoyi zemli*. Kyiv: Tempora, 2011.
4. Yevtushenko O. Politychnyj rezhym ta jogo rol` u reguluvanni vzayemovidnosyn suspil`stva j derzhavy. *Naukovi праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу "Києво-Могилянська академія"] Серія : Політологія*, 2016. № 284(272), 12-16.

5. Matsyshyna I. *Konstruyuvannya politychnoyi realnosti Ukrainy*. Vinnytsya: TOV "Tvory", 2019.
6. Matsiyevs'ky Yu. Mizh avtorytaryzmom i demokratiyeu: politychnyj rezhym pislya "pomaranchevoyi revolyuciyi". *Politychny j menedzhment*. 2006. № 5, 18-32.
7. Moiseyenko D. Politychnyj rezhym postsocialistychnoyi Ukrainy yak element formy perehidnoyi derzhavy. *Publichne pravo*. 2016. № 4, 231-238.
8. Pantelejchuk I. V. Politychnyj rezhym v Ukraini: problemy demokratychnogo tranzytu. *Aktual'ni problemy derzhavnogo upravlinnya*. 2010. № 2, 282-289.
9. Pomerancev P. *Nichogo pravdyvogo j use mozhlyve*. Lviv: Ukrayinskyj katolycny universytet, 2015.
10. Rudych F. M. Politychny rezhym ta narodovladdya: metodologichny kontekst. *Naukovi zapysky Instytutu politychny i etnonacional'ny doslidzhen' im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy*. 2010. № 1, 7-26.
11. Trach A. S. Politychny rezhym postradyans'koyi Ukrainy: mizh policentryzmom ta monocentryzmom. *Aktual'ni problemy polityky*. 2015. № 55, 154-162.
12. Flax K. G. *Vlada i zlydennist' presy*. Kyiv: Akademiya ukrayins'koyi presy, Centr vilnoyi presy, 2015.
13. Shtromajyer, G. *Polityka i mas-media*. Kyiv: Kyevo-Mogylyans'ka akad, 2008.
14. BBC. Kto vladeet SMY v Rosyji: vedushhe xoldyngy. Russkaya sluzhba BBC. URL: https://www.bbc.com/russian/russia/2014/07/140711_russia_media_holdings (accessed: 10.11.2019).
15. Chadwick A. The Political Information Cycle in a Hybrid News System: The British Prime Minister and the "Bulgate" Affair. *International Journal of Press/Politics*. 2011. № 16 (1), 3-29.
16. Csaky Z. Dropping the democratic facade in Europe and Eurasia. URL: <https://freedomhouse.org/report/nations-transit/2020/dropping-democratic-facade> (accessed: 10.18.2020).
17. Demertzis N. Political Emotions. In *The Palgrave Handbook of Global Political Psychology* / P. Nesbitt-Larking, C. Kinnvall, H. Dekker – editors. Basingstoke: Macmillan Publishers Limited, 2014, 223-241.
18. Gel'man V. *Authoritarian Russia Analyzing Post-Soviet Regime Changes*. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2015.
19. Gibson J. A crisis of relevance. *Columbia Journalism Review*. URL: https://www.cjr.org/special_report/news-janine-gibson-newspapers-audience.php (accessed: 10.18.2020)
20. Hutchison E., Bleiker R. Theorizing Emotions in World Politics. *International Theory*. 2014. № 6 (3), 491-514. DOI: 10.1017/S1752971914000232
21. Iggers J. *Good News, Bad News. Journalism, Ethics and the Public Interest*. Boulder, Colo.: Westview Press, 1999.
22. Pleines H. Oligarchs and Politics in Ukraine. *Demokratizatsiya: The Journal of Post-Soviet Democratization*. 2016. № 24(1), 105-127.
23. Robinson N. Institutional factors and Russian political parties: the changing needs of regime consolidation in a neo-patrimonial system. *East European Politics*. 2012. № 28 (3), 298-309. DOI: 1080/21599165.2012.685629
24. Suárez E. The present crisis of Western democracy is a crisis of journalism. *Nieman Reports*. URL: <https://niemanreports.org/articles/the-present-crisis-of-western-democracy-is-a-crisis-of-journalism/> (accessed: 10.18.2020)
25. Thompson M. *Enough Said: What's Gone Wrong with the Language of Politics?* New York: St. Martin's Press, 2016.
26. van Dijk T. A. What is Political Discourse Analysis? *Belgian Journal of Linguistics*. 1997, № 11 (1), 11-52.
27. Zamyatin K. Russian Political Regime Change and Strategies of Diversity Management: From a Multinational Federation towards a Nation-State. *JEMIE*. 2016. 15 (1), 19-49

Steblyna N. O. Emotionality and political interrelations in a digital non-official discourse (cases of Ukraine and Russia)

A comparative analysis of Ukrainian and Russian non-official political discourses is presented in the paper. Indicators of emotionality and political interrelations intensity are considered. Political texts of online-media «Ukrainska Pravda» and «Lenta.ru» were used for the research. Period: 2005 – 2019. The indicators were calculated with computer programs (Python language). The difference between the two discourses was observed in 2005-2013. In Ukraine political interrelations intensity indicator is larger, however has been decreasing from 2005 (1,4 – 0,9), in Russia the indicator is much smaller (0,41-0,47). In 2014-2015 in Ukraine the indicator decreased to 0,86-0,88, and in Russia an insignificant growth was observed. This may be explained with information policy change of the Russian mass media because of the «hybrid» war. The general trend in Ukrainian political discourse is decrease in political interrelations intensity, which is interpreted as being a reason of constant non-official mass media discourse digitalization. There is one more difference between the two discourses – in the emotionality indicator. High numbers (0,35-0,42) in Ukraine in 2005-2013 and low ones in Russia (0,19-0,22). And the positive correlation is found between political interrelations intensity indicator and emotionality in Ukraine. And there is no such correlation for Russia, thus political interrelations in the country don't provide emotions. After 2014 emotionality indicators are almost the same (for Ukraine decrease of the indicator, for Russia –

increase). And one more difference is in emotional level of texts about political actors (the countries' presidents). Here to 2013 a significant difference is observed with high emotionality of messages about Yushenko and Yanukovich (however in the case of the latter constant decrease of the indicator is observed). In the times of Poroshenko low numbers are discovered, however, in 2019 the largest indicator is fixated. In Russia the less emotional period is for Medvedev, this shows the imitative character of the power change in the country, and from 2014 the indicator growth is observed. Thus, in the first period of digitalization, emotionality and political interrelations intensity indicators seems to be significant to differentiate the authoritative (Russian) and transitive (Ukrainian) regimes.

Key words: *digital political discourse, digitalization, Ukraine, Russia, political emotions.*

ПОЛІТИЧНІ ПРОБЛЕМИ МІЖНАРОДНИХ СИСТЕМ ТА ГЛОБАЛЬНОГО РОЗВИТКУ

DOI 10.31558/2519-2949.2020.3.10

УДК 159.922.27:355.40

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7362-2666>

Гунін В. Є., Воєнно-дипломатична академія імені Євгенія Березняка

ПРОБЛЕМИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ БЕЗПЕКИ ДІЯЛЬНОСТІ КОНКУРЕНТНОЇ РОЗВІДКИ В УМОВАХ ЗАГОСТРЕННЯ ІНФОРМАЦІЙНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО ПРОТИБОРСТВА

У ході проведеного дослідження автором статті зафіксовано суттєве підвищення активності російських (проросійських) засобів масової інформації (ЗМІ), інших джерел медійного середовища (мас-медіа, директ-медіа), окремих сайтів та блогів в Інтернеті, котрі є елементами сучасного інформаційного простору. Таку активність автор пов'язує з початком ведення Російською Федерацією (РФ) гібридної війни проти України. Визначено, що інформація, яка розповсюджується зазначеними мас-медіа, має деструктивний характер. Зокрема, така інформація викривляє світогляд нашого населення, призводить до хибного сприйняття сучасних подій в нашій державі й за кордоном, сприяє формуванню у населення негативного відношення до політичних рішень, які приймаються керівництвом нашої держави, що у свою чергу призводить до погіршення відносин між Україною та країнами-партнерами, знижує її міжнародний імідж. Доведено, що за розповсюдженням фейкової інформації (дезінформаційних матеріалів) як на території нашої держави, так й за її межами, стоять російські спецслужби, основне завдання яких – дестабілізувати ситуацію всередині держави, дискредитувати Україну на міжнародній арені, представити її перед світовою спільнотою як державу, яка неспроможна виконувати свої функції за всіма напрямками. Досліджено, які саме ЗМІ можуть використовуватися російськими спецслужбами для вирішення цього завдання. Вивчено особливості інформаційно-психологічного впливу, якому піддаються різні верстви населення України завдяки інформаційним атакам з боку цих ЗМІ, у тому числі ті категорії населення, які проживають на тимчасово окупованих територіях (ТОТ). Для цього автором розглянуто питання, якими основними соціальними групами доцільно представити населення України з огляду на його відношення до військового конфлікту, територіальне розташування, а також з урахуванням особливостей сприйняття різними групами населення фейкових матеріалів. У результаті проведеного дослідження автором надано пропозиції, яким чином можна вдосконалити безпеку діяльності підрозділів конкурентної розвідки в районі проведення ООС і на ТОТ за рахунок організації адекватної протидії деструктивному впливу на населення України з боку російських (проросійських) ЗМІ з використанням наявних у державних структурах спеціальних сил і засобів. Зокрема, автором запропоновано на базі діючих в зацікавлених державних структурах інформаційно-аналітичних підрозділів створити так звані підрозділи (відділи) інформаційної протидії. Також автором розкриті особливості комплектування таких підрозділів, їх інформаційне, фінансове і правове забезпечення.

Ключові слова: інформаційний простір, інформаційно-психологічне протиборство, інформаційно-психологічний вплив, інформаційно-психологічна війна, інформаційно-психологічні операції, розвідувальна діяльність, підрозділи конкурентної розвідки, тимчасово окупована територія.

Постановка проблеми в загальному вигляді. В умовах загострення інформаційно-психологічного протиборства під час ведення Російською Федерацією (РФ) гібридної війни проти України суттєво зросла активність російських (проросійських) засобів масової інформації (ЗМІ), інших джерел медійного середовища (мас-медіа, дерект-медіа), окремих сайтів і блогів в Інтернеті, які є

елементами сучасного інформаційного простору. Зростання такої активності призвело до того, що останнім часом почали відбуватися деструктивні зміни у свідомості та ставленні населення України до сучасних подій. Особливу небезпеку для України становлять зміни певних світоглядних засад як у очільників нашої держави, так і керівників інших країн, що активно взаємодіють з Україною.

Наприклад, спостерігається різне (як про-, так і антиукраїнське) ставлення різних суспільних груп до розведення військ на лінії зіткнення з російськими угрупованнями та їх найманцями, проблематичне спілкування деяких представників влади з ветеранами ООС (АТО), проведення актів громадського протесту проти такого розведення, продовження кадрових призначень у секторі безпеки і оборони, які критично сприймаються окремими суспільними групами тощо. Всі ці фактори викликають напруження як у структурах влади, так й у пересічних громадян. Завдяки деструктивному впливу інформаційних факторів загострюється загальна безпекова ситуація в державі, яку так чи інакше можна пов'язати із діями сучасної влади. Тому пріоритетними завданнями керівництва нашої держави мають залишатися: забезпечення інформаційної безпеки громадян; захист суспільної свідомості від небезпечних інформаційних впливів; недопущення маніпулювання офіційною інформацією в інтересах ворожих структур; блокування надходження до населення дезінформаційних (фейкових) матеріалів; недопущення навіювання різними засобами інформації хибних образів та думок; руйнування механізмів, спрямованих на спонукання окремих громадян до протиправних дій тощо [1].

Безумовно, на сьогодні громадяни України перебувають у широкому інформаційному просторі, елементами якого є як звичайні ЗМІ, так і сучасні кібернетичні системи. За допомогою специфічних відомостей, якими наповнено сучасні медіа-портали, відбувається активний інформаційно-психологічний вплив на свідомість пересічних громадян. Іноземні спецслужби, насамперед російські, мають достатньо великі можливості впливати на український інформаційний простір, зокрема змістовно його наповнювати у своїх інтересах. Це дає їм можливість реалізовувати найрізноманітніші (у тому числі вкрай небезпечні) сценарії інформаційного протистояння на території України. Таке протистояння завжди призводить до загострення політичної ситуації в країні. Завдяки цьому створюються суттєві перешкоди діяльності конкурентної розвідки, особливо в районі проведення ООС і на тимчасово окупованих територіях (ТОТ) [2].

Визначено, що сучасний інформаційний простір містить певні загрози, що становлять психологічну небезпеку для кожної окремої особистості та для суспільства в цілому. Серед найбільш небезпечних загроз можна визначити такі:

деструктивний інформаційний вплив (внутрішній – через проросійські ЗМІ або зовнішній – через російський медіа простір) всередині держави та за її межами, що створює потенційну або реальну загрозу зниження темпів розвитку України, селекції негативних змін у процесі формування демократичного суспільства та його окремих суб'єктів;

заподіяння моральної шкоди посадовим особам держави, політичним діячам, українським активістам, представникам громадськості через деструктивні зміни у свідомості різних верств населення України;

нанесення економічних збитків державі через програмний вплив на інформаційні ресурси та інфосферу машинно-технічних систем (на кшталт вірусу «Петя»);

створення російськими спецслужбами в Україні сукупності чинників, які перешкоджають використанню інформаційного середовища в інтересах суспільства й держави (перш за все мова йде про паплюження окремих державних ЗМІ, дезінформування або подання населенню викривленої, неправдивої інформації тощо);

зростання активності деструктивного інформаційного впливу на місцеве населення тимчасово окупованих територій, особливо в районах поблизу лінії розмежування, що в цілому негативно впливає на безпеку діяльності конкурентної розвідки [3].

Наразі інформаційний вплив на українське суспільство з боку воєнного противника посилюється, набуваючи дедалі більш різноманітних форм – від «м'якої» інформаційної обробки масової свідомості до залаштункового лобіювання своїх інтересів у сфері державної політики та управління. Компетентними органами встановлено, що цей вплив здійснюється під контролем та за безпосередньою участю російських спецслужб. На сьогоднішній день він набув масштабів інформаційної війни, яка є складовою гібридної війни РФ проти України. Оскільки зазначений інформаційний вплив спрямовано саме на формування суспільної думки громадян нашої держави в інтересах воєнного противника і він навіть призводить до зміни їх свідомості, такий вплив можна впевнено визначити як інформаційно-психологічний.

Зв'язок проблеми з важливими науковими і практичними завданнями. В умовах гібридної війни воєнний противник постійно здійснює інформаційно-психологічний вплив на різні верстви населення не тільки на території України, але й в інших країнах світу. Проведення такого впливу у першу чергу здійснюється із залученням наявних сил і засобів російських спецслужб. Зокрема, для дискредитації української державності спецслужби воєнного противника готують і проводять чисельні інформаційно-психологічні операції, які у своїй сукупності й складають повномасштабну інформаційну війну проти України. Особливістю такого впливу є організація розповсюдження широкого потоку фейкових (дезінформаційних) матеріалів через наявні російські (проросійські) ЗМІ, які намагаються домінувати в українському інформаційному просторі. Насамперед це стосується ЗМІ, які діють на ТОТ [4]. Варто зауважити, що кількість таких ЗМІ постійно збільшується, при чому не тільки на території України.

До теперішнього часу силові відомства та інші уповноважені інституції в Україні недостатньо уваги приділяють провадженню адекватних заходів з протидії інформаційно-психологічному впливу, який здійснюється через російські (проросійські) ЗМІ та деструктивно діє на свідомість різних верств населення. Для організації ефективної протидії такому впливу керівництву держави потрібно задіяти можливості всіх силових відомств та компетентних організацій (установ). Свою діяльність залучені державою сили і засоби повинні направити на формування такого інформаційного простору на території України та за її межами, який би відповідав державним інтересам. Одним із варіантів забезпечення безпеки процесу формування українського інформаційного простору вбачається організація скоординованих дій залучених до цього процесу уповноважених органів, основною метою яких має бути підготовка і розповсюдження таких контрматеріалів, які б викривали фейкові (дезінформаційні) матеріали, що розповсюджуються російськими (проросійськими) джерелами інформації щодо України та її мешканців, дискредитували такі джерела і в подальшому запобігали можливим негативним наслідкам їх впливу на українське населення. На сучасному етапі Україна, на жаль, програє РФ в інформаційній війні, і це вочевидь завдає значної шкоди безпеці діяльності підрозділів конкурентної розвідки, особливо в районі проведення ООС та на ТОТ.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Теоретико-історичний екскурс у провадження інформаційно-психологічних операцій в інтересах розвідки розглянуто Вронською Т. В. [1]. Сутність та місце інформаційного впливу в інформаційному протиборстві описали Биченок М. М., Шамаєв В. М. [2]. Основні джерела інформаційно-психологічного впливу та теоретичні аспекти дискредитації вищого керівництва ворожих держав, поширення сфальшованої інформації, способи підбурювання людей на виступи проти чинної влади в Україні описано в низці джерел [3–6]. Деякі аспекти протидії негативному інформаційно-психологічному впливу на місцеве населення в ході здійснення миротворчої місії підрозділами Збройних Сил України розглядали різні автори [7–9]. На основі аналізу характеру інформаційно-психологічного впливу на якість діяльності конкурентної розвідки в районі проведення ООС і на ТОТ Донецької та Луганської областей зроблено висновок щодо необхідності організувати адекватну протидію такому впливу з метою підвищення її безпеки [3, 7, 8].

Загальний аналіз останніх публікацій показує, що, незважаючи на певні теоретичні здобутки, науковці недостатньо уваги приділяють практичним питанням організації адекватної протидії інформаційно-психологічному впливу воєнного противника силами і засобами компетентних державних установ, що у першу чергу стосується сил і засобів підрозділів конкурентної розвідки.

Метою статті є вироблення практичних рекомендацій щодо організації адекватної протидії інформаційно-психологічному впливу РФ на населення України силами і засобами підрозділів конкурентної розвідки, що має сприяти процесу вдосконалення системи забезпечення безпеки діяльності підрозділів конкурентної розвідки в районі проведення ООС і на ТОТ Донецької та Луганської областей. Запропоновані рекомендації розроблені на основі аналізу особливостей інформаційно-психологічного впливу на різні верства населення нашої країни в умовах ведення гібридної війни РФ проти України. Визначено, якими саме силами і засобами підрозділів конкурентної розвідки та інших зацікавлених структур, залучених до такої діяльності, можна організувати адекватну протидію деструктивному впливу в сучасних умовах та з мінімальними витратами.

Виклад основного матеріалу.

Поширювачі дезінформаційних матеріалів. Найбільш агресивними по відношенню до України та її військових формувань є такі антиукраїнські ЗМІ: російський інтернет-портал «Страна.Ру», російська радіостанція «Эхо Москвы», видання «Крымская правда»; агенція «Дело», агенція «Русская линия», видання «Московский комсомолец»; видання «Крымское время», видання «Единая Русь», видання «Единое отечество», агенція «ИТАР-ТАСС», агенція «Радіо Росії»;

російська інформаційна агенція «REGNUM», агенція «Тиждень», агенція «Фонд стратегической культуры», російський аналітичний інтернет-журнал «РП Монитор», російська інформаційна агенція «Новый Регион», інформаційна агенція «Газета 24»; веб-сторінки: www.rian.ru, www.chaspik.info, www.kavkaz-uzel.ru, www.osradio.ru, www.monitor.bg, www.gzt.ru, www.orenburg.kp.ru, www.regnum.ru, www.dni.ru, www.ura-inform.com, www.pravda.ru, www.novayagazeta.ru, www.19rus.info, www.ufakp.ru, www.rbcdaily.ru, www.rbct.ru, www.news.mail.ru, www.vovremya.info, www.news.liga.net, www.business-politika.net, www.Uatoday.net, www.itogi.ru, www.lentra.ru, www.glavred.info, www.liveinternet.ru, www.rosbalt.ru, www.nr2.ru, www.vz.ru, www.freetavrida.org, www.sevastopol.ru, www.bigmir.net, а також інші джерела інформації: періодичні друковані видання, книжкові видання, телебачення, радіо, спеціальні засоби (психотропні, технології подвійного впливу, нейролінгвістичні тощо).

Протягом 2014-2019 років найбільш впливовими пропагандистськими інтернет-ресурсами, які ведуть активну антиукраїнську пропаганду на ТОТ, визнано: «Новости Донецкой республики», «ОстроВ», «Новороссия», dan-news.info (інформаційне агентство «Донецкое агентство новостей»), dnr24.su (інтернет-ресурс та радіостанція), news-front.info (інформаційне агентство «Новостной фронт»), novorus.info (інформаційне агентство), antifashist.com (інформаційне агентство), oplot.info (інформаційне агентство), anna-news.info (інформаційно-аналітичний ресурс), tribunal-today.ru (аналітичний веб-сайт), «XXI век», «Исток» та ін. Важливим є те, що більшість із заявлених інформагентств користується інформацією вторинного інформаційного потоку російських ЗМІ, переробляючи матеріали лише текстуально. Крім того, в інтернет-просторі ТОТ створюють спеціалізовані сайти, де публікують персональні дані військовослужбовців ЗС України, яких звинувачують у скоєнні злочинів проти так званих ДНР і ЛНР.

Особливості організації російськими спецслужбами інформаційно-психологічного впливу на населення України. Зважаючи на результати аналізу провідних російських видань останніх п'яти років, можна стверджувати, що протягом вказаного періоду РФ по відношенню до України, зокрема її керівництва, пересічних громадян, представників військових формувань тощо веде приховану інформаційно-психологічну війну, яка на теперішній час вже переросла у відкриту інформаційно-психологічну агресію. Така агресія відбувається із задіянням різних засобів розповсюдження інформації та пропаганди, через які російські спецслужби постійно нав'язують населенню нашої країни і світовій громадськості думку про виправданість дій Росії на адресу до України, залякують неминучою кризою в двосторонніх відносинах між державами, доводять думку щодо необхідності змін конституційного ладу в Україні. З метою дезінформувати населення України (насамперед жителів ТОТ та проживаючих в районі проведення ООС) особливу увагу спецслужби РФ приділяють викривленню в інформаційному просторі України комунікативних потоків щодо правильного висвітлення рішень воєнно-політичного керівництва.

Особливості інформаційно-психологічного впливу на різні верстви населення. Спочатку потрібно розкрити поняття – учасники ООС. Так, учасниками ООС можна вважати всіх представників військових формувань, які безпосередньо беруть участь в цій операції. Але, крім означеної категорії громадян України, в районі воєнного конфлікту по обидва боки лінії розмежування живе чимало цивільних осіб, які мають сталі зв'язки (родинні, товариські, службові) з представниками тієї чи іншої сторони протистояння. З цієї причини місцеве населення вимушено постійно перетинати лінію розмежування і брати пасивну або навіть активну участь у бойових діях в районі проведення ООС. Тому до категорії учасників ООС доцільно також віднести тих громадян України, які виконують специфічні функції (наприклад, волонтерські, розвідувальні тощо) або просто проживають у районі проведення ООС, а також тих, що контактують з ними з робочих питань або мають родинні зв'язки. Таким чином, населення України, яке піддається інформаційно-психологічному впливу, у цілому можна розділити на три основні групи: 1 група – учасники ООС; 2 група – населення ТОТ; 3 група – громадяни інших регіонів України, які різною мірою відчувають інформаційний вплив російських (проросійських) ЗМІ (через родинні або робочі зв'язки).

Російські (проросійські) ЗМІ користуються такими методами інформаційного впливу, як компрометація, дискредитація, маніпуляція та дезінформація. Варто пам'ятати, що ті ж самі методи використовують для розповсюдження інформації через так званих агентів впливу, а також різні технічні засоби передачі інформації, Інтернет, які контролюються і корегуються російськими спецслужбами.

Для уніфікації викладених у статті матеріалів пропонується їх розглядати з огляду саме на інформаційно-психологічний вплив на населення нашої країни, а методи, які використовують

російські спецслужби в процесі розповсюдження фейкової інформації, об'єднати поняттям – дезорієнтування населення. Особливу роль в дезорієнтуванні населення відіграє так званий інформаційний вакуум, в якому перебуває більшість людей на окупованих територіях і тому сприймає фейкові відомості як достовірну інформацію.

Потрібно також брати до уваги, що підготовлена російськими спецслужбами інформація (дезінформація) про події в Україні так чи інакше впливає і на свідомість світової громадськості. Наслідки такого впливу на населення і нашої держави, й інших країн світу у будь-якому разі опосередковано загрожують безпеці розвідувальної діяльності, що здійснюється уповноваженими на це підрозділами конкурентної розвідки.

Виходячи з цього, в умовах гібридної війни РФ проти України, конкурентна розвідка має постійно посилювати і вдосконалювати заходи безпеки діяльності підпорядкованих їй підрозділів. Оцінка наявних сил і засобів конкурентної розвідки дає підстави стверджувати, що їх достатньо для організації адекватної протидії інформаційно-психологічному впливу з боку російських (проросійських) ЗМІ на різні верстви населення України. Наявні сили та засоби дають можливість також здійснювати відповідні заходи для своєчасного усунення негативних наслідків такого впливу.

Яким чином здійснюється інформаційно-психологічний вплив на свідомість представників різних верств населення у районі проведення ООС і на ТОТ України, які наслідки в масштабах держави він може мати і як це загалом позначається на безпеці діяльності конкурентної розвідки, показано на рис. 1.

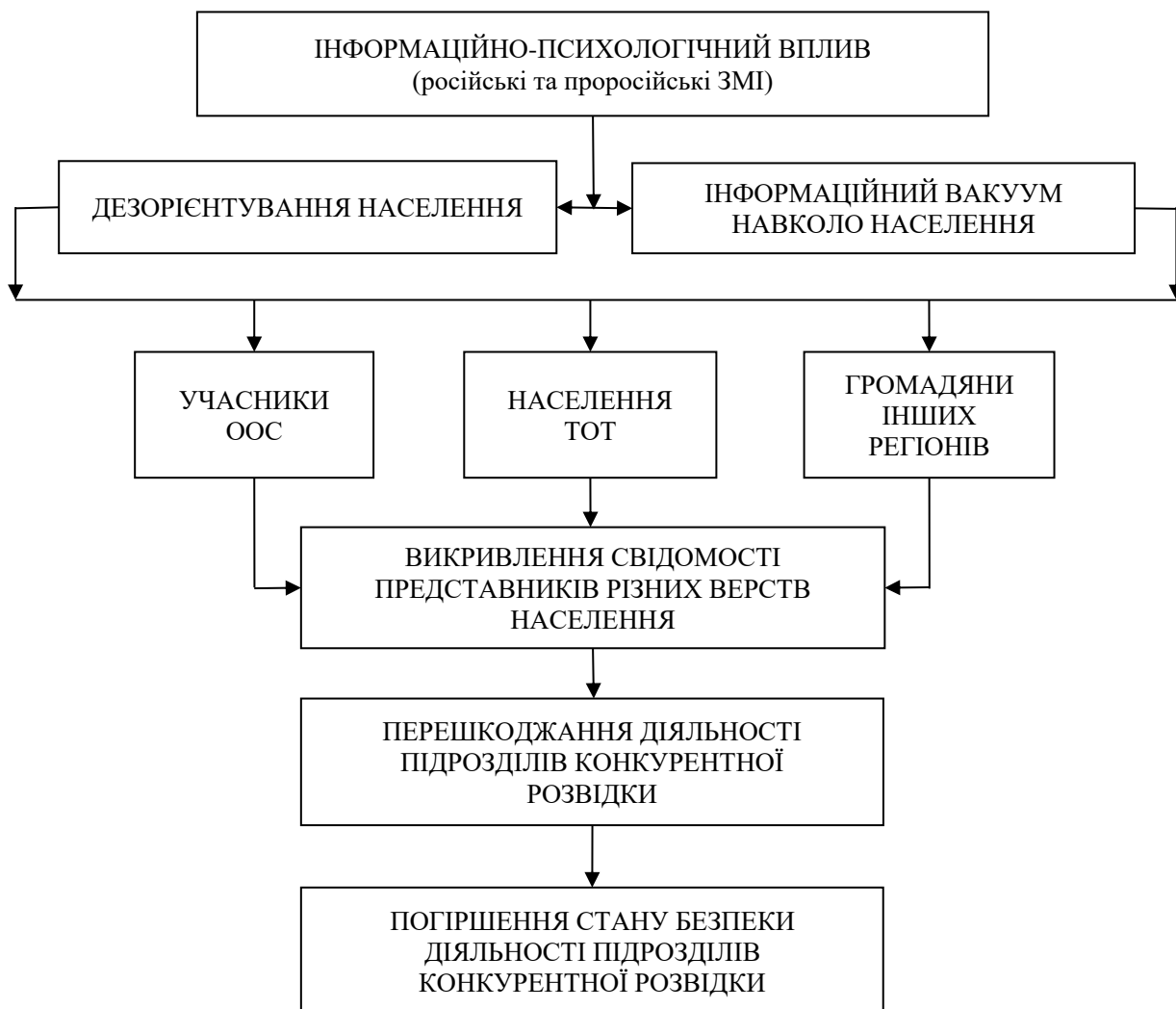

Рис. 1. Алгоритм дії інформаційно-психологічного впливу на різні верстви населення

Актуальність створення підрозділів (відділів) інформаційної протидії. З огляду на необхідність постійно вдосконалювати діючу систему забезпечення безпеки діяльності підрозділів конкурентної розвідки та аналогічних систем інших уповноважених на проведення такої діяльності структур, наявних сил, засобів та інформації, що фігурують в цих структурах, а також з метою організації адекватної протидії цими структурами інформаційно-психологічному впливу з боку ЗМІ РФ, пропонується на базі існуючого або створеного інформаційно-аналітичного підрозділу в цих структурах створити підрозділ (відділ) інформаційної протидії. Передбачається, що він підпорядковуватиметься безпосередньо керівнику (начальнику) головного підрозділу (центрального офісу) конкурентної розвідки або іншої залученої до проведення розвідувальної діяльності структури. Спільними міжвідомчими наказами визначатимуться функції таких підрозділів (відділів), права і обов'язки їх співробітників, коригуватиметься і направлятиметься їх діяльність, у тому числі в районі проведення ООС.

Особливості комплектування підрозділів (відділів) інформаційної протидії та його завдання (функції). Для ефективного функціонування вказаного підрозділу (відділу) необхідно укомплектувати його підготовленими фахівцями з числа діючих співробітників конкурентної розвідки. Таким же чином буде проводитися укомплектування зазначеного підрозділу (відділу) в будь-якій державній структурі, що виконує завдання отримання інформації різними способами та методами. До складу таких підрозділів (відділів) мають входити фахівці інформаційно-аналітичного, технічного та оперативного напрямів діяльності.

Основними завданнями підрозділу (відділу) мають бути виявлення джерел фейкової (викривленої) інформації, підготовка на її основі так званих контрматеріалів (правдивих матеріалів, контрпропаганди, спеціально підготовлених даних тощо) і доведення їх до різних верств населення всіма можливими способами та засобами (зокрема через можливості підрозділів конкурентної розвідки). Ці завдання створені в структурах конкурентної розвідки та інших (залучених до цього процесу) державних інституцій підрозділи (відділи) будуть реалізовувати шляхом безперервного моніторингу та аналізу медіапростору (особливо в районі проведення ООС) для визначення загроз, які здатні негативно впливати на сили і засоби цих структур (особливо ті, яких залучено в ООС), вивчення характеру інформаційно-психологічного впливу з боку російських (проросійських) ЗМІ на інших учасників ООС, а також на населення центральних регіонів України. За результатами проведеного аналізу підготовлені контрматеріали потрібно буде погоджувати з керівництвом залученої до діяльності конкурентної розвідки структури. У разі, якщо ці матеріали стосуються інтересів держави в цілому, вони погоджуватимуться РНБО. Після погодження такі матеріали буде легендовано (від імені третіх осіб) розповсюджено співробітниками підрозділів (відділів) інформаційної протидії у першу чергу в районі проведення ООС і на ТОТ. Матеріали можуть розповсюджуватися або через можливості конкурентної розвідки, або з використанням спеціальних технічних засобів (інтернет-сайтів, блогів, дронів, снарядів, різних технічних каналів зв'язку тощо). Для їх розповсюдження доцільно також залучити спеціально створені і не пов'язані з державними структурами друковані ЗМІ (на кшталт, «жовтої преси»), а в разі потреби – навіть шляхом проведення спеціально підготовлених дискусій на відкритих форумах.

Інформаційне забезпечення діяльності підрозділів (відділів) інформаційної протидії. Окрім медіапростору джерелами інформації для співробітників створеного підрозділу (відділу) можуть слугувати: оперативні джерела зацікавлених відомств; інформаційно-аналітичні підрозділи структур, залучених до організації протидії деструктивному впливу; підрозділи по зв'язках з громадськістю.

Фінансове забезпечення діяльності підрозділів (відділів) інформаційної протидії. Створення підрозділів інформаційної протидії дає можливість без зайвих витрат, своєчасно розповсюджувати контрматеріали, використовуючи всі інформаційні та оперативні можливості конкурентної розвідки, а також інших зацікавлених структур, що є економічно вигідною перспективою.

Фінансування підрозділів інформаційної протидії здійснюватиметься за рахунок: існуючої в кожному зацікавленому відомстві (структурі) системи грошового забезпечення працівників (співробітників, службовців, військовослужбовців тощо); преміальних коштів на заохочення сторонніх осіб, що надаватимуть допомогу підрозділу інформаційної протидії у розповсюдженні контрматеріалів (у разі потреби); коштів на оплату Інтернету (інших технічних каналів зв'язку).

Правові аспекти діяльності підрозділів інформаційної протидії. Свої функції зазначені підрозділи виконуватимуть на підставі діючої в Україні законодавчої бази. За основу передбачається взяти положення Указу Президента України від 16.02.2006 № 134-Зц/2006 «Про рішення РНБО України «Про загострення суспільно-політичної ситуації та нейтралізацію негативних наслідків зовнішнього впливу на політичні та економічні процеси в Україні», а також законів України:

від 21 червня 2018 року «Про національну безпеку України» № 2469-VIII; від 22 березня 2001 року «Про розвідувальні органи України» № 2331-III; від 25 березня 1992 року «Про службу безпеки України» № 2229-XII; від 5 березня 1998 року «Про Раду національної безпеки і оборони України» № 183/98-ВР; від 5 липня 1994 року «Про захист інформації в інформаційно-телекомунікаційних системах» № 81/94-ВР; від 1 червня 2010 року № 2297-VI «Про захист персональних даних»; від 5 липня 1994 року «Про захист інформації в інформаційно-телекомунікаційних системах» № 80/94-ВР тощо, інші нормативно-правові акти державних органів влади та управління, міжнародні договори та угоди, укладені чи визнані Україною. Зокрема в статті 9 Закону України «Про розвідувальні органи України» йдеться про право розвідувальних органів «... забезпечувати власну безпеку діяльності... та захист своїх сил, засобів і інформації від протиправних дій та загроз» [11].

В процесі застосування положень діючої нормативно-правової бази підрозділам інформаційної протидії слід брати до уваги військовий стандарт ВСТ. 01.004.004 – (01) «Інформаційна безпека держави у воєнній сфері. Терміни та визначення» [12], зокрема тлумачення терміну «інформаційна загроза державі», якою (загрозою) пропонується вважати «інформаційний вплив на соціальні об'єкти, інформаційну інфраструктуру та ресурси, що проявляється як організоване цілеспрямоване втручання у свідомість (підсвідомість) цільової аудиторії з метою корекції її поведінки та (або) світогляду, зміни морально-психологічного стану».

Висновки. Інформаційно-психологічний вплив РФ на різні верстви населення України призводить до викривленого розуміння багатьма людьми процесів, які відбуваються в Україні. Поширення фейкової інформації щодо подій у районі проведення ООС і на ТОТ негативно впливає на ставлення пересічних громадян щодо окремих рішень керівництва держави на застосування військових формувань України в районі проведення ООС, зокрема ролі та місця підрозділів конкурентної розвідки. Наслідками такого впливу є створення штучних перешкод, що заважають підрозділам конкурентної розвідки якісно виконувати завдання, особливо в районі воєнного конфлікту. Неналежна організація інформаційно-аналітичного забезпечення підрозділів конкурентної розвідки в районі проведення ООС, низький рівень організації національної інформаційної інфраструктури та неконтрольована діяльність російських (проросійських) ЗМІ – усе це впливає на безпеку діяльності підрозділів конкурентної розвідки.

Запропоновані рекомендації щодо створення підрозділів інформаційної протидії у структурах, які залучаються державою до проведення розвідувальної діяльності, розкривають нові шляхи вдосконалення загальної системи забезпечення безпеки діяльності підрозділів конкурентної розвідки, насамперед тих, які виконують завдання в районі проведення ООС і на ТОТ.

Перспективи подальших досліджень. Деталізувати механізм організації якісної протидії інформаційному впливу РФ силами і засобами створених підрозділів інформаційної протидії в умовах загострення інформаційно-психологічного протистояння.

Бібліографічний список:

1. Вронська Т. В. Інформаційно-психологічні операції в діяльності військової розвідки: теоретико-історичний екскурс. *Вісник воєнної розвідки*. Київ, 2017. № 46. С. 106–111.
2. Биченок М. М., Шемаєв В. М. Формалізація та оцінювання інформаційних загроз національним інтересам. *Труди університету*. Київ, 2011. № 1(100). С. 54–61.
3. Нестерович І. Г., Чабаненко О. В. Інформаційно-психологічна війна РФ та самопроголошених ДНР та ЛНР проти України в умовах проведення АТО. *Вісник воєнної розвідки*. Київ, 2017. № 45. С. 10–15.
4. Карпенко А. Антиукраїнські тенденції в українській державі. URL: <http://www.ukrlife.org/main/karp/without.html> (дата звернення: 21.05.2020).
5. Жарков Я. Небезпеки особистості в інформаційному просторі. URL: <http://www.justinian.com.ua/article.php?id=2554> (дата звернення: 24.05.2020).
6. Погляд з України. URL: <http://uaian.livejournal.com/7024.html> (дата звернення: 28.05.2020).
7. Певцов Г. В., Залкін С. В., Сідченко С. О., Хударковський К. І. (2015). Інформаційно-психологічні операції Російської Федерації в Україні: моделі впливу та напрямки протидії. *Наука і оборона*. Київ, 2015. № 2. С. 28–32.
8. Дзюба М. Т., Онищук М. І. Деякі аспекти протидії негативному інформаційно-психологічному впливу в ході миротворчої місії підрозділів Збройних Сил України. URL: <http://defpol.org.ua/site/index.php/ru/archiv/2009-09-10-11-54-49/244-2009-09-12-09-51-16> (дата звернення: 03.06.2020).
9. Гусаров В. Інформаційні операції Росії: якою має бути відповідь України. *ІАЦ РНБО*. URL: <http://mediarnbo.org/2014/10/07/sili-informatsiynih-operatsiy-rosiyi-yak/> (дата звернення: 14.06.2020).
10. Про національну безпеку України : Закон України від 21.06.2018 р. № 2469-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2018. С. 3, 4, 8, 9, 16, 23, 24.
11. Про розвідувальні органи України : Закон України від 22.03.2001 р. № 19. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. С. 94–107.

12. Військовий стандарт. Інформаційна безпека держави у воєнній сфері. Терміни та визначення: ВСТ 01.004.004 – 2014 (01). [Чинний від 2014 – 02 – 27]. Київ: Міністерство оборони України, 2014. 22 с.

References:

1. Vronska T. V. (2017). Informatsiino-psykholohichni operatsii v diialnosti viiskovoi rozvidky: teoretyko-istorychnyi ekskurs. *Visnyk voiennoi rozvidky*, 46. P. 106–111.
2. Bychenok M. M., Shemaiev V. M. (2011). Formalizatsiia ta otsiniuvannia informatsiinykh zahroz natsionalnym interesam. *Trudy universytetu*, 1(100). P. 54 – 61.
3. Nesterovych I. H., Chabanenko O. V. (2017). Informatsiino-psykholohichna viina RF ta samoproholoshenykh DNR ta LNR proty Ukrainy v umovakh provedennia ATO. *Visnyk voiennoi rozvidky*, 45. P. 10–15.
4. Karpenko A. *Antyukrainski tendentsii v ukrainskii derzhavi*. URL: <http://www.ukrlife.org/main/karp/without.html> (Access date: 21.05.2020).
5. Zharkov Ya. *Nebezpeky osobystosti v informatsiinomu prostori*. URL: <http://www.justinian.com.ua/article.php?id=2554> (Access date: 24.05.2020).
6. Pohliad z Ukrainy. URL: <http://uaian.livejournal.com/7024.html> (Access date: 28.05.2020).
7. Pievtsov H. V., Zalkin S. V., Sidchenko S. O., Khudarkovskyi K. I. (2015). Informatsiino-psykholohichni operatsii Rosiiskoi Federatsii v Ukraini: modeli vplyvu ta napriamky protydii. *Nauka i oborona*, 2. P. 28–32.
8. Dziuba M. T., Onyshchuk M. I. Deiaki aspekty protydii nehatyvnomu informatsiino-psykholohichnomu vplyvu v khodi myrotvorchoi misii pidrozviliv Zbroinykh Syl Ukrainy. URL: <http://defpol.org.ua/site/index.php/en/archiv/2009-09-10-11-54-49/244-2009-09-12-09-51-16> (Access date: 03.06.2020).
9. Husarov V. Informatsiini operatsii Rosii: yakoiu maie buty vidpovid Ukrainy. IATs RNBO. URL: <http://mediarnbo.org/2014/10/07/sili-informatsiynih-operatsiy-rosiyi-yak/> (Access date: 14.06.2020).
10. Pro natsionalnu bezpeku Ukrainy : Zakon Ukrainy vid 21.06.2018 r. № 2469-VIII. Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy. 2018. P. 3, 4, 8, 9, 16, 23, 24.
11. Pro rozviduvalni orhany Ukrainy : Zakon Ukrainy vid 22.03.2001 r. № 19. Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy. 2001. P. 94–107.
12. Viiskovyi standart. Informatsiina bezpeka derzhavy u voiennoi sferi. Terminy ta vyznachennia: VST 01.004.004 – 2014 (01). [Chynnyi vid 2014 – 02 – 27]. Kyiv: Ministerstvo oborony Ukrainy, 2014. 22 p.

Hunin V. Y. Problems of ensuring the security of competitive intelligence activities in the context of an aggravation of information and psychological confrontation

In the course of the research the author of the paper recorded a significant increase in the activity of Russian (pro-Russian) media (mass media), other media sources (mass-media, direct-media), individual websites and blogs on the Internet, which are elements of the modern information space. The author attributes such activity to the beginning of the hybrid war against Ukraine by the Russian Federation (RF). It is determined that the information disseminated by these mass media is destructive. Namely, such information distorts the outlook of our population, leads to the wrong perception of events in our country and abroad, contributes to the formation of a negative attitude towards the political decisions taken by the leadership, which in turn leads to a deterioration of relations between Ukraine and partner countries, diminishes the international image of our country. It is proved that behind the dissemination of fake information both on the territory of Ukraine and beyond, there are Russian special services whose main task is to destabilize the situation inside the state, discredit Ukraine in the international arena, to show its insolvency in all directions. It is investigated what kind of media can be used by the Russian special services to solve this problem. The peculiarities of the information and psychological impact to which various sections of the population of Ukraine are exposed due to information attacks by these media, including the categories residing in the temporarily occupied territories (TOT), are studied. For this purpose it is considered what groups it is expedient to present to the population of Ukraine taking into account its relation to the military conflict, territorial location, and also peculiarities of perception of fake materials by different groups of the population. As a result of the research, the author of the article proposes how to improve the security of competitive intelligence unit's activities in the area of the operation of the Joint Forces (OJF) and the TOT by organizing adequate counteraction to the destructive influence on the population of Ukraine by the Russian (pro-Russian) media available in special structures and means. Namely, the author of the article proposed on the basis of functioning in the interested state structures of information-analytical divisions to create so-called divisions (departments) of information counteraction. Also, the author discloses the features of staffing such units, their information, financial and legal support.

Key words: information space, information and psychological confrontation, informational and psychological impact, information and psychological warfare, informational and psychological operations, intelligence activities, competitive intelligence units, temporarily occupied territory.

DOI 10.31558/2519-2949.2020.3.11

УДК 327:330(8=134)

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-1245-3459>**Конопка Н. О., Національний університет «Острозька академія»**ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-2876-2093>**Костів Б. Б., Національний університет «Острозька академія»**

РИНОК ЕНЕРГОНОСІЇВ КРАЇН ЛАТИНСЬКОЇ АМЕРИКИ В УМОВАХ ПАНДЕМІЇ: ЗАГРОЗИ, МЕХАНІЗМИ ЗАХИСТУ ТА ПОТЕНЦІЙНІ НАСЛІДКИ

Пандемія COVID-19 вплинула на усі країни світу, а її наслідки дають про себе знати не лише сьогодні, а й будуть помітними у довгостроковій перспективі. Стаття присвячена розгляду впливу коронавірусної кризи на ринок енергоносіїв країн Латинської Америки. В дослідженні визначено основні загрози, окреслено потенційні механізми захисту, зроблено спробу спрогнозувати подальший розвиток ситуації в енергетичній галузі в умовах кризи.

Мексика, аби протистояти наслідкам кризи, спричиненої коронавірусною хворобою, почала активно впроваджувати низку захисних механізмів (геджування, перенаправлення коштів державних трасових фондів тощо). Подібною є політика Аргентини, яка задля пом'якшення впливу кризи, запровадила указ про зобов'язання нафтовидобувних компаній підтримувати видобуток та інвестиції на рівні 2019 р. Найбільш залежна від експорту нафти держава, Венесуела, опинилася перед загрозою гострого дефіциту. Паливо дозволили продавати приватним компаніям, що, своєю чергою, поставило крапку в державній монополії на енергоринку. Обвал цін на нафту засвідчив серйозні проблеми в економіці Колумбії, які можуть тривати кілька років.

Продовження чи повторне запровадження карантинних заходів не дарує надії на швидке відновлення попиту на нафту та нафтопродукти, що є загрозою зниженню інвестицій в регіон. Тому уряди держав змушені шукати фінансової підтримки у міжнародних організацій чи інших держав. Відзначено, що пандемія нанесла серйозний удар по країнах, що втратили потенційні можливості й не змогли вийти на кращий економічний рівень. Крім того, виникли складнощі в успішній реалізації великих проєктів у сфері нафтовидобутку.

Автори дійшли висновку, що більшості країн регіону доведеться пристосовуватись до нових реалій і як наслідок проводити структурні зміни у національних економіках. Оскільки закінчення пандемії COVID-19 у найближчий час є малоімовірним, а дотримання карантинних заходів все ж залишатиметься актуальним, то необхідно буде відшукувати інші шляхи економічного розвитку, що не пов'язані із експортом енергоносіїв.

Ключові слова: ринок енергоносіїв, Латинська Америка, COVID-19, Мексика, Аргентина, Венесуела, Колумбія, нафта, економіка, криза.

Постановка проблеми. Пандемія коронавірусу вплинула на всі країни світу як на рівні локальному, так і на глобальному, і це явище матиме складні та далекосяжні наслідки у багатьох сферах. Одним із уже очевидних результатів є обвал ринку енергоносіїв, а найбільше нафти і нафтопродуктів. Це має різний вплив на країни, залежно від того чи є вони експортерами, чи ж залежать від імпорту цього ресурсу. Пропонуємо розглянути вплив та наслідки коронавірусної кризи на енергетичний сектор країн Латинської Америки та спробувати спрогнозувати, як ситуація розвиватиметься далі. Окрім того, не менш важливим чинником, який впливає на економіки держав регіону є залежність від економіки Китаю та наслідки впливу пандемії на економіку США. В умовах економічного шторму падіння цін на нафту-сирець, метали і мінерали призвело до падіння латиноамериканських фінансових та валютних ринків. До початку пандемії МВФ прогнозував ріст ВВП в регіоні на рівні 1,6% до 2020 р. [4], однак, зважаючи на погіршення внутрішніх та зовнішніх умов, цього не сталося.

Мета дослідження. Необхідно проаналізувати енергетичний ринок країн Латинської Америки в умовах пандемії, визначити основні загрози, механізми захисту та потенційні наслідки для економічного, соціального та політичного становища держав досліджуваного регіону.

Аналіз останніх публікацій. У роботі використано матеріали новинних порталів та аналітичних агенцій за березень-липень 2020 р., відколи пандемія набула глобального характеру. Зокрема важливим для нашого дослідження є огляд Організації економічного співробітництва та розвитку (Organisation for Economic Co-operation and Development) за травень 2020 р., у якому проаналізовано заходи вжиті урядами для зменшення та подолання кризи, що виникла внаслідок COVID-19. Для аналізу ситуації у Венесуелі дослідження опирається на публікацію агентства «Bloomberg», присвячену нещодавнім ініціативам та заходах країни у паливно-енергетичній галузі. Дані щодо експорту Венесуелою нафти-сирцю досліджено на основі публікації М. Паррага (Marianna Parraga) в «Reuters». Вплив пандемії та необхідність реформування економіки Колумбії для позбавлення її залежності від експорту нафти розкрито в праці Хуана Родріго (Juan Rodrigo). Цікавою видається і аналітична розвідка Н. Каннінгема (Nicholas Cunningham) опублікована в журналі Північноамериканського конгресу в Латинській Америці (The North American Congress on Latin America (NACLA)). Автор розглядає особливості впливу кризи на економіку Аргентини, аналізує механізми захисту впроваджені урядом А. Фернандеса та оцінює перспективи впровадження фрекінгу в енергетичному комплексі держави. Значну частину аналітичних та статистичних даних розміщено на інформаційному порталі MercoPress. Важливою для нашого дослідження стала інформація про обсяги експорту нафти світових держав, яка опублікована у звіті Центрального розвідувального управління США (CIA) «The World Factbook». У статті знайшли відображення результати попереднього дослідження Н. Конопки та Б. Костіва, присвяченого енергетичній залежності країн Центральної Америки і Карибського басейну.

Проте, перелічені публікації не розкривають цілісної картини становища енергетичного ринку держав регіону внаслідок коронавірусної кризи. У нашому дослідженні ми спробуємо комплексно та цілісно розглянути означену проблему.

Для початку варто визначити, які з країн в регіоні покладаються на власні запаси енергоносіїв та експортують їх, а які змушені покладатися на імпорт. У нашому дослідженні енергетичного виміру безпеки держав Центральної Америки і Карибського басейну ми визначили, що більшість островних країн басейну Карибського моря в значній мірі залежні від імпорту енергоносіїв. Лише Барбадос, Куба та Тринідад і Тобаго покладаються на власний видобуток [1, с. 120]. Те саме справедливо і для Центральної Америки, де до відносно енергонезалежних належить лише Гватемала. Та якщо брати до уваги весь регіон Латинської Америки, ми побачимо, що деякі з країн належать до п'ятдесяти найбільших експортерів нафти у світі, це зокрема: Мексика, Венесуела, Бразилія, Колумбія, Еквадор та Аргентина [16]. Наслідки коливання цін на ринку нафти будуть різними для цих груп країн. Якщо для імпортозалежних держав падіння цін може мати позитивний вплив і пом'якшити наслідки економічної кризи спричиненої новітнім вірусом, то для експортерів це навпаки завдасть серйозного удару по економіці. Втім, цей удар буде не однаково важким для усіх держав. Все залежить від того, якою є частка експорту нафти і нафтопродуктів у національному валовому експорті, а також від того, які захисні механізми діють чи впроваджуються урядами, щоб уберегти національні економіки від обвалу цін.

За даними травня 2020 р. Організації економічного співробітництва та розвитку внаслідок пандемії Мексика, яка є одним з лідерів латиноамериканського енергетичного ринку, вже відчула наслідки кризи. Зокрема, у березні 2020 р. відбулося падіння мексиканського песо до рівня 2016 р. (перемоги Д. Трампа на президентських виборах); перервалися ланцюги постачання у зв'язку з впливом вірусу на економіку США та зменшенням туристичних потоків; 26 березня агентство Standard and Poor's (далі – S&P) понизило кредитний рейтинг як для Мексики в цілому, так і для державної нафтової компанії Pemex, зокрема; 17 квітня Moody's понизило вартість облігацій Pemex, а агентство Fitch 15 квітня понизило кредитний рейтинг Мексики до рівня BBB*. 21 квітня поточного року Економічна комісія для Латинської Америки та Карибського басейну (CEPAL) спрогнозувала скорочення ВВП Мексики на 6,5% у 2020 р. [4]

В такій складній ситуації Мексика змушена була впроваджувати додаткові заходи. Прикладом таких захисних механізмів можна назвати використання урядом геджування – страхування проти низьких цін, що гарантує країні можливість продавати нафту за наперед визначеною ціною. Така політика не вперше довела свою ефективність для Мексики. Так під час обвалу цін внаслідок світової фінансової кризи у 2009 р., Мексика отримала понад 5 млрд дол. США від продажу за гедж-угодами; у 2015 р. – 6,5 млрд дол. США, 2,7 млрд у 2016 р., коли Саудівська Аравія почала цінову війну [12]. Це не означає, що країна зовсім не відчуває наслідків цінових коливань, адже на підтримку такої політики державі за останні роки довелося витратити близько 1 млрд дол. США

щорічно. Однак, це дозволяє Мексиці підтримувати закладену у національному бюджеті ціну 49 дол. США за барель. Тому і сьогодні, попри важкі наслідки коронавірусної кризи для інших секторів економіки, Мексика може розраховувати на дохід від продажу нафти-сирцю і нафтопродуктів. Окрім того, мексиканський уряд відмінив та перенаправив більше 10 млрд дол. США із державних трасових фондів у Федеральне Казначейство. Ці кошти будуть використані для соціальних програм, відновлення економіки й кредитування, підтримки державної нафтової компанії Pemex та виплат державного боргу [4].

Схожу політику запровадила й Аргентина у травні цього року. Уряд країни оприлюднив указ, який зобов'язав нафтовидобувні компанії підтримувати видобуток та інвестиції на рівні 2019 р., а також встановив мінімальну ціну на внутрішньому ринку – 45 дол. США за барель сорту Medanito. Ціна буде варіюватися для інших сортів відповідно до якості. Така мінімальна ціна встановлюється до грудня 2020 р. у випадку, якщо тільки ціна нафти Brent не буде вищою за 45 дол. США за барель впродовж принаймні 10 днів підряд. Також указом скасовано податок на експорт нафти-сирцю та нафтопродуктів, який раніше складав 8% від ціни, але знову ж таки доти, доки ціна на Brent не підніметься вище 45 дол. США. Понад цю позначку податок розпочнуть поступово впроваджувати знову і відновлять повністю, якщо ціна виросте вище 60 дол. США. Уряд ввів штрафні санкції для компаній, які не будуть дотримуватися указу [3]. Таким чином, національні компанії до певної міри захищені від різких цінових коливань, і навіть попри скорочення попиту зможуть втриматися на ринку. У квітні 2020 р., незадовго після запровадження карантину в країні, державна компанія YPF змушена була скороти видобуток з більшості родовищ на 50%, оскільки через падіння попиту на 70% у перші дні карантину нафту не було де зберігати [21]. Травневий указ зобов'язує нафтопереробні компанії купувати сировину лише на внутрішньому ринку, що повинно принаймні до певної міри вирішити проблему з переповненими сховищами. Зважаючи, що Аргентина лише починає застосовувати такий протекціоністський механізм, очевидно, що втрати для економіки неминучі, оскільки сам механізм для країни новий і невідпрацьований, тому можна розраховувати лише на незначне пом'якшення наслідків кризи. І не варто забувати і те, що Аргентина і далі боргує величезні суми внаслідок фінансової кризи 2001 р. Виплати по боргах та їх розтермінування є предметом переговорів вже майже два десятиліття. До початку пандемії адміністрація нового президента Альберто Фернандеса сподівалася завершити переговори з іноземними кредиторами про перегляд боргу до кінця березня поточного року, однак коронавірусна криза ускладнила цей процес через неврегульованість фінансових ринків і сповільнення економічної активності. А відтак, Аргентина змушена була виплатити спочатку 250 млн дол. США, а згодом 500 млн дол. США для погашення платежів зовнішнього боргу [4]. В цьому складному економічному сценарії вплив COVID-19 на зовнішню торгівлю є значним ще й тому, що КНР є другим за величиною експортним партнером Аргентини.

Венесуела, країна, яка найбільше залежить від експорту нафти, також починає змінювати свою політику в енергетичній сфері. На початку червня ц.р. було оголошено про підвищення цін на паливо. До цього громадяни країни користувалися субсидіями, що дозволяли купувати паливо ледь не за дарма. Із початком коронавірусної кризи виробництво палива значно скоротилося і Венесуела постала перед загрозою гострого дефіциту. Зміни, запроваджені урядом, передбачають, що лише до 120 літрів на місяць можна купити за старою ціною, а решту – за міжнародною. Таким чином, уряд Н. Мадуро сподівається хоч якось покрити витрати на купівлю палива з Ірану, співпраця з яким розпочала налагоджуватися на тлі санкцій США. В травні ц.р. танкери з іранським паливом досягли берегів Венесуели, не зважаючи на тиск з боку США. Зрозуміло, що США прагнуть припинити співпрацю між двома «підсанкційними» державами. У минулому місяці представник Державного департаменту США заявив «Al Monitor», що тисне на енергетичні компанії, щоб вони утрималися від ведення бізнесу із нафтовим сектором Венесуели. Окрім того, в умовах спалаху коронавірусу, Іран надає і медичну допомогу цій латиноамериканській державі. Економічні зв'язки між Іраном та Венесуелою, ймовірно, продовжуватимуться, незважаючи на тиск з боку Вашингтону. Як іранські, так і венесуельські державні ЗМІ повідомляють, що поставки продовольства та нафтопродуктів будуть продовжуватися на регулярній основі [11].

Із веденням антикризових заходів паливо у Венесуелі зможуть продавати приватні компанії, що означає кінець державній монополії на енергоринку. 200 заправних станцій в країні віддано приватним компаніям, які зможуть продавати паливо за міжнародною ціною [17]. Однак не зрозуміло, за яким критерієм уряд обирав компанії, які отримали ліцензії. Цілком вірогідно, що ці приватні гравці міцно пов'язані із політичним режимом Н. Мадуро. Та й виникають сумніви, чи

достатньо буде таких заходів для подолання політичної та соціальної кризи, яка триває у Венесуелі уже кілька років поспіль, а пандемія лише погіршила ситуацію. Криза також посилилась із впровадженням США санкцій проти державних установ і компаній, тому з відкриттям ринку для приватних гравців, Н. Мадуро сподівається хоча б частково обійти санкції. Однак, як тільки будуть доведені зв'язки між венесуельськими приватними компаніями та урядом Н. Мадуро, варто очікувати розширення санкційного списку.

Є й інші ризики відкриття ринку для приватних компаній. В аналізі агентства Bloomberg йдеться, що венесуельці вважають дешеве паливо одним із невід'ємних прав [22], і підняття цін раніше уже призводило до масових бунтів у Каракасі (1989 р.). Сьогодні це також може означати послаблення і до того нестійкої політичної позиції Н. Мадуро. Якщо аналізувати ситуацію під таким кутом, стає трохи зрозуміліше, чому США все ж не зупинили танкери з іранською нафтою, попри погрози. Якщо Венесуела купуватиме паливо в інших країнах, то змушена буде продавати його за вищими цінами, а це посилюватиме соціальну та політичну напругу і цілому послаблюватиме режим. Таким чином, пандемія та американські санкції стають причиною серйозних зрушень в Боліваріанській республіці, і можуть мати не лише економічні, але й глибокі політичні наслідки. Зважаючи на дефіцит на внутрішньому ринку та дію санкцій, експорт венесуельської нафти впав до катастрофічно низьких показників. У травні ц.р. об'єм скоротився до 451,935 барелів на день, досягнувши мінімального значення періоду кінця 2002 – початку 2003 рр. [13] Експорт невпинно знижувався із впровадженням санкцій, у грудні минулого року він впав до 846,575 барелів на день [18], а із початком пандемії ситуація тільки погіршилася. Прогноз на подальші місяці теж був невтішним для уряду Н. Мадуро, потреба в реорганізації економіки постає все більш гостро, але розглянуті впровадження явно виглядають недостатніми для подолання кризи.

Із продовженням чи повторним запровадженням карантинних заходів у багатьох країнах не варто сподіватися на швидке відновлення попиту на нафту у світі, а отже і на прибутки від вкладених у видобуток коштів. Це загрожує суттєвому зниженню рівня інвестицій в регіоні. Зі скороченням інвестицій уряди змушені шукати фінансової підтримки у таких організацій як Світовий банк та Міжнародний валютний фонд або просити позики в інших держав. Водночас, через падіння прибутків після скорочення попиту, країни та компанії не можуть здійснювати виплати за попередніми позиками. Так бразильський штат Ріо-де-Жанейро постав перед загрозою втрати платоспроможності через неможливість здійснити виплати за домовленостями із американськими Dodge & Cox та RIMCO. Ці інвестори мають право вимагати виплат у випадку, якщо ціна опускається нижче 40 дол. США за барель [20]. За прогнозами штат може втратити у цьому році до 3 млрд дол. США прибутків, в значній мірі і через падіння попиту на нафту. В такій ситуації виплата 470 млн дол. США, які мають право вимагати американські інвестори, стане серйозним ударом для економіки штату, тому уряд змушений фактично покладатися на рішення інвесторів, які поки-що готові до переговорів. Цілому для Бразилії коронавірусна криза несе потенційні загрози, враховуючи і той факт, що Китай є головним торговельним партнером. В результаті COVID-19 бразильський фондовий ринок у 2020 р. впав більше ніж на 40%. А бразильський реал щодо американського долара досяг мінімуму 1994 р. (рік запровадження валюти) [4].

Деякі країни уже змогли досягти домовленостей, які передбачають відтермінування виплати дивідендів, як наприклад Еквадор у квітні цього року. Та якщо криза триватиме, шукати компромісів стане важче, і падіння платоспроможності цілком може призвести до дефолту в окремих країнах, які надто сильно поклалися на прибутки від нафти. Весною 2020 р. ціна на марку West Texas Intermediate (WTI) впала на 24% до 20,37 дол. США за барель. Агентство S&P понизило довготерміновий і короткотерміновий кредитний рейтинг Еквадору із можливістю дефолту в найближчі місяці. Однак, уряду вдалося виплатити 320 млн. дол. США, щоб не втратити доступ до майбутніх джерел фінансування. 12 квітня поточного року Світовий банк спрогнозував, що економіка Еквадору скоротиться на 6% у 2020 р. в порівнянні з прогнозом росту на 0,2% жовтня 2019 р. [4] Згідно із рішенням Ради виконавчих директорів Світового банку Еквадор отримає 20 млн. дол. США для відновлення економіки [2], окрім того гроші виділять МВФ та КНР [4]. Окрім Еквадору, в травні поточного року КНР надала допомогу для боротьби з коронавірусом Аргентині, Чилі, Колумбії та Венесуелі [10].

Пандемія та обвал цін на нафту показали і проблеми в економіці Колумбії, яка залежна від експорту нафти, що складає 39% від загального експорту держави. Така ситуація може тривати протягом кількох років. Агентство Fitch в квітні поточного року понизило кредитний рейтинг Колумбії з рівня BBB до BBB-; водночас S&P у березні змінило прогноз із стабільного на негативний.

«У випадку Колумбії це був фактор не лише пандемії, але й падіння цін на нафту», – заявив представник агентства Річард Френсіс [9]. Експерти, оцінюючи логістику та тривалість експортно-імпорتنих операцій Колумбії, зауважили, що у порівнянні з іншими латиноамериканськими країнами, такими як: Перу, Мексика, Бразилія, Аргентина, Колумбія витрачає більше часу та зусиль для здійснення зовнішньої та внутрішньої торгівлі й комунікації. А відтак, для вирішення проблеми уряду варто активніше вводити в дію «цифрову економіку» (провадження Інтернет-мереж, використання блокчейна, безготівкові розрахунки і т.д.) [15], для відновлення економіки під час та після пандемії й скоротити залежність від експорту нафти.

Щоб зрозуміти, як може розвиватися ситуація далі для країн-експортерів, економіка яких більший чи менший мірі залежить від продажу енергоносіїв, варто також простежити за окремими великими проєктами у сфері нафтовидобутку, зберігання і переробки нафти та нафтопродуктів. Яскравий приклад – проєкт “Морський лев” (Sea Lion) британських компаній Premier Oil та Rockhopper, які на початку року досягли домовленості з американсько-ізраїльським партнерським об’єднанням Navitas Petroleum про спільну розробку Фолклендських шельфових родовищ. І хоч Фолкленди лише географічно можна включити до досліджуваного регіону, та все ж проєкт можна розглядати в контексті саме окресленого регіону, в якому існує багато подібних проєктів (про один з них йтиметься далі в контексті Гайяни), а отже доля Sea Lion може повторитися і з подібними ініціативами. Загалом проєкт оцінюється у 1,8 млрд дол. США [8]. На початку року його бенефіціари доволі оптимістично оцінювали темпи розвитку проєкту, проте уже в квітні Rockhopper Exploration суттєво знизила активність в очікуванні більш сприятливої ринкової кон’юнктури. Було зупинено більшість операцій, які не пов’язані з фінансовими та фіскальними питаннями [7]. Ще через місяць Premier Oil зі свого боку вирішила призупинити проєкт, щоб мінімізувати фінансові втрати пов’язані з несприятливою ситуацією на ринку [14]. Звісно, це не означає, що проєкт повністю зупинено, та з огляду на те, що пандемія тільки набирає обертів, важко сказати, коли ринок буде готовий до подібних ініціатив. Зокрема до 2026 р. в регіоні планувалося ввести в експлуатацію десятки нових родовищ, серед найбільших це: Loma Campana (Аргентина, оцінюється в 17 млрд дол. США), Carcara (Бразилія, 3,5 млрд дол. США), Mero (Бразилія, 3 млрд дол. США), VM-C-33 (Бразилія, 3 млрд дол. США), Loran-Manatee (Венесуела, 2,1 млрд дол. США), Grand-Fuerte (Колумбія, 1 млрд дол. США), Inguazu (Болівія, 900 млн дол. США) [19]. Так, наприклад один із найбільших проєктів, Loma Campana, який вважається ключовим для Аргентини, уже в квітні цього року низив темпи розвитку і обсяги видобутку через різке падіння попиту на нафту [6].

Якщо для згаданих вище країн пандемія означає удар по вже існуючій і добре налагодженій системі видобутку та збуту, то є і ті, для яких нова криза – це, першою чергою, втрачені можливості і надії на вихід з того економічного становища, в якому вони перебували уже давно. Для однієї з найбідніших країн регіону Гайяни наступні п’ять років могли стати періодом небаченого економічного розвитку. Завдяки відкритим компанією Exxon Mobil у 2016 р. покладам нафти біля узбережжя цієї невеликої країни експерти прогнозували зростання економіки на 85%, що могло б стати найвищим показником у світі [5]. Однак, при нинішньому стані енергетичного ринку принаймні у цьому році країні навряд чи вдасться досягти суттєвого росту. Країні ще варто провести чимало законодавчих змін, щоб мати можливість правильно використати гроші від нафтовидобутку, та навіть після затвердження відповідного законодавства прогнозованого розвитку може не статися. Ми не стверджуємо, що розвитку взагалі не буде, адже потреба в енергоносіях не зникне повністю навіть в умовах тривалої пандемії, та на 85% росту розраховувати не варто.

Багатьом країнам регіону доведеться пристосовуватися до нових економічних реалій та проводити структурні зміни національних економічних систем. Навіть якщо пандемія закінчиться найближчим часом, що малоймовірно, важко передбачити, коли попит на нафту відновиться до рівня попереднього року, якщо відновиться взагалі. Вірогідно, що багато заходів, які вводилися для боротьби з поширенням вірусу, залишаться в дії якщо не на офіційному рівні, то на рівні громадському, зокрема соціальне дистанціювання, робота та навчання в режимі онлайн, обмежений туризм можуть залишитися загальноприйнятою нормою ще принаймні на кілька років. За таких обставин необхідно буде шукати інших шляхів економічного розвитку, не пов’язаних з експортом енергоносіїв, і навіть такі країни як Мексика, які мають певний ступінь захисту від цінових коливань, змушені будуть зрозуміти, що варто зосередитися на розвитку більш збалансованої економічної системи. Не останню роль можуть відіграти кардинальні зміни та трансформація енергетичного сектору латиноамериканських держав щодо ширшого впровадження відновлювальної енергетики, що залишається предметом окремого дослідження. Окрім того, пандемія може ще більше відкрити ринки

Латинської Америки для Китаю, поглибити залежність від китайських інвестицій, перетворити ресурсно багаті держави на «сировинний придаток» та ще більше усунути США від латиноамериканського енергетичного ринку, та регіону вцілому.

Примітки:

* Рейтинг Fitch рівня «ВВВ» повідомляє про поточно низькі очікування по кредитних ризиках. Здатність своєчасно погашати фінансові зобов'язання оцінюється як адекватна, однак негативні обставини і економічна кон'юнктура з більшою ймовірністю можуть знизити кредитоспроможність. Цей рівень рейтингу є найнижчим серед рейтингів інвестиційної категорії.

Бібліографічний список:

1. Конопка Н.О., Костів Б.Б. Проблеми енергетичної залежності держав Центральної Америки і Карибського басейну, *Політичне життя*. 2018. №2. С. 118-124. DOI 10.31558/2519-2949.2018.2.19
2. Стало відомо, на допомогу яким країнам підуть перші \$1,9 млрд Світового банку, *Mind*. URL: <https://mind.ua/news/20209547-stalo-vidomo-na-dopomogu-yakim-krayinam-pidut-pershi-19-mlrd-svitovogo-banku> (дата звернення: 24.07.2020)
3. Argentina establishes a minimum oil price of US\$ 45/barrel for domestic sales, *MercoPress*. 20 May 2020. URL: <https://en.mercopress.com/2020/05/20/argentina-establishes-a-minimum-oil-price-of-us-45-barrel-for-domestic-sales> (дата звернення: 21.07.2020)
4. COVID-19 in Latin America and the Caribbean: An overview of government responses to the crisis. URL: <https://www.oecd.org/coronavirus/policy-responses/covid-19-in-latin-america-and-the-caribbean-an-overview-of-government-responses-to-the-crisis-0a2dee41/#section-d1e207> (дата звернення: 21.07.2020)
5. Crucial election in oil rich Guyana; economy forecasted to grow 85% this year, IMF, *MercoPress*. 2 March 2020. URL: <https://en.mercopress.com/2020/03/02/crucial-election-in-oil-rich-guyana-economy-forecasted-to-grow-85-this-year-imf> (дата звернення: 21.07.2020)
6. Cunningham N. Argentina's Failing Fracking Experiment, *NACLA Reporting on the Americas*. 29 April 2020. URL: <https://nacla.org/news/2020/04/29/vaca-muerta-argentina-fracking> (дата звернення: 31.07.2020)
7. Falklands' Sea Lion development delayed responding to oil market conditions, *MercoPress*. 9 April 2020. URL: <https://en.mercopress.com/2020/04/09/falklands-sea-lion-development-delayed-responding-to-oil-market-conditions> (дата звернення: 21.07.2020)
8. Falklands' Sea Lion project: Rockhopper and Premier confident of farm out with US/Israel Navitas, *MercoPress*. 21 March 2020. URL: <https://en.mercopress.com/2020/03/21/falklands-sea-lion-project-rockhopper-and-premier-confident-of-farm-out-with-us-israel-navitas> (дата звернення: 21.07.2020)
9. Fiscal effects of coronavirus, oil could last years in Colombia – Fitch, *Reuters*. 23 June 2020. URL: <https://uk.reuters.com/article/colombia-ratings/fiscal-effects-of-coronavirus-oil-could-last-years-in-colombia-fitch-idUKL1N2E01OJ> (дата звернення: 25.06.2020)
10. Gamba L. China makes massive medical donation to Latin America, *Anadolu Agency*. 10.06.2020. URL: <https://www.aa.com.tr/en/americas/china-makes-massive-medical-donations-to-latin-america/1871366> (дата звернення: 23.07.2020)
11. Iranian food ship docks in Venezuela. It is the latest example of cooperation between the two countries in the face of US opposition, *AI-Monitor*. URL: <https://www.al-monitor.com/pulse/originals/2020/06/iran-sends-food-ship-venezuela.html#ixzz6TlcmZpi6> (дата звернення: 23.07.2020)
12. Mexico has its oil protected by a sovereign hedge ensuring against low prices, *MercoPress*. 13 April 2020. URL: <https://en.mercopress.com/2020/04/13/mexico-has-its-oil-protected-by-a-sovereign-hedge-ensuring-against-low-prices> (дата звернення: 27.04.2020)
13. Parraga M. Venezuela's oil exports sink to 17-year low, choked by U.S. sanctions, *Reuters*. 2 June 2020. URL: <https://www.reuters.com/article/us-venezuela-oil-exports/venezuelas-oil-exports-sink-to-17-year-low-choked-by-u-s-sanctions-idUSKBN2392SG> (дата звернення: 27.07.2020)
14. Premier oil shelves \$1.8B Falkland Island offshore project, *Oilandgaspeople.com*. 14.05.2020. URL: <https://www.oilandgaspeople.com/news/story/premier-oil-shelves--1-8b-falkland-islands-offshore-project> (дата звернення: 31.07.2020)
15. Rodrigo J. How should Colombia transform its oil-dependency for an eventual post COVID-19 global economic rebound? *Trade Finance Global*. 6 July 2020. URL: <https://www.tradefinanceglobal.com/posts/how-should-colombia-transform-its-oil-dependency-for-an-eventual-post-covid-19-global-economic-rebound/> (дата звернення: 8.07.2020)
16. The World Factbook. URL: <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/rankorder/2242rank.html> (дата звернення: 27.07.2020)
17. Venezuela announces the end of subsidized fuel prices together with privatized service stations, *MercoPress*. 1 June 2020. URL: <https://en.mercopress.com/2020/06/01/venezuela-announces-the-end-of-subsidized-fuel-prices-together-with-privatized-service-stations> (дата звернення: 27.07.2020)
18. Venezuela Crude Oil: Exports, *CEIC*. URL: <https://www.ceicdata.com/en/indicator/venezuela/crude-oil-exports> (дата звернення: 31.07.2020)

19. Williams I. 10 major South American upstream Oil & Gas projects you need to know about. URL: <https://www.fircroft.com/blogs/10-major-south-american-upstream-oil-and-gas-projects-you-need-to-know-about> (дата звернення: 30.07.2020)
20. With oil royalties plummeting, Rio state challenged by investment funds, *MercoPress*. 24 April 2020. URL: <https://en.mercopress.com/2020/04/24/with-oil-royalties-plummeting-rio-state-challenged-by-investment-funds> (дата звернення: 25.07.2020)
21. YPF slashes oil production 50% as consumption slumps and depots are overflowing, *MercoPress*. 11 April 2020. URL: <https://en.mercopress.com/2020/04/11/ypf-slashes-oil-production-50-as-consumption-slumps-and-depots-are-overflowing> (дата звернення: 10.06.2020)
22. Zepa F., Yapur N. Venezuela Considers Privatizing Gas Stations in Historic Shift, *Bloomberg*. 20 May 2020. URL: <https://www.bloomberg.com/news/articles/2020-05-20/amid-gasoline-scarcity-and-pandemic-maduro-mulls-private-pumps> (дата звернення: 25.07.2020)

References:

1. Konopka N.O., Kostiv B.B. Problemy enerhetychnoi zalezhnosti derzhav Tsentralnoi Ameryky i Karybskoho basenu, *Politychne zhyttia*. 2018. №2. S. 118-124. DOI 10.31558/2519-2949.2018.2.19
2. Stalo vidomo, na dopomohu yakym krainam pidut pershi \$1,9 mlrd Svitovoho banku, *Mind*. URL: <https://mind.ua/news/20209547-stalo-vidomo-na-dopomogu-yakim-krainam-pidut-pershi-19-mlrd-svitovogo-banku> (Access date: 24.07.2020)
3. Argentina establishes a minimum oil price of US\$ 45/barrel for domestic sales, *MercoPress*. 20 May 2020. URL: <https://en.mercopress.com/2020/05/20/argentina-establishes-a-minimum-oil-price-of-us-45-barrel-for-domestic-sales> (Access date: 21.07.2020)
4. COVID-19 in Latin America and the Caribbean: An overview of government responses to the crisis. URL: <https://www.oecd.org/coronavirus/policy-responses/covid-19-in-latin-america-and-the-caribbean-an-overview-of-government-responses-to-the-crisis-0a2dee41/#section-d1e207> (Access date: 21.07.2020)
5. Crucial election in oil rich Guyana; economy forecasted to grow 85% this year, IMF, *MercoPress*. 2 March 2020. URL: <https://en.mercopress.com/2020/03/02/crucial-election-in-oil-rich-guyana-economy-forecasted-to-grow-85-this-year-imf> (Access date: 21.07.2020)
6. Cunningham N. Argentinas Failing Fracking Experiment, *NACLA Reporting on the Americas*. 29 April 2020. URL: <https://nacla.org/news/2020/04/29/vaca-muerta-argentina-fracking> (Access date: 31.07.2020)
7. Falklands Sea Lion development delayed responding to oil market conditions, *MercoPress*. 9 April 2020. URL: <https://en.mercopress.com/2020/04/09/falklands-sea-lion-development-delayed-responding-to-oil-market-conditions> (Access date: 21.07.2020)
8. Falklands Sea Lion project: Rockhopper and Premier confident of farm out with US/Israel Navitas, *MercoPress*. 21 March 2020. URL: <https://en.mercopress.com/2020/03/21/falklands-sea-lion-project-rockhopper-and-premier-confident-of-farm-out-with-us-israel-navitas> (Access date: 21.07.2020)
9. Fiscal effects of coronavirus, oil could last years in Colombia – Fitch, *Reuters*. 23 June 2020. URL: <https://uk.reuters.com/article/colombia-ratings/fiscal-effects-of-coronavirus-oil-could-last-years-in-colombia-fitch-idUKL1N2E01OJ> (Access date: 25.06.2020)
10. Gamba L. China makes massive medical donation to Latin America, *Anadolu Agency*. 10.06.2020. URL: <https://www.aa.com.tr/en/americas/china-makes-massive-medical-donations-to-latin-america/1871366> (Access date: 23.07.2020)
11. Iranian food ship docks in Venezuela. It is the latest example of cooperation between the two countries in the face of US opposition, *Al-Monitor*. URL: <https://www.al-monitor.com/pulse/originals/2020/06/iran-sends-food-ship-venezuela.html#ixzz6TlcmZpi6> (Access date: 23.07.2020)
12. Mexico has its oil protected by a sovereign hedge ensuring against low prices, *MercoPress*. 13 April 2020. URL: <https://en.mercopress.com/2020/04/13/mexico-has-its-oil-protected-by-a-sovereign-hedge-ensuring-against-low-prices> (Access date: 27.04.2020)
13. Parraga M. Venezuelas oil exports sink to 17-year low, choked by U.S. sanctions, *Reuters*. 2 June 2020. URL: <https://www.reuters.com/article/us-venezuela-oil-exports/venezuelas-oil-exports-sink-to-17-year-low-choked-by-u-s-sanctions-idUSKBN2392SG> (Access date: 27.07.2020)
14. Premier oil shelves \$1.8B Falkland Island offshore project, *Oilandgaspeople.com*. 14.05.2020. URL: <https://www.oilandgaspeople.com/news/story/premier-oil-shelves--1-8b-falkland-islands-offshore-project> (Access date: 31.07.2020)
15. Rodrigo J. How should Colombia transform its oil-dependency for an eventual post COVID-19 global economic rebound? *Trade Finance Global*. 6 July 2020. URL: <https://www.tradefinanceglobal.com/posts/how-should-colombia-transform-its-oil-dependency-for-an-eventual-post-covid-19-global-economic-rebound/> (Access date: 8.07.2020)
16. The World Factbook. URL: <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/rankorder/2242rank.html> (Access date: 27.07.2020)
17. Venezuela announces the end of subsidized fuel prices together with privatized service stations, *MercoPress*. 1 June 2020. URL: <https://en.mercopress.com/2020/06/01/venezuela-announces-the-end-of-subsidized-fuel-prices-together-with-privatized-service-stations> (Access date: 27.07.2020).

18. Venezuela Crude Oil: Exports, SEIS. URL: <https://www.ceicdata.com/en/indicator/venezuela/crude-oil-exports> (Access date: 31.07.2020)
19. Williams I. 10 major South American upstream Oil & Gas projects you need to know about. URL: <https://www.fircroft.com/blogs/10-major-south-american-upstream-oil-and-gas-projects-you-need-to-92332116375> (Access date: 30.07.2020)
20. With oil royalties plummeting, Rio state challenged by investment funds, *MercoPress*. 24 April 2020. URL: <https://en.mercopress.com/2020/04/24/with-oil-royalties-plummeting-rio-state-challenged-by-investment-funds> (Access date: 25.07.2020)
21. YPF slashes oil production 50% as consumption slumps and depots are overflowing, *MercoPress*. 11 April 2020. URL: <https://en.mercopress.com/2020/04/11/ypf-slashes-oil-production-50-as-consumption-slumps-and-depots-are-overflowing> (Access date: 10.06.2020)
22. Zepa F., Yapur N. Venezuela Considers Privatizing Gas Stations in Historic Shift, *Bloomberg*. 20 May 2020. URL: <https://www.bloomberg.com/news/articles/2020-05-20/amid-gasoline-scarcity-and-pandemic-maduro-mulls-private-pumps> (Access date: 25.07.2020)

Konopka N. O., Kostiv B. B. Energy market of Latin America countries in situation of pandemic: threats, protection mechanisms and potential impact

The COVID-19 pandemic has affected all countries of the world, and its consequences are tangible not only today, but will have effect in the long run. The article is devoted to the impact of the coronavirus crisis on the energy market in Latin America. The study identifies the main threats, outlines potential protection mechanisms, and attempts to predict the further development of the situation in the energy sector in times of crisis.

Mexico has begun to actively implement a number of protection mechanisms (hedging, redirection of state trust funds, etc.) to counter the effects of the coronavirus crisis. Argentina's police is similar, as the country has introduced a decree obliging oil companies to support production and investment at the level of 2019 in order to mitigate the impact of the crisis. Venezuela, as a country the most dependent on oil exports, is facing an acute shortage threat. They allowed to sell oil to private companies, which in turn put an end to the state's monopoly on the energy market. The oil price collapse has highlighted serious problems in the Colombian economy, which could last for several years.

Continuation or reintroduction of quarantine measures does not give hope for a rapid recovery in demand for oil and petroleum products, which threatens to reduce investment in the region. Therefore, governments are forced to seek financial support from international organizations or other states. It is noted that the pandemic has dealt a severe blow to countries that have lost potential opportunities and failed to reach a better economic level. In addition, difficulties have been encountered in implementation of large-scale projects in the field of oil production.

The authors conclude that most countries of the region will have to adapt to new realities and, as a result, make structural changes in national economies. As the COVID-19 pandemic is unlikely to end in the near future and compliance with quarantine measures remains relevant, it will be necessary to look for other ways of economic development that are not related to energy exports.

Key words: *energy market, Latin America, COVID-19, Mexico, Argentina, Venezuela, Colombia, oil, economy, crisis.*

DOI 10.31558/2519-2949.2020.3.12

УДК 327(73+87)

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0541-5884>**Корнійчук Л. В., Національний університет «Острозька академія»**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9030-3723>**Маслюх О. П., Національний університет «Острозька академія»**

ВІДНОСИНИ США-ВЕНЕСУЕЛА НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ: ГЕОПОЛІТИЧНИЙ ВИМІР

Важливе місце у політиці США в Латинській Америці належить відносинам із Венесуелою. Держава є важливим джерелом ресурсів на континенті, а також і ринком збуту, тому привертає увагу не лише США, а й інших важливих геополітичних гравців таких як Російська Федерація та Китай, які розглядають ситуацію у Венесуелі як можливість тиску на США для реалізації своїх регіональних інтересів у Центральній-Східній Європі та Південно-Китайському морі і Тайвані відповідно. Відтак, кризова ситуація, що склалася у Венесуелі, набуває вагомого геополітичного значення, адже держава стає ареною протистояння провідних держав.

Метою статті є розглянути та проаналізувати особливості геополітичного виміру двосторонніх відносин США та Венесуели на сучасному етапі та з'ясувати як ці відносини впливають на геополітичну ситуацію на регіональному та глобальному рівнях, а також спрогнозувати ймовірні сценарії їх подальшого розвитку.

У статті проаналізовано американсько-венесуельські політичні та економічні відносини на сучасному етапі та з'ясовано, що на сьогодні США застосовують низку санкційних обмежень і таким чином чинять істотний тиск на економіку Венесуели. Дослідивши роль і позицію США у вирішенні венесуельської кризи, зазначено, що держава підтримує Х. Гуайдо і пропонує план вирішення політичної кризи. У дослідженні також визначено роль третіх сторін у відносинах між державами, зокрема з акцентом на стратегії Російської Федерації щодо венесуельської кризи. Також акцентовано увагу на тому, що наслідком подій у Венесуелі є міграційна криза, яка є вагомою геополітичною проблемою і вимагає уваги не лише США, а й світового співтовариства до її вирішення. Враховуючи геополітичні інтереси США у Венесуелі і стурбованість у зв'язку з появою світових геополітичних гравців у державі, найоптимальнішим для США є посилення ролі у продовженні переговорного процесу щодо вирішення венесуельської кризи, а також спільні скоординовані дії з Групою Ліма.

Ключові слова: *Сполучені Штати Америки, Боліварська Республіка Венесуела, венесуельська криза, геополітика.*

Постановка проблеми у загальному вигляді. У сучасній системі міжнародних відносин, що переживає період трансформації, помітна роль належить Латиноамериканському регіону, незважаючи на низку кризових явищ у державах. Завдяки своєму економічному потенціалу регіон починає відігравати помітну геополітичну та гео економічну роль та у зв'язку із цим часто стає ареною протистояння провідних геополітичних гравців. Близьке географічне положення стало запорукою того, що Латинська Америка була завжди включена у зовнішньополітичний порядок денний Сполучених Штатів Америки. Важливе місце в цій політиці займали відносини з Венесуелою. Впродовж XX століття між країнами панували дружні взаємини, зважаючи на високу зацікавленість у природних ресурсах останньої. Сполучені Штати встановили дипломатичні відносини з Венесуелою в 1835 р. Для них традиційно характерним є тісне торговельно-інвестиційне співробітництво. Торгівля нафтою була основою відносин протягом десятиліть і через свою прихильну позицію Венесуелі вдалося уникнути шкоди, яку США завдали антагоністичним латиноамериканським режимам, як наприклад у Чилі чи Гватемалі. Однак, із приходом до влади у Венесуелі Уго Чавеса, а пізніше – Ніколаса Мадуро, двосторонні взаємини переживали низку кризових моментів. Черговим істотним завершенням протистояння стало розірвання

дипломатичних відносин між державами у січні 2019 р., після того як США визнали лідера опозиції Хуана Гуайдо тимчасовим президентом країни. Ці події на тлі загострення соціально-економічної ситуації у Венесуелі, а також підтримкою діючого президента Н. Мадуро з боку КНР та Російської Федерації, привертають увагу, адже держава може перетворитися на регіон геополітичного протиборства таких впливових геополітичних гравців як США, КНР та Росія. Таким чином, США починають розглядати державу не лише з погляду посилення свого впливу в регіоні, а й з глобальної точки зору. Відтак, вивчення основних тенденцій венесуельсько-американських відносин сприяє не лише формуванню цілісної картини зовнішньополітичного курсу цих країн, а й дозволяє проілюструвати значення регіону у світовій політиці в цілому, що відповідно робить досліджувану тему достатньо актуальною.

Метою статті є розглянути та проаналізувати особливості геополітичного виміру двосторонніх відносин США та Венесуели на сучасному етапі, відповідно завданнями дослідження є з'ясувати як ці відносини впливають на геополітичну ситуацію на регіональному та глобальному рівнях, а також спрогнозувати ймовірні сценарії їх подальшого розвитку.

Теоретико-методологічним підґрунтям дослідження є загальнонаукові та спеціальнонаукові методи. Зокрема, у дослідженні застосовано системний підхід до вивчення американсько-венесуальських відносин, також методи аналізу та синтезу дозволили скласти цілісну картину еволюції взаємин на сучасному етапі. Крім того, використано хронологічний та прогностичний методи, а також івент-аналізу – для характеристики змін зовнішньо- та внутрішньополітичного становища в державах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Необхідно зазначити, що відносини між Венесуелою та США достатньо активно вивчають американські і російські дослідники. Серед досліджень, що стосуються теми, варто виокремити праці, у яких в загальному описано розвиток зовнішньої політики Венесуели, що написані російськими вченими-політологами – монографії В. Булавина [1], М. Іванова [2], статті Г. Коларова [3], а також особливу увагу варто звернути увагу на праці Е. Дабагяна [4], в яких здійснюється аналіз векторів політичного розвитку Венесуели і визначається її місце та роль в геополітичному просторі, а серед західних вчених на особливу увагу заслуговують праці Л. Ф. Ангосто-Феррандеса [5]. Важливу роль відіграє також література, в якій описано загальні положення зовнішньої політики США та політику цієї держави щодо регіону Латинської Америки загалом: це здебільшого праці американських та латиноамериканських вчених: Ф. Фукуями [6], Л. Ленглі [7], Ш. Баршефського [8], Х. Домінгеса і Р. де Кастро [9], Г. Превоста [10]. Що ж до проблеми відносин США та Венесуели, то окремі аспекти їх взаємодії описані у дослідженнях Х. Корралеса та К. Ромеро [11], а також у аналітичних напрацюваннях журналів *Foreign Policy*, *Forbes*, *The Wall Street Journal*. Серед студій українських вчених слід згадати публікації В. Асауленко [12] про відносини США із країнами Боліваріанського альянсу за президентства Барака Обами, Р. Чупріна та Ю. Ленди [13] про роль Венесуели в системі геополітичних досліджень в Південній Америці на поч. ХХІ ст., а також Н. Гаврилової та І. Кокуріної [14] про зовнішньополітичний курс держави за президентства Н. Мадуро. Однак, серед українських дослідників досліджувана тема не знайшла цілісного висвітлення, що підсилює її актуальність, особливо, враховуючи сучасні тенденції, що динамічно змінюють ситуацію в державі і регіоні загалом.

Виклад основного матеріалу. Із приходом до влади у Венесуелі в 2013 р. Н. Мадуро основні принципи, пріоритети та механізми реалізації зовнішньої політики залишилися незмінними ідеям Уго Чавеса – це антиамериканізм, соціалізм та регіональна інтеграція з поправкою на зміни у світовій та внутрішньодержавній економічній кон'юнктурі, які призвели до масового незадоволення та протестів. На стороні протестувальників і опозиції виступили США, а чавістів на чолі з Н. Мадуро підтримували ліві уряди та держави, які намагалися протидіяти впливу США: КНР, Іран, Туреччина – і серед них чи не найбільше – Російська Федерація.

Політика США щодо Венесуели визначила збереження демократії в якості всеосяжної мети. Країни регіону м'яко відреагували на відступ від демократії з боку урядів У. Чавеса і особливо Н. Мадуро. Адміністрація Б. Обами дотримувалася багатопрофільного підходу щодо кризи у Венесуелі, який передбачав індивідуальні санкції, багатосторонню дипломатію (головним чином через ОАД), підтримку переговорів між венесуельським урядом і політичною опозицією. Д. Трамп, хоч і більш схильний до військової риторики, ніж Б. Обама, не зацікавлений втягувати США в іноземні війни, так само як і його попередник. У той час як адміністрація заявляє про те, що «всі варіанти на столі», вони також неодноразово підкреслюють, що їхній підхід до проблеми носить дипломатичний характер.

Стурбовані внутрішньою кризою у Венесуелі, США намагалися дистанціюватися від цієї проблеми, зважаючи на те, що тоді в більшості країн регіону при владі все ще залишалися ліві сили: будь-який крок американців розглядали б, як мінімум, із пересторогою. Той факт, що криза була внутрішньополітичною також зменшував можливості впливу ззовні. Згодом, у липні 2014 р., після провалу переговорів у межах організації УНАСУР, було оголошено про економічні санкції проти низки венесуельських чиновників. У лютому-березні 2015 р. Державний департамент оголосив додаткові візові обмеження для урядовців і введення цільових санкцій.

Теоретично, різні напрямки підходу команди Б. Обама мали б посилювати один одного: переважно багатосторонній (підтримка переговорного процесу і співпраця в рамках міжнародних організацій) та частково односторонній (санкції) тиск на уряд Венесуели зміцнили б спроможність опозиції отримувати поступки від Н. Мадуро на переговорах. Однак, зіткнувшись з неприйняттям з боку країн регіону, дії та ініціативи Вашингтону не принесли очікуваних результатів.

Риторика адміністрації Д. Трампа була гострішою і гучнішою, але по суті схожою на заклики попередника до дотримання конституції, проведення вільних і справедливих виборів і припинення порушень прав людини. У той час як заявленою метою Сполучених Штатів залишалося просування демократії в Венесуелі, адміністрація тактично змістилася в бік односторонньої політики з особливим акцентом на санкції замість багатосторонньої дипломатії. Однак, через непопулярність Д. Трампа в Латинській Америці і схильність до односторонніх дій – США діють злагоджено, але ізольовано від інших країн регіону, які утворили спеціальну інституцію для розв'язання кризи – Групу Ліми.

23 січня 2019 р. Х. Гуайдо – лідера Національної асамблеї, було оголошено виконуючим обов'язки президента країни. Державу охопив політичний хаос, а суспільство фактично розділилося на прибічників Х. Гуайдо – з одного боку, і Н. Мадуро – з іншого. Із моменту визнання опозиційного уряду 23 січня 2019 р. США координували свої зусилля з тимчасовим президентом і закликали інші країни визнати тимчасовий уряд. Так, були застосовані заходи щодо обмеження доступу чавістського уряду Венесуели та державних нафтових компаній країни до американської банківської системи. Заморожені також активи президента, арештовані рахунки членів його уряду та заборонений продаж американцям венесуельського золота. Однак, головний важіль у розпорядженні Вашингтона – нафта, за допомогою якої і утримується режим Н. Мадуро.

28 січня 2019 р. США уперше впровадили санкції проти нафтової компанії PDVSA. Згідно з цими обмеженням, Венесуела може продавати нафту на американському ринку, але доходи отримуватиме опозиція – в тому числі доходи від нафтопереробної компанії Citgo, яка володіє більш ніж тисячею автозаправних станцій і займає більше 20% ринку бензину в США [15]. Нафта складає 95% експорту країни. На неї припадає 45% державного бюджету та 12% національного ВВП [15]. Парадокс відносин між країнами полягає в тому, що Венесуела не виключила США з усіх аспектів своєї економіки, але політично антиамериканські настрої зберігалися протягом всього розглянутого періоду; так само США не припиняли торгівлі з чавістами, аж до утворення опозиційного уряду Х. Гуайдо.

Падіння цін на нафту на світовому ринку у 2015 р. також вдарило по позиціях чавістів. Тоді експорт венесуельської нафти до США знизився з 29 млрд дол. у 2014 р. до 14,8 млрд дол. у 2015 р. [16, с. 42], за відносно стабільних фактичних об'ємів торгівлі цим ресурсом. У 2015 р. Венесуела постачала Сполученим Штатам близько 830 тис. барелів на добу, що склало близько 8,8% імпорту США, і робило Венесуелу третім за величиною іноземним постачальником сирої нафти і нафтопродуктів в Сполучені Штати (після Канади і Саудівської Аравії). Натомість із 2017 р. ситуація досить змінилася. Так, якщо у 2017 р. США імпортували з країни 674 тис. барелів нафти щоденно, що становило 14% імпорту, то у 2018 р. – 517 тис. барелів (40% експорту Венесуели), в січні 2019 р. – 400 тис. барелів, то у квітні 2019 р. імпортувалося лише 184 тис. барелів, а на кінець травня цього ж року імпорт нафти повністю припинився [17, с. 60-61]. Таким чином, США чинять істотний тиск на венесуельську економіку, адже позбавили її значної частки доходу від експорту нафти.

Санкції стимулювали фінансові проблеми уряду Н. Мадуро, включаючи невиконання більшості кредитів та неможливість залучити нове фінансування. Натомість уряд Н. Мадуро співпрацював із іншими партнерами, зокрема з російським урядом та його державною фірмою «Роснефть». До початку лютого 2019 р. PDVSA здійснювала переказ коштів у російський «Газпромбанк», який нещодавно заблокував венесуельські рахунки, щоб не потрапити у санкційний список США.

Близько 60 країн світу вже визнали Х. Гуайдо виконуючим обов'язки президента Венесуели до часу проведення загальних президентських виборів. Водночас, 30 квітня 2019 р. було оголошено

про початок фінального етапу усунення від влади соціалістів. За неофіційною домовленістю Н. Мадуро повинен був летіти на Кубу. Усі інші члени його уряду зберегли б свої посади до нових виборів. Велику роль у провалі цієї операції відіграли війська Куби і Росії, які знаходилися у державі і допомогли втримати владу соціалістам. М. Помпео прямо заявив, що росіяни не дозволили Н. Мадуро втекти з Венесуели [18], однак Росія це заперечує.

Після провалу операції США значно посилили санкції проти Венесуели, вразивши ключові цілі: державні нафтові і золотодобувні компанії та Венесуельський центральний банк. У серпні 2019 р. Д. Трамп підписав указ про введення повного економічного ембарго. За цим розпорядженням всі активи чавістського уряду Венесуели і пов'язаних із ним організацій на території США було заморожено. Виняток зроблено для операцій, пов'язаних із наданням гуманітарної допомоги.

США також почали вводити санкції на іноземні фірми, які ведуть бізнес із Венесуелою: зокрема іноземні судноплавні компанії, які транспортують венесуельську нафту. Внаслідок цього торгівля Венесуели зі Сполученими Штатами у 2019 р. впала до 3,21 млрд дол. за останніми даними Бюро перепису населення США [19]. Це на 83% нижче обсягу товарообігу в 2018 р., який становив 19 млрд дол. Експорт США до Венесуели зменшився на 78%, а імпорт з Венесуели впав на 85% [19]. Слід також враховувати, що на показники вплинуло також переформатування співпраці на новий венесуельський уряд.

Щодо економічного ефекту від американських санкцій, результати є неоднозначними. Деякі аналітики також стурбовані тим, що суворіші обмеження ще більше посилюють венесуельську гуманітарну кризу, яка відзначається дефіцитом продовольства, лікарських засобів та масовою міграцією. У лютому 2019 р., на прохання тимчасового президента, уряд США попередньо розмістив гуманітарну допомогу для венесуельців на кордонах з Колумбією та Бразилією. Тоді чавістські військові сили не дозволили гуманітарному конвою перетнути кордон.

У той же час Вашингтон демонструє деяку гнучкість у своїй політиці санкцій: у травні 2019 р. скасовано обмеження щодо колишнього глави розвідувальної служби Венесуели після того, як він вступив у конфронтацію з Н. Мадуро і підтримав спробу перевороту у квітні 2019 р. Зараз ведуться переговори щодо мирного врегулювання конфлікту і відходу чавістів від влади. Для того, щоб завершення конфлікту було максимально ефективним сторонам необхідно дійти до спільного рішення в найкоротші терміни. Слід підкреслити, що навесні 2020 р. США пропонували для Н. Мадуро та Х. Гуайдо створити у Венесуелі перехідний уряд та провести нові вибори, після чого були б скасовані американські санкції. Однак, Н. Мадуро відхилив такий варіант [20]. Крім того, у березні 2020 р. генеральний прокурор США Вільям Барр звинуватив Н. Мадуро та інших високопосадовців у наркотероризмі, інкримінувавши їм змову з колумбійським ліворадикальним угрупованням «Револьюційні збройні сили Колумбії» (FARC) з метою «затопити США кокаїном» і для цього Венесуела була використана як притулок, звідки кокаїн доставляли до країн Центральної Америки [21]. Такі заяви з боку США свідчать про те, що ситуація у Венесуелі може розглядатися і як загроза національній безпеці держави, а відтак не може бути повністю виключеним і силове втручання у її вирішення, хоча на разі про такий сценарій говорити і не доводиться.

Що ж до ще однієї геополітичної проблеми, що стала наслідком кризи у Венесуелі, то вона у найближчому майбутньому також може призвести до загострення ситуації у латиноамериканському регіоні в цілому. Йдеться про міграційну кризу, яка була спричинена істотним зростанням рівня злочинності у Венесуелі, інфляцією, безробіттям, падінням життєвого рівня населення, браком свободи слова тощо. Впродовж 2012 – 2015 рр. кількість емігрантів складала 2,9 % щорічно (за цей період емігрувало близько 1,8 млн. осіб), а після конституційної кризи 2017 р. ця кількість стала істотно зростати і у 2018 р. міграційну кризу вже почали порівнювати із кризою мігрантів у Середземноморському регіоні у зв'язку із громадянською війною у Сирії. Станом на червень 2019 р. покинуло Венесуелу близько 4,5 млн. осіб, що виїжджали в основному до Колумбії, Перу, Чилі, США, Еквадору, Бразилії та Аргентини, що змусило окремі держави (наприклад, Перу, Чилі, Еквадор) вводити заходи для обмеження міграції, а також спричинило проблеми на кордонах із сусідами Венесуели, зокрема, зростання там рівня злочинності [22, с. 108]. Така ситуація звичайно ж ставить венесуельську кризу в центр геополітичних проблем регіону та змушує не лише США, а й інші держави та ООН звернути більшу увагу на вирішення цієї ситуації, адже вона загрожує гуманітарною катастрофою не лише всередині країни, а й в регіоні загалом.

Слід враховувати, що будь-яка політична програма США у Венесуелі не приносить очікуваних результатів поки Венесуела співпрацює з Росією. Ця країна найбільше підтримує уряд Н. Мадуро в політичному, військовому та економічному планах. Російська Федерація допомогла

режиму ухилитися від санкцій шляхом продажу криптовалют і продовження закупівель нафти (станом на серпень 2019 р. російський державний нафтовий гігант «Роснефть» імпортував 66% продукції PDVSA) [23]. До санкційного списку США, пов'язаного з кризою у Венесуелі, потрапив російський банк «Єврофинанс Моснарбанк». Станом на липень 2019 р. Венесуела заборгувала 10 млрд дол. за покупку 36 російських винищувачів, Росія вклала 9 млрд дол. в розробку венесуельських родовищ і ще 4 млрд дол. інвестицій в інші сфери [24]. Російські боти ведуть активну пропаганду у венесуельських соціальних мережах, поширюючи фейки. Іспаномовна Russia Today завзято перекручує будь-яку інформацію, поливаючи при цьому брудом Х. Гуайдо чи звинувачуючи США, вдаючись до такої ж брутальної пропаганди, як це спостерігалось і спостерігається щодо України [25].

Дії Росії у Венесуелі виглядають як свого роду відповідь на підтримку Сполученими Штатами України, Грузії та Молдови. Якщо Вашингтон має вплив у сфері інтересів Москви, то і Москва демонструє свій вплив у сфері інтересів Вашингтону. Втручання Росії у венесуельську кризу створює передумови для потенційної угоди про обмін цими сферами: Москва може відмовитися від підтримки Н. Мадуро взамін на те що, Вашингтон надасть Москві свободу дій в Україні, Грузії чи Молдові. У 2015 р. Російська Федерація втрутилася у громадянську війну у Сирії, переламавши ситуацію на користь президента Башара Асада. Припускалося, що Росія може спробувати зробити те ж саме в Венесуелі [26], хоча це було б проблематичніше і затратніше через велику географічну віддаленість регіону від кордонів Росії.

Для Росії, і в меншій мірі Китаю, Ірану та Туреччини Венесуела виконує роль точки опори у втіленні геостратегічних цілей. Кожна зі згаданих країн зважала на свою вигоду, продаючи зброю в обмін на державні акції та кредити, добре знаючи, що Венесуела їх не зможе повернути. У такий спосіб Росія прагнула утвердитися в регіоні ідеологічно, економічно та стратегічно. Зараз держава потроху намагається згорнути свої активи у Венесуелі. Тут дається взнаки і раптове падіння цін на нафту, і світова пандемія, яка вимагає залучення ресурсу для вирішення внутрішніх проблем. Щоб уникнути санкцій у травні 2020 р. «Роснефть» передала всю свою власність у Венесуелі спеціально створеній державній компанії «Росзарубежнефть», але поновлення видобування і продажу нафти не очікується – існує можливість того, що новий уряд після перемоги націоналізує всі іноземні підприємства, як вже неодноразово ставалося в цій країні. В контексті пандемії та виснаження ресурсів, держава готується до можливої перемоги опозиціонера Х. Гуайдо і намагається мінімізувати свої збитки від поразки.

США з погляду національної безпеки зацікавлені у підтримці політичної стабільності у Венесуелі. Звичайно, не можна забувати і про економічні інтереси в регіоні, який розглядається державою і як ринок збуту, і як джерело сировини. Однак, на сьогодні у політиці США Венесуела не стоїть питанням номер один порядку денного, зважаючи на ту ж пандемію, політичні скандали пов'язані з Д. Трампом та прийдешні вибори. Головний супротивник Д. Трампа – демократ Джо Байден, найімовірніше продовжить помірну політику санкцій та переговорів із чавістами. У перспективі за умови подорожчання нафти вище рівня рентабельності і поповнення бюджету Росії цілком можливе повернення до її конфронтації із США під виглядом конкуруючих урядів Венесуели. Зараз же склалася сприятлива ситуація для того, щоб остаточно ров'язати конфлікт.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Підсумовуючи, слід підкреслити, що президентство Н. Мадуро супроводжується довготривалою економічною, політичною та міграційною кризою у Венесуелі, яка дестабілізує регіон та стає причиною все більшої ізоляції держави на міжнародній арені. Зростання кількості міжнародних геополітичних гравців у Венесуелі, зокрема великою мірою Російської Федерації і меншою мірою КНР, викликає занепокоєння в США. Відтак, американсько-венесуельські відносини, проходячи досить кризовий період розвитку, мають геополітичний вимір для США. Оскільки держава зацікавлена у збереженні і посиленні свого впливу в Латинській Америці, а також у твердженні ліберальних цінностей у світі в цілому, то й увага до ситуації у Венесуелі є закономірною. Враховуючи те, що уряди Венесуели не можуть впоратися із внутрішніми протиріччями самостійно, зовнішні чинники відіграють значну роль у тому, як будуть розвиватися події: у напрямку погіршення ситуації, проведення демократичних виборів, заміну Н. Мадуро іншою особою з числа чавістів чи перемоги опозиції шляхом перевороту. Найоптимальнішим варіантом для США є продовження переговорного процесу, а також спільні скоординовані дії з Групою Ліми. Подальші дослідження теми відносин між країнами можуть стосуватися прийдешніх виборів у США, прогнозування змін у відносинах після них, впливу пандемії на перебіг кризи та позицію США у її вирішенні.

Бібліографічний список:

1. Булавин В. И., Дабагян Э. С., Семенов В. Л. Венесуэла в поисках. Москва: ИЛА РАН. 2002. 216 с.
2. Иванов Н. С. Уго Чавес: штрихи идейно-политического портрета. *Латиноамериканский исторический альманах*. Т. 13. С. 212–230.
3. Коларов Г. Режим Уго Чавеса в Венесуэле: сочетание национальной демократии и левого радикализма? *Политическая экспертиза: ПОЛИТЭКС*. 2008. Т. 4. № 3. С. 14–28.
4. Дабагян Э. С. Внешняя политика Венесуэлы в начале XXI века: основные направления. *Вестник Московского университета*. Сер. 25. Международные отношения и мировая политика. 2012. № 1. С. 95–123.
5. Angosto-Ferrandez L. F. Democracy, Revolution and Geopolitics in Latin America: Venezuela and the International Politics of Discontent. London: Routledge. 2015. 224 p.
6. Fukuyama F. Falling Behind: Explaining the Development Gap Between Latin America and the United States. Oxford: Oxford University Press. 2011. 328 p.
7. Langley L. D. America and the Americas: The United States in the Western Hemisphere. Athens: University of Georgia Press. 2010. 360 p.
8. Barshefsky C., Hill J T. U.S. – Latin America Relations: A New Direction for a New Reality. New York: Council on Foreign Relations Press. 2008. 85 p.
9. Dominguez J. I., de Castro R. F. Contemporary U.S.-Latin American Relations: Cooperation or Conflict in the 21st Century? London: Routledge. 2010. 272 p.
10. Prevost G., Campos C. O. The Bush Doctrine and Latin America. Palgrave Macmillan. New York. 2007. 261 p.
11. Corrales J. Romero C. A. U.S. – Venezuela Relations since the 1990s: Coping with Midlevel Security Threats. London: Routledge. 2012. 240 p.
12. Асауленко В. Відносини США із країнами Боліваріанського альянсу за президентства Барака Обами. *Емінак*. 2013. № 1-4. С. 33–39.
13. Чупрін Р. В., Ленда Ю. В. Венесуела в системі геополітичних відносин в Південній Америці на початку XXI ст. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія»*. Серія: Політологія. 2016. Т. 284, Вип. 272. С. 70–75.
14. Гаврилова Н. В., Кокуріна І. В. Зовнішньополітичний курс Венесуели за президентства Ніколаса Мадуро. *Вісник Маріупольського державного університету*. Серія: Історія. Політологія. 2015. Вип. 13-14. С. 222–229.
15. Bakke E. US – Venezuelan Relations. *Harvard Model Congress. 2014*. URL: <https://www.addisonlibrary.org/sites/default/files/House-Foreign-Affairs-US-Venezuela.pdf>. (дата звернення: 10.07.2020).
16. Sullivan M. Venezuela: Issues for Congress, 2013-2016. Congressional Research Service. 2017. 55 p. URL: <https://fas.org/sgp/crs/row/R43239.pdf>. (дата звернення: 10.07.2020).
17. Szklarski B. Kryzys w Wenezueli z amerykańskiej perspektywy: między dryfem a rewolucyjnymi intencjami. *Wenezuela na globalnej szachownicy. O co biją się światowe mocarstwa?* / red. J. Gocłowska-Bolek. Warszawa: Ośrodek Analiz Politologicznych, Uniwersytet Warszawski, 2019. S. 50–68.
18. Gaouette N., Hansler J. Pompeo claims Russia stopped Maduro leaving Venezuela for Cuba. *CNN*. 2019. URL: <https://edition.cnn.com/2019/04/30/politics/pompeo-maduro-russia/index.html>. (дата звернення: 10.07.2020).
19. US TradeNumbers – Venezuela. *WorldCity*. URL: <https://www.ustradenumbers.com/country/venezuela/>. (дата звернення: 10.07.2020).
20. Губар О. Венесуела відкинула пропозицію США створити перехідний уряд. *Deutsche Welle*. 1.04.2020. URL: <https://www.dw.com/uk/венесуела-відкинула-пропозицію-сша-створити-перехідний-уряд/a-52976293> (дата звернення: 10.07.2020).
21. Губар О. США пропонують 15 мільйонів доларів за допомогу в арешті Ніколаса Мадуро. *Deutsche Welle*. 26.03.2020. URL: <https://www.dw.com/uk/сша-пропонують-15-мільйонів-доларів-за-допомогу-в-арешті-ніколаса-мадуро/a-52931696> (дата звернення: 10.07.2020).
22. Gocłowska-Bolek J. Wenezuelski kryzys migracyjny. *Wenezuela na globalnej szachownicy. O co biją się światowe mocarstwa?* / red. J. Gocłowska-Bolek. Warszawa: Ośrodek Analiz Politologicznych, Uniwersytet Warszawski, 2019. S. 100–113.
23. Harris D. After Bolton: A Dual Track Approach to Venezuelan Foreign Policy. *Georgetown Security Studies Review*. 2019. URL: https://georgetownsecuritystudiesreview.org/2019/09/24/after-bolton-a-dual-track-approach-to-venezuelan-foreign-policy/#_edn12. (дата звернення: 12.07.2020).
24. Yapparova L. Geopolitical debts Why Russia is really sending military advisers and other specialists to Venezuela. *Meduza*. 2019. URL: <https://meduza.io/en/feature/2019/07/29/geopolitical-debts>. (дата звернення: 12.07.2020).
25. Вакарчук К. Загострення кризи у Венесуелі: внутрішня динаміка та зовнішні впливи. *Борисфен Інтел*. 2019. URL: http://bintel.com.ua/uk/article/zahostrennya_kryzy_v_venesueli/. (дата звернення: 12.07.2020).
26. Чи переростає криза у Венесуелі в опосередкований конфлікт між США та Росією? *VOA*. 2019. URL: <https://ukrainian.voanews.com/a/is-venezuela-turning-into-a-proxy-conflict/4862306.html>. (дата звернення: 12.07.2020).

References:

1. Bulavin V. I., Dabagjan Je. S., Semenov V. L. Venesujela v poiskah (Venezuela in search). Moskva: ILA RAN. 2002. 216 s.
2. Ivanov N. S. Ugo Chavez: shtrihi idejno-politicheskogo portreta (Hugo Chavez: traits of an ideological and political portrait). *Latinoamerikanskij istoricheskij al'manah (Latin American Historical Almanac)*. T. 13. S. 212–230.
3. Kolarov G. Rezhim Ugo Chavesa v Venesujele: sochetanie nacional'noj demokratii i levogo radikalizma? (Hugo Chavez's regime in Venezuela: a combination of national democracy and left-wing radicalism?) *Politicheskaja jekspertiza: POLITEKS (Political Expertise: POLITEX.)*. 2008. T. 4. № 3. S. 14–28.
4. Dabagjan E. S. Vneshnjaja politika Venesuely v nachale XXI veka: osnovnye napravlenija (Foreign policy of Venezuela at the beginning of the XXI century: main directions.). *Vestnik Moskovskogo universiteta (Bulletin of Moscow University)*. Ser. 25. Mezhdunarodnye otnoshenija i mirovaja politika (International relations and world politics). 2012. № 1. S. 95–123.
5. Angosto-Ferrandez L. F. Democracy, Revolution and Geopolitics in Latin America: Venezuela and the International Politics of Discontent. London: Routledge. 2015. 224 p.
6. Fukuyama F. Falling Behind: Explaining the Development Gap Between Latin America and the United States. Oxford: Oxford University Press. 2011. 328 p.
7. Langley L. D. America and the Americas: The United States in the Western Hemisphere. Athens: University of Georgia Press. 2010. 360 p.
8. Barshefsky C., Hill J. T. U.S. – Latin America Relations: A New Direction for a New Reality. New York: Council on Foreign Relations Press. 2008. 85 p.
9. Dominguez J. I., de Castro R. F. Contemporary U.S.-Latin American Relations: Cooperation or Conflict in the 21st Century? London: Routledge. 2010. 272 p.
10. Prevost G., Campos C. O. The Bush Doctrine and Latin America. Palgrave Macmillan. New York. 2007. 261 p.
11. Corrales J. Romero C. A. U.S. – Venezuela Relations since the 1990s: Coping with Midlevel Security Threats. London: Routledge. 2012. 240 p.
12. Asaulenko V. Vidnosyny SSHa iz krainamy Bolivarianskoho aliansu za prezidentstva Baraka Obamy (US relations with the Bolivarian Alliance during the presidency of Barack Obama). *Eminak*. 2013. № 1-4. S. 33–39.
13. Chuprin R. V., Lenda Yu. V. Venesuela v systemi heopolitychnykh vidnosyn v Pivdennii Amerytsi na pochatku XXI st. (Venezuela in the system of geopolitical relations in South America in the early XXI century). *Naukovi pratsi Chornomorskoho derzhavnoho universytetu imeni Petra Mohyly kompleksu «Kyievo-Mohylianska akademiia» (Scientific works of the Petro Mohyla Black Sea State University of the Kyiv-Mohyla Academy complex)*. Serii: Politolohiia (Series: Political Science). 2016. T. 284, Vyp. 272. S. 70–75.
14. Havrylova N. V., Kokurina I. V. Zovnishnopolitychnyi kurs Venesuely za prezidentstva Nikolasa Maduro (Venezuela's foreign policy during the presidency of Nicolas Maduro). *Visnyk Mariupolskoho derzhavnoho universytetu. Serii: Istorii. Politolohiia (Bulletin of Mariupol State University. Series: History. Politology)*. 2015. Vyp. 13-14. S. 222–229.
15. Bakke E. US – Venezuelan Relations. *Harvard Model Congress. 2014*. URL: <https://www.addisonlibrary.org/sites/default/files/House-Foreign-Affairs-US-Venezuela.pdf>. (Access date: 10.07.2020)
16. Sullivan M. Venezuela: Issues for Congress, 2013-2016. Congressional Research Service. 2017. 55 p. URL: <https://fas.org/sgp/crs/row/R43239.pdf>. (Access date: 10.07.2020)
17. Szklarski B. Kryzys w Wenezueli z amerykańskiej perspektywy: między dryfem a rewolucyjnymi intencjami. *Wenezuela na globalnej szachownicy. O co biją się światowe mocarstwa?* / red. J. Gocłowska-Bolek. Warszawa: Ośrodek Analiz Politologicznych, Uniwersytet Warszawski, 2019. S. 50–68.
18. Gaouette N., Hansler J. Pompeo claims Russia stopped Maduro leaving Venezuela for Cuba. *CNN*. 2019. URL: <https://edition.cnn.com/2019/04/30/politics/pompeo-maduro-russia/index.html>. (Access date: 10.07.2020).
19. US TradeNumbers – Venezuela. *WorldCity*. URL: <https://www.ustradenumbers.com/country/venezuela/>. (Access date: 10.07.2020).
20. Hubar O. Venesuela vidkynula propozytsiiu SSHa stvoryty perekhidnyi uriad (Venezuela has rejected a US proposal to form a transitional government). *Deutsche Welle*. 1.04.2020. URL: <https://www.dw.com/uk/венесуела-відкинула-пропозицію-сша-створити-перехідний-уряд/a-52976293> (дата звернення: 10.07.2020).
21. Hubar O. SSHa proponuiut 15 milioniv dolariv za dopomogu v areshti Nikolasa Maduro (US offers \$ 15 million for assistance in arresting Nicolas Maduro). *Deutsche Welle*. 26.03.2020. URL: <https://www.dw.com/uk/сша-пропонують-15-мільйонів-доларів-за-допомогу-в-арешті-ніколаса-мадуро/a-52931696> (Access date: 10.07.2020).
22. Gocłowska-Bolek J. Wenezuelski kryzys migracyjny. *Wenezuela na globalnej szachownicy. O co biją się światowe mocarstwa?* / red. J. Gocłowska-Bolek. Warszawa: Ośrodek Analiz Politologicznych, Uniwersytet Warszawski, 2019. S. 100–113.
23. Harris D. After Bolton: A Dual Track Approach to Venezuelan Foreign Policy. *Georgetown Security Studies Review*. 2019. URL: https://georgetownsecuritystudiesreview.org/2019/09/24/after-bolton-a-dual-track-approach-to-venezuelan-foreign-policy/#_edn12. (Access date: 12.07.2020).
24. Yapparova L. Geopolitical debts Why Russia is really sending military advisers and other specialists to Venezuela. *Meduza*. 2019. URL: <https://meduza.io/en/feature/2019/07/29/geopolitical-debts>. (Access date: 12.07.2020).

25. Vakarchuk K. Zahostrennia kryzy u Venesueli: vnutrishnia dynamika ta zovnishni vplyvy (Exacerbation of the crisis in Venezuela: internal dynamics and external influences). *Borysfen Intel (Borisfen Intel)*. 2019. URL: http://bintel.com.ua/uk/article/zahostrennya_kryzy_v_venesueli/. (Access date: 12.07.2020)
26. Chy pererostaie kryza u Venesueli v oposeredkovanyi konflikt mizh SShA ta Rosiieiu? (Is the crisis in Venezuela escalating into an indirect conflict between the United States and Russia?) *VOA*. 2019. URL: <https://ukrainian.voanews.com/a/is-venezuela-turning-into-a-proxy-conflict/4862306.html>. (Access date: 12.07.2020)

Korniichuk L. V. Masliukh O. P. US-Venezuela Relations at the Present Stage: the Geopolitical Aspect

Relations with Venezuela play a significant role in the US policy towards Latin America. Venezuela is an important resource state and a promising sales market, therefore it attracts the attention not only of the United States, but also of other important geopolitical players such as the Russian Federation and the People's Republic of China, which view the situation in Venezuela as an opportunity to challenge the United States and to advance their regional interests in Central and Eastern Europe and the South China Sea and Taiwan, respectively. Therefore, the crisis that has developed in Venezuela is acquiring geopolitical significance, because the state is becoming an area of confrontation between the leading powers.

The objective of the article is to study and analyze the geopolitical dimension of bilateral relations between the United States and Venezuela at the current phase and find out how these relations affect the geopolitical situation on the regional and global scale, as well as predict possible scenarios for their further development.

The article provides an analysis of the American-Venezuelan political and economic relations at the point and concludes that the United States have imposed a number of sanctions and restrictions that put significant pressure on the Venezuelan economy. Having studied the role and position of the United States in resolving the Venezuelan crisis, the authors have indicated that the US support J. Guaido and are working on a plan to resolve the political crisis. The study also identifies the role of third parties in relations between states, in particular the strategy of the Russian Federation regarding the Venezuelan crisis. Attention is also focused on the fact that the events in Venezuela caused the migration crisis – a significant geopolitical problem and requires the attention of not only the United States, but also the world community. Taking into account the geopolitical interests of the United States in Venezuela and concerns about the emergence of global geopolitical players in the state, the most favorable way for the United States would be to strengthen its role in the negotiation process to resolve the Venezuelan crisis, as well as join coordinated actions with the Lima Group.

Key words: *United States of America, Bolivarian Republic of Venezuela, Venezuelan crisis, geopolitics.*

DOI 10.31558/2519-2949.2020.3.13

УДК 339.92(477)

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1378-3396>

Котик Ю. В., Донецький національний університет імені Василя Стуса

ЕКОНОМІЗАЦІЯ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ

У статті розкриваються сутнісні характеристики економізації зовнішньої політики України, етапи її становлення. Доводиться, що провідні світові держави мають тривалий напрацьований досвід економізації зовнішньої політики, який базується на постулаті забезпечення економічного зростання та сприяння добробуту як її головної мети. Формування засад економічної політики зовнішніх інституцій України відбувається у поєднанні радянських традицій та зразків світової практики. Акцентується увага на негативному впливі різновекторної зовнішньої політики головних акторів України на її економізацію. Стверджується, що економічна дипломатія перебуває у постійному процесі реформування, яке є не завжди послідовним, що негативно впливає на її результативність. Дипкорпусу не вистачає кваліфікованих кадрів-менеджерів саме зовнішньоекономічної діяльності. Вкрай необхідним є активний розвиток інститутів «недержавної дипломатії». Поки що не знайдено ефективну модель залучення громадянського суспільства. Зосереджується увага на важливості співпраці України з міжнародними організаціями в умовах збройного конфлікту на Сході та різкого скорочення експортно-імпортних операцій з Росією. Зроблено висновки, що в умовах глобалізації зростає роль соціальної функції МЗС України та її дипломатичного корпусу, яка полягає у інформаційному забезпеченні та правовому захисті українських громадян за кордоном. Зовнішньоекономічним інституціям потрібно максимально сприяти експортерам продукції з високою доданою вартістю. Провладнім колам України не завжди вистачає розуміння або бажання розуміти, що потужна економічна складова зовнішньої політики нашої держави та ефективна діяльність економічної дипломатії, що її втілює, є вагомим внеском у могутність економіки України, а отже її національної безпеки, безпеки кожного громадянина. Залишається значною мірою невирішеною проблема розмежування функцій провладних інституцій, насамперед що стосується повноважень адміністрації/офісу президента та міністерства закордонних справ. В основі успішної експортної експансії України мають бути більш фундаментальні системні інструменти, ніж прийнята Стратегія експорту. Існує нагальна потреба не тільки збереження, але й вдосконалення загальної стратегії зовнішньої політики, укріплення її пріоритетних напрямів та базових принципів.

Ключові слова: економізація, зовнішня політика, економічна дипломатія, економічна безпека, національні інтереси.

Постановка проблеми

Проведений Інститутом світової політики аудит зовнішньої політики України з'ясував, що 54,1% опитаних українців вважають, що ключовим пріоритетом зовнішньої політики повинен бути пошук нових ринків збуту, інакше кажучи її економізація[1]. Важливо, що не зважаючи на певні коливання, цей пріоритет мав високу підтримку представників різних регіонів, професійних сфер та вікових категорій, і таким чином, ми можемо говорити про певний консенсус серед населення нашої держави. З іншого боку, економізація (як правило у вигляді економічної дипломатії) є обов'язковим елементом зовнішньої політики розвинених країн (і не тільки розвинених)[39]. Крім того, питання економічних аспектів зовнішньої політики розглядалося як важлива складова науки про міжнародні відносини. Про це свідчить публікація одного з засновників політичного реалізму Ганса Моргентау (Hans J. Morgenthau) [40]. В Україні також це питання активно обговорюється як на експертному, так і урядовому рівні. Разом з тим, практика економізації в нашій державі не те що далека від досконалості, але навіть не відповідає базовим потребам. Агресія Росії проти України не тільки не є приводом для відтермінування вирішення цього завдання, а, навпаки, вкрай актуалізувала його, особливо що стосується сфери економічної безпеки та економічного забезпечення безпекового сектору.

Мета дослідження – з'ясувати стан економізації зовнішньої політики незалежної України, визначити його особливості та динаміку, окреслити можливі шляхи вирішення. Задля досягнення мети ми плануємо вирішити кілька взаємопов'язаних завдань: охарактеризувати успішний зарубіжний досвід економізації; запропонувати періодизацію становлення цієї складової міжнародної діяльності України, визначити та пояснити специфіку кожного з етапів; надати певні рекомендації щодо ефективнішого впровадження економізації.

Аналіз останніх досліджень

Як вже зазначалося, економізація має певну історію успіху впровадження в практику зовнішньої політики зарубіжних країн, передусім розвинених демократій. Важливим фактором цієї історії успіху став високий рівень теоретичного осмислення ключових аспектів явища. Переважно предмет нашого дослідження визначається зарубіжними науковцями в якості економічної дипломатії (*economic diplomacy*), і відповідно, розглядається передусім як специфічна складова ширшого явища дипломатія [34]. Серед останніх дослідницьких доробків системного розуміння саме економічної дипломатії відзначимо монографію інтернаціонального колективу під редакцією представників Лондонської школи економіки Ніколаса Баєна (Nicholas Bayne) та Стівена Вулкока (Stephen Woolcock) «Нова економічна дипломатія» [41]. Це видання не тільки пропонує бачення сутності та основних аспектів економічної дипломатії, але також розглядає їх в практичному вимірі на прикладі країн різної суспільної природи та регіональної належності. В контексті завдань нашого дослідження заслуговує на увагу детальний аналіз кореляції економічної дипломатії та системи прийняття зовнішньополітичних рішень в книзі Чарльза Четтер'є (Charles Chatterjee) [36].

Серед вітчизняних авторів, що досліджують окремі аспекти проблематики, відзначимо роботи О. Шарова, який займається аналізом і узагальненням світового досвіду економізації зовнішньої політики держав [26; 27]. Створення української моделі економічних інституцій зовнішньої політики, що базується на використанні адаптованих і традиційно близьких для нашої держави світових зразків, ефективної структури економічної дипломатії та її недержавних представництв – предмет особливої уваги у працях кадрового дипломата А. Веселовського [3]. Питання безпеки та конкурентоспроможності економіки України в умовах глобалізації розглядаються в колективній монографії Національного інституту стратегічних досліджень [2]. Важливу емпіричну основу для наукової розвідки створюють опитування населення та експертів щодо пріоритетів та якості зовнішньої політики, серед яких варто виокремити проєкт Інституту світової політики «Аудит зовнішньої політики України» [1] та щорічні огляди ГО «Рада зовнішньої політики «Українська призма» за підтримки Фонд ім. Ф. Еберта [21-25]. Уявлення про інституціонально-нормативні засади економізації зовнішньої політики України надають документи органів державної влади [19; 20], виступи, інтерв'ю, публікації державних і політичних діячів [16], міжнародні угоди нашої держави [18].

Концептуально наше дослідження має три основних опори. Перша з них – це бачення, яке запропоновано авторами вже згадуваної книги «Нова економічна дипломатія». Ключові характеристики цього бачення: широке тлумачення економічної дипломатії, яка включає внутрішньо та зовнішньополітичні виміри, державних і недержавних акторів міжнародних відносин, проблеми та інструменти, багаторівневність; системність. Щодо системності, то, маючи на увазі наші власні дослідницькі завдання, нас найбільше зацікавили два аспекти: тлумачення напружень економічної дипломатії [41, р. 10-12] та системних факторів [41, р. 6-7].

Друга опора – це так званий «широкий підхід» в теорії міжнародної безпеки, який склався в рамках Копенгагенської школи і насамперед в роботах її визнаного лідера Баррі Бузана. Ми використали широке системне розуміння Б. Бузаном секторів безпеки (включно з виокремленням економічного), в якому політичний сектор виступає інтегруючим, тому що саме політика є сферою прийняття та реалізації рішень [35]. В умовах російської агресії особливої актуальності набуває не тільки усвідомлення значення економічного сектора безпеки, але й політична практика з урахуванням системної взаємозалежності різних секторів безпеки.

Нарешті третя опора – методологічно важливе роз'яснення суті економічного компонента зовнішньої політики, яке зробив заступник міністра фінансів США в адміністрації Дж. Буша-молодшого (і професор економіки) Джон Тейлор. Він наголосив на необхідності розглядати специфіку міжнародної економічної політики Сполучених Штатів в контексті загальних принципів політики. Далі Тейлор дуже просто сформулював два основних завдання міжнародної економічної політики: економічне зростання та економічна стабільність (США), причому економічне зростання розглядається передусім як необхідна передумова покращення життєвих стандартів, добробуту

американців[42]. На жаль, український досвід демонструє слабкість згаданої кореляції між економізацією та добробутом і в якості мотиву політичних еліт, і з точки зору розуміння пересічними громадянами.

Таким чином, вказані «концептуальні опори», на нашу думку, дозволяють впорядкувати теоретичні засади дослідження, разом з тим, їхнє застосування вимагає врахування особливостей української ситуації в економізації зовнішньої політики.

Виклад основного матеріалу

Ідея економізації зовнішньої політики держави не нова, а практика її втілення має багатовікову історію. Чи не вперше, вона стала визначальним принципом пізнього меркантилізму і знайшла відображення у теорії активного торгівельного балансу, основними положеннями якої є збільшення посередницької торгівлі, розвиток експортних галузей, переважання експорту готової продукції над імпортом, як правило сировини. На практиці вона знайшла відображення у розвитку економіки Англії в другій половині XVI – XVII ст., а теоретичне продовження у теорії «невидимої руки» А. Сміта [6, с.334], який пропагував економічний лібералізм у зовнішній політиці та принципі порівняльної переваги в зовнішній торгівлі Д. Рікардо[6, с.367]. Але становлення економічної дипломатії як ресурсу забезпечення могутності держави відбувалося перед усім в англосаксонській традиції, спочатку у вигляді імперської політики Великої Британії, а потім – зовнішній політиці США, які змінили свою колишню метрополію в якості світового лідера. Так, доктрина вже п'ятого президента США Д. Монро «Америка для американців», сприяла не лише консолідації нації, а змусила світову спільноту брати до уваги її інтереси, економічні зокрема. Перемога демократичної Півночі, промисловий переворот, швидкий розвиток сільського господарства, якому сприяв демократичний акт про гомстеди, поєднання дешевої робочої сили і новітніх технологій у розвитку промисловості і сільського господарства стали фундаментом американської індустріалізації, а конкурентні товари та послуги і позичковий капітал – потужним економічним аргументом у зовнішній політиці. На практиці вони були застосовані у «доктрині Хейя»: «політиці відкритих дверей» щодо Китаю у 1899 р. та «дипломатії долара» У. Тафта, а також у вирішенні зовнішньополітичних інтересів США у країнах Латинської Америки на початку XX ст. В період холодної війни переконливим успіхом участі зовнішньополітичних відомств США у «просуванні» своїх економічних інтересів в поєднанні з вирішенням геополітичних завдань стримування комунізму став «план Маршала», який отримав назву очільника зовнішньополітичного відомства США. Його координацію і контроль здійснювали американські державні інституції, насамперед, – Адміністрація економічного співробітництва США. Таким чином, чи не головним чинником у становленні США в якості світової держави у першій половині XX століття, стала економічна складова зовнішньої політики.

Після завершення періоду «холодної війни» та падіння Берлінської стіни, економічні чинники у зовнішній політиці США залишалися пріоритетними, але адаптувалися під нові обставини світової політики, яка в перші десятиліття після закінчення холодної війни характеризувалася унікальною могутністю Сполучених Штатів. Вони втілились у ініціативи заступника держсекретаря США Л. Іглбергера, оприлюднені у листопаді 1989 року. «Іглбергівський біль про права» став каталізатором економізації зовнішньої політики США. Президент США Б. Клінтон утворив Національну економічну раду, намагаючись закріпити економічний напрямок у зовнішній політиці. З того часу, курс на захист економічних інтересів американських компаній та громадян залишається одним з визначальним у діяльності зовнішніх відомства США. Економізація зовнішньополітичної діяльності США набула системного явища, є продовженням втілення демократичних засад у внутрішній економіці, практичним втілення неолібералізму або ліберального інституціоналізму в теорії міжнародних відносин. Вона стала прикладом для інших держав світу, і не лише розвинутих, які активізували свою зовнішню політику у цьому напрямку наприкінці XX ст. Разом з тим слід визнати, що популістська інтерпретація економізації зовнішньої політики адміністрацією Дональда Трампа серйозно нашкодила гармонійній «вбудованості» цього компоненту в стратегію американського глобального лідерства, яку достатньо успішно (хоча й в різних форматах) реалізовували президенти Б. Клінтон, Дж. Буш-молодший та Б. Обама. Привертаємо увагу до цього аспекту через те, що ця проблема напруження між економікою і політикою є однією з центральних для зовнішньої політики України. В даному випадку ми дещо адаптуємо визначення такого напруження Н. Баєном та С. Вулкоком [41, р. 10].

Загалом, «економічна дипломатія – це сукупність організаційно-правових інструментів та дій у зовнішньоекономічній царині та скоординована взаємодія державних і недержавних структур

із метою забезпечення сталого розвитку країни та її економічної безпеки, особливо в умовах глобалізації»[26, с. 10]. Коли ми говоримо про економізацію зовнішньої політики, ми маємо на увазі процес набуття наведених вище характеристик, акцентуємо систему цілей та заходів зовнішньополітичної діяльності державних та недержавних інституцій, спрямованих на зростання економічної могутності країни та прибутків юридичних та фізичних осіб шляхом інтегрування держави до світового ринку у наступних напрямках: сприяння розширенню ринків збуту товарів та послуг вітчизняних виробників, залучення іноземних інвестицій, інтегрування економіки держави у регіональні та світові об'єднання, інформаційне забезпечення та захист безпеки життєдіяльності своїх громадян за кордоном.

Аналізуючи інституціонально-нормативний вимір досвіду держав світу у цьому процесі всіх акторів можна розподілити на три групи. До першої належать держави, де провідне місце у економічній дипломатії відіграють міністерства закордонних справ, а саме Бельгія, Греція, Грузія, Данія, Македонія та Україна (принаймні щодо формального розподілу), зокрема. До другої, де ці повноваження делеговані зовнішньополітичному та зовнішньоекономічному відомствам – Австралія, Канада, Велика Британія. І третя група, де ці функції виконують спеціально створені структури, наприклад департаменти, директорати – Іспанія, Ізраїль[27]. Окрім того, важливим елементами у структурі зовнішньоекономічних органів на рівні мікроекономічної дипломатії є державні та приватні секції, торгово-посередницькі представництва (далі – ТПП), в Україні торгово-економічні місії – ТЕМи, та економічні агенти. Так, Франція має більше 3500 агентів, 76 ТПП у 120 країнах, Німеччина – 1200 агентів, 48 ТПП у 70 країнах, США – 900 агентів у 134 комерційних секціях 69 країнах, 73 ТПП у 65 країнах [27]. До роботи з зовнішньоекономічними відомствами активно залучаються бізнесові кола. Однак якісним показником роботи зовнішньоекономічної структури є прийняття ефективних логістичних рішень. З цієї метою створюються консультативні міжвідомчі органи, покликані консолідувати всі інституції і оптимізувати їх діяльність. Нарешті, злагоджена робота економічної дипломатії приносить солідні дивіденди. Лише комерційно-дипломатичні представництва забезпечують Німеччині 10 % світової торгівлі, США – 9,6%, Японії – 6,3%, Китаю – 5,8%, Франції – 5,2%, Великобританії – 4,1%, Канаді – 3,6% [38]. Отже, зарубіжний досвід доводить, що економізація зовнішньої політики є вагомим інструментом у зростанні економіки держави і важливим елементом національної безпеки.

Процес економізації зовнішньої політики незалежної України нерозривно пов'язаний з світовими традиціями і зразками, але, водночас, має свої особливості. На нашу думку, особливості обумовлені насамперед наступними обставинами: станом становлення державності і, відповідно, незалежної зовнішньої політики; незавершеністю ринкових та демократичних реформ; слабкістю громадянського суспільства; необхідністю інтегруватися в світову господарську систему, яка вже інституціонально та нормативно склалася, за умов кількісно і якісно слабкої економіки. Зрозуміло, що стратегічно невизначена зовнішня політика не може мати ефективний економічний компонент, а слабкому громадянському суспільству важко протидіяти підміні національних інтересів кланово-олігархічними.

Прийняття Декларації про державний суверенітет України, визнання її незалежності на міжнародній арені відкрили широкі горизонти у державотворенні. Одним з визначальних його проявів є незалежна зовнішня політика. Головною складовою стратегічної мети зовнішньої політики України є забезпечення ефективної участі країни у світовій економіці з максимальним захистом власних інтересів, перетворення України на економічно розвинуту регіональну державу. Для її досягнення перший Президент України Л. Кравчук взяв курс на зближення з країнами Заходу, вступ до ЄС та набуття членства у НАТО. З 1992 р. Україна прийнята до Міжнародного валютного фонду та Міжнародного банку реконструкції та розвитку. Вже Постанова Верховної Ради «Про основні напрями зовнішньої політики України» від 2 липня 1993 р. декларувала, що одна з трьох груп національних інтересів України у сфері міжнародних відносин – це «економічні інтереси, пов'язані з інтегруванням економіки України у світове господарство» [11]. Головні засади організації дипломатичного корпусу України регулював Указ Президента України від 16 липня 1993 року «Про Положення про дипломатичну службу», хоча слід зазначити, що економічних аспектів діяльності він не містив. Вже наприкінці каденції Л. Кравчук підписав Угоду про співробітництво та партнерство з ЄС. Перші кроки представлення економічного потенціалу України на міжнародній арені нівелювались радянськими кадрами та відповідними методами управління зовнішньополітичними відомствами, відсутністю якісної економічної освіти у дипломатів та досвіду господарювання у ринковій економіці. Окрім того, політична та економічна еліта держави не розуміла сутності економічних засад зовнішньої політики, як

вагомого елементу формування національної безпеки, перебуваючи у полоні романтичних думок на кшталт «захід нам допоможе» і сповідуючи ідеї ідеалізму у теорії міжнародних відносин. Інакше кажучи, за часів президенства Л. Кравчука спостерігаємо початковий етап економізації, формальне усвідомлення необхідності, формування окремих елементів норм та інститутів, відсутність не тільки економічної дипломатії як компонента, але й зовнішньої політики як стратегічно визначеної та інституціонально структурованої системи.

Наступний Президент Л. Кучма у зовнішній політиці керувався стратегією «багатовекторності», балансує між Заходом і Росією, що зрештою негативно вплинуло на формування європейського та євроатлантичного вимірів зовнішньої політики. З точки зору економізації, геополітичний вибір мав принципове значення, він визначав принципи, норми та міжнародні інститути, в контексті яких вона розгортатиметься. У 1999 р. Леонід Кучма використовує термін «економізація зовнішньої політики України», як напрям, який мав стати одним з її пріоритетів. Тогочасний очільник МЗС України Б. Тарасюк наголошував на координуючій ролі дипломатичного відомства в цьому процесі: розвитку договірно-правової бази, пошуку потенціальних партнерів та інвесторів, проведення антидемпінгових розслідувань, збору інформації про нові ринки збуту української продукції [17]. 9 липня 2002 року Леонід Кучма своїм указом ввів у дію рішення Ради національної безпеки та оборони України про інтеграцію України до євроатлантичних структур. 24 березня 2003 року Україна і НАТО оприлюднили громадськості план Україна-НАТО, який було схвалено в листопаді 2002 року на Паризькому саміті. У квітні 2002 року Кучма створив Державну раду з питань європейської та євроатлантичної інтеграції для координації дій органів влади по інтеграції України в політичний, економічний та правовий простір Європи. У лютому цього ж року Україна заявила про бажання отримати статус країни-сусіда ЄС. А в травні 2003 року Президент заявив, що Україна довела обґрунтованість своєї заявки на членство в ЄС і розраховує на те, що на наступному саміті Україна – ЄС питання про асоційоване членство України може бути переведено у практичну площину.

Серед позитивних прикладів сприяння української дипломатії виході вітчизняних виробників на міжнародні ринки можна відзначити налагодження науково-технічної співпраці харківських КБ ім. Морозова і заводу Малишева з чеським промисловим об'єднанням "Богемія", результатом якої стало створення танку Т-72МП. Завдяки внутрішньополітичній та економічній стабільності на протязі 2002-2004 рр. Україна отримала 3,832 млрд. дол. США прямих іноземних інвестицій (далі ПІІ), що дозволило досягнути за підсумками 2004 р. рекордного приросту ВВП у 11,8% за даними МВФ [15]. Було здійснено "міні-прорив" у справі захисту прав та інтересів українських громадян за кордоном – укладено угоду з Португалією про легалізацію українських трудових мігрантів [8, с.28]. Це були вагомі здобутки у зовнішній політиці України, включно щодо перспектив її економізації.

Однак, на урочистостях з нагоди дванадцятої річниці Незалежності України Л. Кучма, наголошуючи про необхідність подальшої економізації зовнішньої політики України, як вагомого засобу впливу на зростання ВВП і співпраці з ЄС, водночас, визнає її спільною і об'єднаною метою для країн СНД і, насамперед, з Росією [7]. Вже наприкінці своєї другої каденції Л. Кучма виключив з Військової доктрини положення про вступ України до НАТО та Європейського Союзу як кінцеву мету політики євроатлантичної та європейської інтеграції країни. За часів Л. Кучми в Україні завершилися формування олігархічно-кланової системи управління державою, монополізація та криміналізація економіки, вибухнув гучний внутрішньополітичний «касетний скандал» та зовнішньополітичний з приводу продажу «кольчуг», що безперечно негативно вплинуло на міжнародний імідж України та роботу зовнішньополітичних відомств. Ускладнення стосунків з Заходом та страх ізоляції штовхали Л. Кучму у східному інтеграційному векторі. Найбільшим зовнішньоторговельним партнером за президенства Кучми залишалась Росія, окрім того зберігалась тенденція зростання негативного торговельного сальдо з нашим північним сусідом. Корупція стала невід'ємною складовою роботи всіх гілок державної влади та їх структурних елементів, митної і консульської служби, зокрема [8, с.28]. Адміністрація Президента перебрала на себе функції головного координатора зовнішніх зв'язків України, які належали МЗС України. Отже, можна констатувати, що за президенства Л. Кучми відбувається активне формування інституціонально-нормативних засад економізації зовнішньої політики. Разом з тим, через олігархічну природу суспільства і політичного режиму, тотальну корупцію економізація відбувається в інтересах фінансово-промислових груп. Безумовно, населення України також мало певний зиск від економічного зростання, але в цілому така модель не мала навіть короткострокових перспектив, що й було підтверджено подальшим розвитком ситуації в країні.

Президент України Віктор Ющенко відзначився відверто прозахідною політикою, що викликало постійні економічні конфлікти з Росією. Головною перемогою української держави, її дипломатичного корпусу у просуванні економічних інтересів України на світовому ринку є вступ України в 2008 р. до СОТ. Україна на рівних правах з іншими членами організації бере участь у формуванні правил торгівлі на світовому ринку з метою врахування національних інтересів нашої країни, отримала право справедливого вирішення економічних суперечок у рамках СОТ, позбулася дискримінаційного оподаткування, ліцензування деяких видів українських товарів. У 2007 р. В. Ющенко розпочав перемовини про зміну Угоди про партнерство та співпрацю з ЄС на новий формат – Угоду про асоціацію з ЄС, а у 2008 р. – про отримання Україною безвізового режиму з ЄС. У 2008 р. Президент України намагався отримати План дій щодо членства в НАТО. Зовнішньополітичні успіхи та ініціативи України отримали належну «фінансову оцінку» закордонними інвесторами – за 2004-2009 рр. ПІІ в українську економіку склали 39,032 млрд. дол. США [15]. Однак подальших вагомих кроків у реалізації ідеї економізації зовнішньої політики України зроблено не було. Окрім того, Віктор Ющенко продовжив згубну практику свого попередника по збереженню Адміністрацією Президента повноважень безпосереднього управління зовнішньополітичними питаннями, що традиційно знаходяться у компетенції МЗС, навіть радники до посольства призначались лише після затвердження на Банковій. Таким чином, Віктору Ющенку вдалося змінити основний вектор зовнішньої політики, але спроби кардинально змінити систему і усунути основні перешкоди для успішної економічної дипломатії провалилися. Підтвердженням провалу став реванш олігархічних та проросійських сил.

8 листопада 2011 року Президент Віктор Янукович визначив головною метою зовнішньої політики зняття будь-яких перешкод на шляху руху українських товарів за кордоном, на світових ринках, зауваживши, що мова йде про ринки країн ЄС, Росії та інших держав світу із дотриманням курсу на захист національних інтересів [31]. Тодішній (короткочасний) очільник МЗС України П. Порошенко до здобутків у цьому напрямку відносив здійснення довгострокових проєктів ЄС в Україні (енергетика, розвиток малого та середнього бізнесу, облаштування кордонів, удосконалення судової системи, інвестиційні програми ЄС; програми допомоги Twinning) [10, с.4]. У грудні 2011 р. В. Янукович наголосив на важливості економізації зовнішньої політики України та у цьому контексті – подальшому поглибленні двостороннього співробітництва з партнерами у світі [32]. Ще 8 квітня 2010 р. Указом Президента України в черговий започатковувались структурні зміни в економічній дипломатії: Торгово-економічні місії (далі ТЕМи) було ліквідовано у складі Мінекономіки та створено економічні відділи у складі МЗС України [19]. Досить швидко стала очевидною не стільки помилковість, як не суттєвість цього рішення. Тому, у 2012 р. Кабінет Міністрів ініціював відновлення ТЕМів у підпорядкуванні Мінекономіки.

У 2011р. зовнішньополітичне відомство презентувало концепцію економізації зовнішньої політики. Великий бізнес (принаймні та його частина, яка адаптувалася до системи) був задоволений роботою МЗС України. Фактично наново відкрили ринки Латинської Америки, Далекого Сходу, Китаю, частково – Африки. В закордонних поїздках очільника МЗС України К. Грищенка супроводжували великої групи представників бізнесу. При МЗС України була створена на громадських засадах Рада експортерів та інвесторів для розгляду зовнішньоекономічних питань українських товаровиробників. 3 жовтня 2012 р. В. Янукович під час зустрічі з учасниками Одинадцятої наради керівників закордонних дипломатичних установ України наголошував: «необхідно посилити економічну складову нашої дипломатії, діяльність наших послів і дипломатичних установ... створення гнучких механізмів співпраці в рамках державно-приватного партнерства, створення умов для бізнесу, залучення інвестицій – це той шлях, який буде нас вести до успіху» [32]. Окрім певних успіхів у зовнішній торгівлі, результатом «заманювання» іноземних інвесторів шляхом обіцянок проведення регуляторної реформи із скороченням дозвільної системи на 90%, вочевидь вигідним геополітичним розташуванням України, наявністю висококваліфікованої дешевої робочої сили стали ПІІ у сумі 26,602 млрд. дол. США за 2010-2013 рр. [15]. Однак, окремі успіхи економічної дипломатії були затьмарені «Харківськими угодами», видаленням із законодавства згадки про прагнення України інтегруватись до НАТО та найдраматичнішим рішенням В. Януковича відмовитись від підписання Угоди про Асоціацію України з ЄС і кривавим протистоянням влади і народу.

В цілому, Віктор Янукович зробив створену Леонідом Кучмою кланово-олігархічну модель більш цинічною і відверто кримінальною. Це, а також порушення балансу між фінансово-промисловими групами навіть не на користь донецького клану, а в інтересах так званої «сім'ї», швидко вкоротило і

без того невеликий потенціал існування системи. З'ясувалося, що наведені вище кроки в сфері економічної дипломатії було фактично інструментами збагачення вузького кола наближених до президента осіб.

Драматичні події в Україні 2013-2014 рр. створили передумови як кардинальних суспільних трансформацій, так і радикальних змін в зовнішній політиці, включно із напрацюванням цивілізованого, системного формату її економізації. Слід зауважити, що Революція Гідності починалася з Євромайдану, а сама ідея європейської інтеграції має потужну економічну складову. Анексія Криму, російська агресія на Сході України докорінно змінила зовнішньополітичну та зовнішньоекономічну орієнтацію держави, перед суб'єктами господарювання виникла нагальна потреба змінити експортний асортимент товарів та послуг на нові пріоритетні ринки збуту.

Новообраний Президент України Петро Порошенко підписав Угоду про Асоціацію з ЄС [18], Україна за його президенства виконала вимоги і отримала безвізовий режим з ЄС, він ініціював припинення дії Угоди про дружбу та співробітництво з Росією та закріплення в Конституції України вступу до НАТО та ЄС. Однак, такі кроки не лише наблизили точку «незворотності» до минулого для української держави і відкрили нові горизонти політичного, економічного, культурного, врешті цивілізаційного розвитку, але й чітко окреслили проблеми, без вирішення яких у максимально стислі строки, Україні цих горизонтів не досягнути.

Перша і очевидна з таких проблем – від'ємне торгівельне сальдо, яке в окремих роках сягало загрозливих 8% ВВП. Найбільшим партнером у зовнішній торгівлі до 2013 р. була Росія. Імпорт завжди переважав експорт, а зростання товарообігу відбувалось за рахунок підвищення цін на енергоносії, що використовувалось Росією як інструмент політичного тиску. З різким скороченням товарообігу між державами (з 2014 р. по 2018 р. експорт до Росії впав більше ніж у 4 рази, а імпорт на 66% [4]) постала невідкладна проблема пошуку нових ринків збуту для українських товарів. Окрім того, висока відкритість української економіки (середній показник частки експорту в структурі ВВП сягає 50%) робить її вразливою для зовнішнього впливу [4]. Головними статтями українського експорту залишаються товари з малою доданою вартістю: вироби чорної металургії та зерно, що сумарно становлять третину у зовнішній торгівлі. За розрахунками Всесвітнього банку в країнах, де економіка швидко зростає, частка високотехнологічного експорту досягає 40% ВВП, а в Україні станом на 2015 р. – лише 6%. Якщо у 1993-1997 рр. експортні показники України були близькими до показників Польщі, Чеської Республіки і Туреччини, то у 2011-2014 рр. вони досягають лише 25-30% від показників цих держав [3]. І це при тому, що українська економіка була традиційно зорієнтована на експорт.

Тому проблема економізації зовнішньої політики України постала очевидним елементом економічної складової національної безпеки України і потребує рішучих, суттєвих системних змін. Позитивним є усвідомлення такої необхідності не тільки правлячою верхівкою, але й пересічними громадянами, про що свідчать опитування громадської думки в рамках проекту «Аудит зовнішньої політики України»[1]. Адже зростання експорту – це створення додаткових робочих місць, нових виробничих потужностей, розширення внутрішнього ринку. З 2014 р., після анексії Криму Росією та початку неоголошеної війни проти України на Донбасі, в умовах різкого скорочення товарообігу з Росією, процес економізації зовнішньої політики України остаточно «політизується» і сприймається українським суспільством як прозахідний.

Президент Петро Порошенко, уряди Арсенія Яценюка та Володимира Гройсмана змогли суттєво гармонізувати зовнішньополітичну стратегію з внутрішніми суспільними трансформаціями, серйозно наблизили природу економізації до зразків демократичних ринкових країн, коли вона працює як на економічне зростання, так й поліпшення добробуту людей, обслуговує потреби не тільки бізнесу, але й громадян. В таких умовах виникає можливість і потреба реалістичної ефективної стратегія економізації зовнішньої політики. І хоча її розробка і прийняття знаходяться у компетенції головних акторів зовнішньої політики держави: Президента України, уряду та Верховної Ради, до її обговорення необхідно долучити фахівців, експертів, громадськість, а головне експортерів. Коли ми говоримо про стратегію, ми маємо на увазі не стільки черговий офіційний документ, скільки наявність системної політики держави в цій сфері. Протягом 2014-2019 рр. діяльність урядів і президента свідчать щонайменше про, по-перше, усвідомлення необхідності, по-друге – наявність тенденції становлення стратегічного курсу на економізацію на практиці. Виходячи з цього, вважаємо доцільним розглянути стан економізації зовнішньої політики в контексті ключових завдань та підходів до їхнього вирішення, що авторами «Нової економічної дипломатії» визначається як вимір «інструментів і проблем». [41, р. 4-5]

Почнемо з реалій та потенціалу українського експорту. Перше питання тут – які товари і послуги можемо і варто виробляти. Для цього необхідно вивчити зовнішні ринки, попит інших держав, запити їх бізнесу, враховуючи експорт яких товарів вигідно розвивати Україні. Використовуючи методіку міжнародних організацій українські галузі економіки можна розділити на чотири групи: до першої належать програмування, виробництво машин і обладнання, авіабудування, до другої – фармацевтичне виробництво та телекомунікації, до третьої – металургія, сільське господарство, четверта – добування вугілля, виробництво текстилю. Експорт товарів третьої і четвертої групи виснажує наші надра та землю. Товари першої та другої групи мають велику додану вартість і тому високоприбуткові, роблять експорт наступальним і привабливим для інвестицій. Друге питання – як знайти покупця або куди експортувати. Враховуючи високу конкуренцію на світових ринках, необхідно вивчати запити з різних сторін та джерел, їх реалістичність. На це потрібні час і кваліфіковані кадри, які володіють знаннями у діапазоні від специфіки країни імпортера, до культури її народу включно. Третє, найскладніше, – які інституції вибудують оптимальну логістику економізації зовнішньої політики України. А це означає актуалізацію наступного завдання – ефективного інституціонального забезпечення.

Еволюція цього питання бере початок ще з Радянського Союзу, від якого у спадок перейшов алгоритм діяльності зовнішньоекономічних органів тепер уже в незалежній Україні. Відповідно до нього, очільниками зовнішньоекономічної політики України стали конкуруючі МЗС та Мінекономіки, яке поглинуло радянське Міністерство зовнішньої торгівлі. Безпосереднє вирішення зовнішньоекономічних питань за кордоном стало компетенцією посольств, що підпорядковуються МЗС і ТЕМи, діяльність яких координує Мінекономіки, сьогодні Мінекономрозвитку. У тоталітарній системі всі зовнішньополітичні установи перебували під керівництвом компартійних структур, у пострадянському просторі ця система перестала діяти. Після прийняття Незалежності виникла конкурентна боротьба між МЗС і Мінекономрозвитку за сфери впливу на процес сприяння зовнішній торгівлі. З 1991р. по 2015 р. чотири рази пальма першості переходила від одного відомства до іншого, ТЕМи перепідпорядковувалися, замінювалися економічними відділами чи радниками, скасовувалися і відновлювалися [3]. Такі дії розбалансовували систему, дезорієнтовували закордонних партнерів. Окрім того, великі українські експортери почали самостійно, без офіційної дипломатичної підтримки, створювати власні представництва за кордоном: «СКМ» та «Метінвест» Р. Ахметова, «Інтерпайп» В.Пінчука, «Fettechro» К. Жеваго, «Milkiland» А. Юркевича та "Мироновський хлібопродукт" Ю. Косюка,. Середній бізнес користувався послугами Торгово-промислової палати, Українського союзу промисловців і навіть облдержадміністрацій. Це призвело до зниження якості «експортних послуг» дипломатів, появи сумнівних посередників. Але, на жаль, і донині, реформування економічної дипломатії не завершено. Довгоочікуваний закон України «Про дипломатичну службу» розширив економічну складову діяльності українських дипломатів, але не врегульованим належним чином залишилось питання економічної дипломатії, хоча воно є ключовим. 30 липня 2020 р. прем'єр-міністр України Д. Шмигаль дав чергове доручення «зробити реформу відповідних дипломатичних представництв... переорієнтувати їх на підтримку наших виробників» [28].

Вивчаючи закордонний досвід, наприклад литовський, та думку експертів, вважаємо, що для України прийнятна модель керівної ролі МЗС за потужного сприяння Мінекономрозвитку у наповненні роботи економічним змістом. Однак в усіх успішних закордонних моделях присутні ще кілька складових. Одна з них, і третє завдання в нашому огляді – це державне експортно-кредитне агентство (далі ЕКА), яке є інструментом реалізації експортної стратегії держави. Його робота може організовуватись варіативно. Його функцією може бути купівля у національних експортерів товарів, посередництво у продажі їх імпортерам. Можливий варіант страхування, гарантування та здешевлення кредиту для експорту. ЕКА створюється як акціонерне товариство на підставі окремого закону і контрольним пакетом акцій якого володіє держава. Саме на другому варіанті зупинився Кабінет Міністрів України. До 2018 р. ЕКА в Україні не було оскільки правлячі кола не могли з'ясувати, хто контролюватиме нову привабливу інституцію. Станом на липень 2020 р. продовжуються правові та фінансові процедури для належної організації роботи цієї установи.

Та головною четвертою об'єднавчою ланкою в організації успішної системи експорту є громадянське суспільство, представлене бізнес форумами, асоціаціями, різними суспільними організаціями. Саме громадськість здатна організувати круглий стіл між економічною дипломатією, іноземними імпортерами і українськими товаровиробниками, давши їм оцінку і бачення перспектив.

Однак налагодження ефективних комунікацій між громадянами країни та державними інституціями в Україні чи не найважче завдання.

Для вирішення окреслених питань необхідна кваліфікована економічна дипломатія. На 2015 р. вона представлена дипломатичними місіями у 88 країнах і 8 міжнародних організаціях. У великих дипломатичних місіях створені економічні відділи у інших в штаті наявні спеціалісти з зовнішньоекономічних зв'язків. Окрім того в розгалуженій мережі консульств теж вивчаються можливості торгово-економічного співробітництва. Нажаль, констатуємо брак професійно підготовлених кадрів. Він пояснюється традицією створення дипломатичного корпусу України на основі спеціалістів з непрофільною освітою, перебуванням економічних питань у полі зору структур Міністерства економіки, відсутністю зацікавленості вітчизняних підприємців, скороченням фінансування, мінімізацією структури дипкорпусу, відсутністю дієвої відомчої системи підготовки та перепідготовки кадрів. Для вирішення цієї проблеми потрібен час. Однак уже сьогодні якісно виконувати окремі функції економічної дипломатії можуть недержавні актори, до складу яких входять фахівці з зовнішньоекономічним та дипломатичним досвідом, представники української діаспори, географічно спеціалізовані бізнес-групи. Представити економічні інтереси можуть спортсмени та митці в країнах де їх добре знають – наприклад, А. Шевченко в Італії, брати Кличко у Німеччині.

Лише у грудні 2017 р. Кабінет Міністрів України підписав розпорядження «Про схвалення Експортної стратегії України (“дорожньої карти” стратегічного розвитку торгівлі) на 2017-2021 роки» (далі Експортна стратегія), підготовленого Міністерством економічного розвитку [13]. Основним завданням прийнятого документу є допомога експортерам наукомістких товарів та послуг. І в цьому аспекті є позитивна динаміка. Обсяги експорту товарів харчової промисловості з України у 2018 р. склали 42,1% загального експорту України, що на 1,1% більше ніж у 2017 р. Експорт продукції машинобудування у 2018 р. порівнянні з попереднім роком зріс на 8,3%, ІТ-послуг – на 16,1%, креативних послуг – на 24,1% [30]. Однак загальна тенденція переважання зростання імпорту над зростанням експорту зберігається до сьогодні. На початку розробки Експортної стратегії у 2016 р. від’ємне сальдо торгівельного балансу складало 2,8 млрд. дол. США, а до 2019 р. воно сягнуло майже 10 млрд. дол. США [29]. Експорт наукомісткої продукції у загальному обсязі експортованих товарів та послуг за 2016-2019 рр. скоротився на 2,2% [29]. Головною причиною низької ефективності Експортної стратегії, за словами президента Української асоціації Римського клубу В. Галасюка, є відсутність конкретного плану досягнення поставлених цілей, підкріпленого ресурсами і політичною волею [29]. На нашу думку Експортній стратегії бракує фундаментальних конкретних системних інструментів, наприклад, – створення індустріальних парків, незалежне від внутрішньополітичної кон’юнктури експортно-кредитне агентство, скасування експортного ПДВ.

Окрім зовнішньої торгівлі, вагомим напрямком діяльності економічної дипломатії залишається залучення інвестицій. При МЗС України продовжує діяти Рада експортерів та інвесторів. У серпні 2016 року Президент України П. Порошенко створив Національну інвестиційну раду. Прийнятий у 2017 р. Закон «Про внесення змін у деякі законодавчі акти України стосовно зменшення бар’єрів для залучення іноземних інвестицій...» надав іноземним інвесторам право отримати вид на проживання у разі інвестування в статутний капітал української фірми 100 тис. Євро. За 2014-2018 рр. в країну надійшло 11,212 млрд. дол. США у вигляді ПІІ [15]. Заява Президента України В. Зеленського про податкові канікули для іноземних інвесторів та програму «інвестиційна няня» за 9 місяців 2019 р. оцінено у 1,711 млрд. дол. США прямих інвестицій [15].

Важливою складовою економізації зовнішньої політики України залишається співпраця з міжнародними організаціями. Вступ України до СОТ дав можливість захищати торговельні інтереси та впливати на формування правил у світовій торгівлі. На протязі 10 років свого членства Україна відстоювала свої права у чотирнадцяти справах: у семи як позивач, у чотирьох як відповідач, і ще у дев’ятнадцяти була третьою стороною. У травні 2016 року Україна стала стороною Угоди про державні закупівлі (GPA). Це дало можливість українським компаніям брати участь у державних закупівлях 46 країн-учасниць цієї угоди. А ринок державних закупівель країн СОТ оцінюється у 1,7 трлн. дол. США.

Діяльність України у сфері економічної дипломатії значною мірою пов’язана з Угодою про асоціацію з ЄС. За три роки дії Зони вільної торгівлі торговельний обіг України з ЄС зріс на 40% [33].

Перспективною і далекоглядною є зростаюча співпраця України з НАТО як з військової, так і економічної точки зору. Перехід ЗСУ на натівські стандарти відкриває можливості вітчизняним

виробникам високотехнологічної продукції до участі у ринку озброєння Північноатлантичного Альянсу. Так, 9 серпня 2020 р. НАТО заявило про розширення наукового співробітництва з Україною. Україна на даний час бере участь у 27 ініціативах у рамках програми НАТО «Наука заради миру і безпеки» (SPS), яка включає програму DEXTER: вивчення можливостей виявлення вибухівки і вогнепальної зброї з метою протидії тероризму [14].

Нарешті, одним з пріоритетів у економізації зовнішньої політики саме України, в умовах зростаючої глобалізації є інформаційне забезпечення та захист безпеки та життєдіяльності українських громадян за кордоном. За даними Мінсоцполітики у 2018 р. за кордоном на постійній основі працювало 3,2 млн. українців, а в окремі періоди – від 7 до 9 млн. осіб. У 2018 р. заробітчани переказали додому 11 млрд. дол. США, що склало 11% ВВП, у 2019 р. – 12 млрд. дол. США [9]. Це результати експорту робочої сили, що значно перевищують кредити від МВФ і які отримала держава майже без допомоги своїх органів. Але наші громадяни потребують інформації де, коли і як вони можуть продати свої знання та фізичну силу на ринках праці за кордоном, забезпечення належних умов праці та відпочинку, правового захисту. І це поле діяльності державних та недержавних інституцій України.

Перемоги у зовнішній політиці починаються з успіхів у внутрішній політиці, які формують позитивний імідж держави. Не подоланими проблемами України залишаються олігархізація, монополізація та корупція. В документі «Аудит зовнішньої політики України», згаданому вище, зазначається, що для західних дипломатів найбільшою доданою вартістю від України є імплементація реформ і боротьба з корупцією. Констатується, що окремі українські дипломати пов'язані з певними політсилами та бізнесменами, використовують своє службове становище для покращення власного матеріального. Український уряд може довести ефективність боротьби з корупцією на основі формули трьох «Р» запобігання, оприлюднення, покарання (prevent, publicize, punish) з переходом саме до етапу покарання., позбавитись у зовнішньополітичній системі непрофесійних, антипатріотичних, безініціативних, непорядних працівників, викоринити «кумівство» [1].

За роки президенства П. Порошенка в сфері економізації зовнішньої політики відбулися серйозні позитивні зміни. Найбільш відчутними вони є в напрямі подолання напруження між економікою і політикою: стратегічний курс на ринкові та демократичні реформи всередині країни, чітко визначені євроатлантичний та євроінтеграційний пріоритети на міжнародній арені створюють передумови високої продуктивності економічної складової зовнішньої політики. До того ж влада змогла суттєво розбудувати інституціональні та правові засади діяльності в цьому напрямку – йдеться передусім про Угоду про асоціацію з ЄС, впровадження безвізового режиму, співпрацю з НАТО у військово-технічній галузі тощо. Значно підсилилися можливості впливу недержавних акторів, включно з представниками громадянського суспільства (наприклад, через громадські ради при різних державних органах). Наслідком зусиль стало покращення якості зовнішньої політики загалом, економічної дипломатії зокрема, що мало відображення в експертних оцінках [21-25]. Що стосується економізації, то від загальної оцінки С+ (2 за п'ятибальною шкалою) в 2015 р. відбувся прогрес до твердої В (4 за п'ятибальною шкалою) в 2019 р. Важливо, що вказані оцінки поширюються й на такий важливий критерій, як результати [25, с. 334].

Тим не менше, і в цей період переважно позитивних тенденцій, владі не вдалося подолати такі недоліки, як інституціональна невизначеність (основний прояв – необґрунтоване втручання адміністрації президента) та корупція. Основна причина гальмування прогресу – повільні, непослідовні реформи, помітне відставання фактичних перетворень від трансформації відносно непоганої нормативної складової. Слід також врахувати неоднозначний вплив російської агресії. Вона як ніколи актуалізувала потребу в економізації зовнішньої політики, однак при цьому помітно ускладнила умови її реалізації (втрата частини експортного потенціалу), вимагає серйозних коригувань напрямів, галузей, асортименту.

З приходом до влади Володимира Зеленського і «слуг народу» ситуація не тільки залишається неоднозначною, але й в багатьох аспектах погіршується. З одного боку, нова влада декларує важливість економізації [16; 28], а з іншого – вже є очевидними негативні процеси щодо розмежування функцій Офісу Президента та МЗС України, а також кадрового забезпечення (останнє стосується політики нової влади в цілому, а не лише економізації зовнішньої політики). Відбувається небезпечна недооцінка кореляції зовнішньоекономічних рішень та їхніх геополітичних та безпекових наслідків. Яскравий приклад цього – нерозуміння негативних наслідків приватизації «Мотор Січ» за участі китайських інвесторів для україно-американських відносин [37].

Висновки

Провідні світові держави мають тривалий напрацьований досвід економізації зовнішньої політики, який базується на постулаті забезпечення економічного зростання та сприяння добробуту як її головної мети. Склалися певні моделі економізації, які обумовлені поєднанням загальних правил та національної специфіки.

З набуттям незалежності Україна активно включається в світове господарство, увійшла до основних міжнародних організацій в цій сфері (СОТ передусім), що актуалізувало завдання продуктивного використання економічного компоненту зовнішньої політики. В реалізації цього завдання можна виділити кілька етапів: формування окремих елементів економічної складової (1991-1994 рр.); систематизація економічної дипломатії на кланово-олігархічній основі (1994-2014 рр. з нетривалим відхиленням за часів президенства В. Ющенка); становлення стратегії економізації на ринково-демократичних засадах (2014-2019 рр.).

Разом з тим, економічна дипломатія перебуває у постійному процесі реформування, яке є не завжди послідовним, що негативно впливає на її результативність. За останні п'ять років зросло нормативно-правове забезпечення економічної діяльності зовнішньополітичних інститутів України. Однак не розроблено комплексної стратегії економізації зовнішньої політики України. В основі успішної експортної експансії України мають бути більш фундаментальні системні інструменти, ніж прийнята Стратегія експорту. Зовнішньоекономічним інституціям необхідно максимально сприяти експортерам продукції з високою доданою вартістю.

Зростання ефективності економічної співпраці з міжнародними організаціями (ЄС, НАТО, МВФ) в умовах загострення економічних відносин з Росією залишається стратегічним напрямом у діяльності зовнішньополітичних відомств України.

В умовах глобалізації зростає роль соціальної функції МЗС України та її дипломатичного корпусу, яка полягає у інформаційному забезпеченні та правовому захисті українських громадян за кордоном.

Поряд з цим, провладній колам України не завжди вистачає розуміння або бажання розуміти, що потужна економічна складова зовнішньої політики нашої держави та ефективна діяльність економічної дипломатії, що її втілює, є вагомим внеском у могутність економіки України, а отже її національної безпеки, безпеки кожного громадянина. Залишається значною мірою невирішеною проблема розмежування функцій провладних інституцій, насамперед що стосується повноважень адміністрації/офісу президента та міністерства закордонних справ.

Між тим, дипкорпусу не вистачає кваліфікованих кадрів-менеджерів саме зовнішньоекономічної діяльності. Вкрай необхідним є активний розвиток інститутів «недержавної дипломатії». Поки що не знайдено ефективну модель залучення громадянського суспільства.

І головне, існує нагальна потреба не тільки збереження, але й вдосконалення загальної стратегії зовнішньої політики, укріплення її пріоритетних напрямів та базових принципів. Без цього, без гармонізації внутрішнього та зовнішнього вимірів суспільної трансформації не можна розраховувати на успішну економічну дипломатію.

Бібліографічний список:

1. Аудит зовнішньої політики України. Рекомендації до стратегії зовнішньої політики.
http://neweurope.org.ua/wp-content/uploads/2017/10/Audit_sum_01_60_inet_ukr.pdf
2. Безпека та конкурентоспроможність економіки України в умовах глобалізації. Монографія.
За заг. ред. О.С. Власюка. Київ: НІСД, 2017. 384 с.
3. Веселовский А. Экспортный потенциал Украины: путь к возрождению.
<https://zn.ua/international/eksportnyy-potencial-ukrainy-put-k-vozhrozhdeniyu-.html> (дата звернення 28.07.2020).
4. Експорт та імпорт України. Мінфін. URL: <https://index.minfin.com.ua/ua/economy/gdp/eximp/>
(дата звернення 13.07.2020).
5. Європейська та євроатлантична. Transition Book 2019. К.: Урядовий офіс з координації європейської та євроатлантичної інтеграції, 2019. 94 с.
6. Історія економіки та економічної думки. Навч. пос. Ред. колегія: В. М. Ковальчук (голова) та ін.
К.: «Видавництво «Знання», 2008. 647 с.
7. Кучма Л. Економізація зовнішньої політики – це сфера, де ще потрібно серйозно попрацювати.
URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/138685-ekonomzatsiya_zovnshno_poltiki_ukrani_tse_sfera_de_shche_potrbno_seryozno_popratsyuvati_vvaga_leond_kuchma_291326.html
(дата звернення 28.07.2020).
8. Лещенко Л. Потрібні стратегічні корективи зовнішньої політики України. Національна безпека і оборона. 2004. № 9. С. 28.

9. Люди на експорт. Як трудова міграція впливає на українську економіку.
URL: <https://www.dw.com/uk/люди-на-експорт-як-трудова-міграція-впливає-на-українську-економіку/a-47365362> (дата звернення 13.07.2020).
10. Порошенко П. Зовнішня політика України: здобутки, проблеми, перспективи. Національна безпека і оборона. 2010. № 2. С. 2-5.
11. Постанова Верховної Ради України «Про Основні напрями зовнішньої політики України».
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3360-12#Text>
12. Резонанс. Бюлетень матеріалів підготовлених на базі аналізу інформації електронних видань. 2012. № 75. URL: <http://nbuvip.gov.ua/images/rezonans/2012/rez75.pdf>
13. Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Експортної стратегії України (“дорожньої карти” стратегічного розвитку торгівлі) на 2017-2021 роки» від 27.12.2017 р.
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1017-2017-#Text> (дата звернення 21.07.2020).
14. Североатлантический Альянс (НАТО) расширяет научное сотрудничество с Украиной.
URL: <https://bykvu.com/ru/bukvyu/u-nato-zajavili-pro-rozshirennya-naukovogo-spivrobitnictva-z-ukrainouju/> (дата звернення 13.07.2020).
15. Синицын Н. От революции до «няни». Что украинские президенты обещали иностранным инвесторам.
URL: <https://112.ua/ekonomika/ot-revolyucii-do-nyani-hto-ukrainskie-prezidenty-obeshhali-inostrannym-investoram-523085.html> (дата звернення 21.07.2020).
16. Стефанішина О. Три складові членства: яким буде шлях України до НАТО.
URL: <https://www.eurointegration.com.ua/experts/2020/08/14/7113170/> (дата звернення 22.07.2020).
17. Танасійчук О. Економізація зовнішньої політики України залишається пріоритетом діяльності Міністерства закордонних справ. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-polytics/9344-ekonomizatsiya_zovnishnoyi_politiki_ukraini_zalishatsya_prioritetom_diyalnosti_ministerstva_zakordonnih_sprav_16353.html (дата звернення 13.07.2020).
18. Угода про Асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони.
URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text (дата звернення 24.07.2020).
19. Указ Президента України «Про деякі питання представництва економічних інтересів України за кордоном». № 522/2010. 8 квітня 2010 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/522/2010#Text> (дата звернення 13.07.2020).
20. Указ Президента України «Про Положення про дипломатичну службу в Україні».
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/267/93#Text> (дата звернення 13.07.2020).
21. Українська призма: зовнішня політика 2015. К.: ГО «Рада зовнішньої політики «Українська призма», Фонд ім. Фрідріха Еберта, 2016. 164 с.
22. Українська призма: зовнішня політика 2016. К.: ГО «Рада зовнішньої політики «Українська призма», Фонд ім. Фрідріха Еберта, 2017. 204 с.
23. Українська призма: зовнішня політика 2017. К.: ГО «Рада зовнішньої політики «Українська призма», Фонд ім. Фрідріха Еберта, 2018. 232 с.
24. Українська призма: зовнішня політика 2018. К.: ГО «Рада зовнішньої політики «Українська призма», Фонд ім. Фрідріха Еберта, 2019. 258 с.
25. Українська призма: зовнішня політика 2019. К.: ГО «Рада зовнішньої політики «Українська призма», Фонд ім. Фрідріха Еберта, 2020. 390 с.
26. Шаров О.М. Економічна дипломатія: основи, проблеми та перспективи. Київ : НІСД, 2019. 560 с.
27. Шаров О. М. Іноземний досвід у галузі економізації зовнішньої політики.
URL: <http://ufra.org.ua/blog/3844> (дата звернення: 05.08.2020).
28. Шмигаль Д. МЗС має сприяти посиленню українського експорту. URL: <http://uaprom.info/news/175575-shmygal-prosit-mid-sposobstvovat-usileniyu-ukrainskogo-eksporta.html> (дата звернення: 05.08.2020).
29. Чому пробуксовує експортна стратегія України. URL: <https://business.ua/uk/chomu-probuksovue-eksportna-strategiya-ukrajini>
30. Як функціонує експортна стратегія України. URL: <https://vezha.net.ua/yak-funkcionuye-eksportna-strategiya-ukrayini-shho-zminilos-i-chogo-ochikuvati/> (дата звернення: 05.08.2020).
31. Янукович В. Головна мета зовнішньої політики України – економізація.
URL: <https://ua.korrespondent.net/business/economics/1280955-yanukovich-zayaviv-shcho-golovna-meta-zovnishnoyi-politiki-ukrayini-ekonomizatsiya> (дата звернення: 25.07.2020).
32. Янукович розповів про міжнародне співробітництво й економізацію зовнішньої політики.
URL: <https://www.unn.com.ua/uk/news/558888-yanukovich-rozpoviv-pro-migenarodne-spivrobitnistvo-y-ekonomizatsiyu-zovnishnoyi-politiki> (дата звернення: 05.08.2020).
33. Association agreement between the EU and Ukraine. European Implementation (update). Brussels: European Union, European Parliamentary Research Service, 2020. 90 p.
34. Berridge G.R. Diplomacy. Theory and Practice. 5th edition. London: Palgrave Macmillan, 2015. 296 p.
35. Buzan B., Wæver O., Wilde de J. Security. A Framework for Analysis. London: Lynne Rienner Publishers, 1998. 240 p.

36. Chatterjee Ch. Economic Diplomacy and Foreign Policy-making. Cham, Switzerland: Palgrave Macmillan, Springer Nature Switzerland AG, 2020. 201 p.
37. Jiang Yu., Legenko V. The Battle for Motor Sich: a Sino-American Dispute in Ukraine. China Brief. 2019. Vol. 19. Issue 20. P. 21-25.
38. Kostecki M., Naray O. Commercial Diplomacy and International Business. Discussion Papers in Diplomacy. Netherlands Institute of International Relations "Clingendael", 2007. 41 p. p. 6.
39. Libront K. Economization of German security police. The case of German-Russian relations. URL: <https://www.researchgate.net/publication/260488048> (дата звернення: 3.08.2020).
40. Morgenthau H.J. The Economics of Foreign Policy. *Challenge*. 1959. February. P. 8-13.
41. The New Economic Diplomacy. 4th Edition. Ed. by N. Bayne and St. Woolcock. Abingdon, Oxon; New York: Routledge, 2017. 339 p.
42. U.S. Department of the Treasury. Press Center. The Economic Component of Foreign Policy by John B. Taylor. URL: <https://www.treasury.gov/press-center/press-releases/Pages/po1061.aspx> (дата звернення: 5.08.2020).

References:

1. Audyt zovnishn'oji polityky Ukrainy. Rekomendacii do strategiji zovnishn'oji polityky. http://neweurope.org.ua/wp-content/uploads/2017/10/Audit_sum_01_60_inet_ukr.pdf
2. Bezpeka ta konkurentospromozhnist' ekonomiky Ukrainy v umovah globalizaciji. Monografija. Za zag. red. O.S. Vlasjuka. Kyjiv: NISD, 2017. 384 s.
3. Veselovskij A. Eksportnyj potencyal Ukrainy: put' k vozrozhdeniju. https://zn.ua/international/eksportnyy-potencial-ukrainy-put-k-vozhrozhdeniyu_.html (data zvernennja 28.07.2020).
4. Eksport ta import Ukrainy. Minfin. URL: <https://index.minfin.com.ua/ua/economy/gdp/eximp/> (data zvernennja 13.07.2020).
5. Jevropejs'ka ta jevroatlantychna. Transition Book 2019. K.: Urjadovyj ofis z koordynaciji jevropejs'koji ta jevroatlantychnoji integraciji, 2019. 94 s.
6. Istorija ekonomiky ta ekonomichnoji dumky. Navch. pos. Red. kolegija: V. M. Koval'chuk (golova) ta in. K.: «Vydavnytstvo «Znannja», 2008. 647 s.
7. Kuchma L. Ekonomizacija zovnishn'oji polityky – ce sfera, de sche potribno serjozno popracjuvaty. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/138685-ekonomizatsiya_zovnishno_poltiki_ukrani_tse_sfera_de_shche_potribno_seryozno_popratsyuvati_vvaga_leond_kuchma_291326.html (data zvernennja 28.07.2020).
8. Leschenko L. Potribni strategichni korektyvy zovnishn'oji polityky Ukrainy. Nacional'na bezpeka i oborona. 2004. № 9. S. 28.
9. Ljudy na eksport. Jak trudova migracija vplyvaje na ukrajins'ku ekonomiku. URL: <https://www.dw.com/uk/ljudy-na-eksport-jak-trudova-migracija-vplyvaje-na-ukrajins'ku-ekonomiku/a-47365362> (data zvernennja 13.07.2020).
10. Poroshenko P. Zovnishnja polityka Ukrainy: zdobutky, problemy, perspektyvy. Nacional'na bezpeka i oborona. 2010. № 2. S. 2-5.
11. Postanova Verhovnoji Rady Ukrainy «Pro Osnovni naprjamy zovnishn'oji polityky Ukrainy». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3360-12#Text>
12. Rezonans. Bjuleten' materialiv pidgotovlenyh na bazi analizu informacii elektronnyh vydan'. 2012. № 75. URL: <http://nbuviap.gov.ua/images/rezonans/2012/rez75.pdf>
13. Rozporjadzhennja Kabinetu Ministriv Ukrainy «Pro shvalennja Eksportnoji strategiji Ukrainy ("dorozhn'oji karty" strategichnogo rozvytku torgivli) na 2017-2021 roky» vid 27.12.2017 r. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1017-2017-#Text> (data zvernennja 21.07.2020).
14. Severoatlantycheskij Al'jans (NATO) rasshyrjaet nauchnoe sotrudnychestvo s Ukrainoj. URL: <https://bykvu.com/ru/bukvy/u-nato-zajavili-pro-rozshirennya-naukovogo-spivrobotnictva-z-ukrainoj/> (data zvernennja 13.07.2020).
15. Synycyn N. Ot revolyucyy do «njany». Chto ukrajnskye prezidenty obeschaly ynostrannym ynvestoram. URL: <https://112.ua/ekonomika/ot-revoljucii-do-nyani-cho-ukrainskie-prezidenty-obeshhali-inostrannym-investoram-523085.html> (data zvernennja 21.07.2020).
16. Stefanishyna O. Try skladovi chlenstva: jakym bude shljah Ukrainy do NATO. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/experts/2020/08/14/7113170/> (data zvernennja 22.07.2020).
17. Tanasijchuk O. Ekonomizacija zovnishn'oji polityky Ukrainy zalyshajet'sja prioritetom dijal'nosti Ministerstva zakordonnyh sprav. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/9344-ekonomizatsiya_zovnishnoji_politiki_ukraiini_zalishatsya_prioritetom_diyalnosti_ministerstva_zakordonnih_sprav_16353.html (data zvernennja 13.07.2020).
18. Ugoda pro Asociaciju mizh Ukrainoj, z odniji storony, ta Jevropejs'kym Sojuzom, Jevropejs'kym spivtovarystvom z atomnoji energiji i jihnimi derzhavami-chlenami, z inshoji storony. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text (data zvernennja 24.07.2020).
19. Ukaz Prezidenta Ukrainy «Pro dejaki pytannja predstavnytstva ekonomichnyh interesiv Ukrainy za kordonom». № 522/2010. 8 kvitnja 2010 r. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/522/2010#Text> (data zvernennja 13.07.2020).

20. Ukaz Prezidenta Ukrainy «Pro Polozhennja pro dyplomatychnu sluzhbu v Ukraini». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/267/93#Text> (data zvernennja 13.07.2020).
21. Ukrain's'ka pryzma: zovnishnja polityka 2015. K.: GO «Rada zovnishn'oji polityky «Ukrain's'ka pryzma», Fond im. Fridriha Eberta, 2016. 164 s.
22. Ukrain's'ka pryzma: zovnishnja polityka 2016. K.: GO «Rada zovnishn'oji polityky «Ukrain's'ka pryzma», Fond im. Fridriha Eberta, 2017. 204 s.
23. Ukrain's'ka pryzma: zovnishnja polityka 2017. K.: GO «Rada zovnishn'oji polityky «Ukrain's'ka pryzma», Fond im. Fridriha Eberta, 2018. 232 s.
24. Ukrain's'ka pryzma: zovnishnja polityka 2018. K.: GO «Rada zovnishn'oji polityky «Ukrain's'ka pryzma», Fond im. Fridriha Eberta, 2019. 258 s.
25. Ukrain's'ka pryzma: zovnishnja polityka 2019. K.: GO «Rada zovnishn'oji polityky «Ukrain's'ka pryzma», Fond im. Fridriha Eberta, 2020. 390 s.
26. Sharov O.M. Ekonomichna dyplomacija: osnovy, problemy ta perspektyvy. Kyjiv : NISD, 2019. 560 s.
27. Sharov O. M. Inozemnyj dosvid u galuzi ekonomizaciji zovnishn'oji polityky. URL: <http://ufpa.org.ua/blog/3844> (data zvernennja: 05.08.2020).
28. Shmygal' D. MZS maje spryaty posylennju ukrain's'kogo eksportu. URL: <http://uaprom.info/news/175575-shmygal-prosit-mid-sposobstvovat-usileniyu-ukrainskogo-eksporta.html> (data zvernennja: 05.08.2020).
29. Chomu probuksovuje eksportna strategija Ukrainy. URL: <https://business.ua/uk/chomu-probuksovue-eksportna-strategiya-ukrajini>
30. Jak funkcionuje eksportna strategija Ukrainy. URL: <https://vezha.net.ua/yak-funkcionuye-eksportna-strategiya-ukrajini-shho-zminilos-i-chogo-ochikuvati/> (data zvernennja: 05.08.2020).
31. Janukovyh V. Golovna meta zovnishn'oji polityky Ukrainy – ekonomizacija. URL: <https://ua.korrespondent.net/business/economics/1280955-yanukovich-zayaviv-shcho-golovna-meta-zovnishnoyi-politiki-ukrajini-ekonomizaciya> (data zvernennja: 25.07.2020).
32. Janukovyh rozpoviv pro mizhnarodne spivrobitnytstvo j ekonomizaciju zovnishn'oji polityky. URL: <https://www.unn.com.ua/uk/news/558888-yanukovich-rozpoviv-pro-migenarodne-spivrobitnytstvo-y-ekonomizatsiyu-zovnishnoyi-politiki> (data zvernennja: 05.08.2020).
33. Association agreement between the EU and Ukraine. European Implementation (update). Brussels: European Union, European Parliamentary Research Service, 2020. 90 p.
34. Berridge G.R. Diplomacy. Theory and Practice. 5th edition. London: Palgrave Macmillan, 2015. 296 p.
35. Buzan B., Wæver O., Wilde de J. Security. A Framework for Analysis. London: Lynne Rienner Publishers, 1998. 240 p.
36. Chatterjee Ch. Economic Diplomacy and Foreign Policy-making. Cham, Switzerland: Palgrave Macmillan, Springer Nature Switzerland AG, 2020. 201 p.
37. Jiang Yu., Legenko V. The Battle for Motor Sich: a Sino-American Dispute in Ukraine. *China Brief*. 2019. Vol. 19. Issue 20. P. 21-25.
38. Kostecki M., Naray O. Commercial Diplomacy and International Business. *Discussion Papers in Diplomacy*. Netherlands Institute of International Relations "Clingendael", 2007. 41 p. p. 6.
39. Libront K. Economization of German security policy. The case of German-Russian relations. URL: <https://www.researchgate.net/publication/260488048> (data zvernennja: 3.08.2020).
40. Morgenthau H.J. The Economics of Foreign Policy. Challenge. 1959. February. P. 8-13.
41. The New Economic Diplomacy. 4th Edition. Ed. by N. Bayne and St. Woolcock. Abingdon, Oxon; New York: Routledge, 2017. 339 p.
42. U.S. Department of the Treasury. Press Center. The Economic Component of Foreign Policy by John B. Taylor. URL: <https://www.treasury.gov/press-center/press-releases/Pages/po1061.aspx> (data zvernennja: 5.08.2020).

Kotik Y. V. Economization of the independent Ukraine's foreign policy

The article reveals the essential characteristics of the economization of Ukraine's foreign policy, the stages of its formation. It turns out that the world's leading countries have a long history of foreign policy economization, which is based on the postulate of ensuring economic growth and promoting prosperity as its main goal. The formation of the principles of economic policy of foreign institutions of Ukraine is a combination of Soviet traditions and patterns of world practice. Emphasis is placed on the negative impact of the multi-vector foreign policy of Ukraine's main actors on its economization. It is argued that economic diplomacy is in a constant process of reform, which is not always consistent, which negatively affects its effectiveness. Attention is focused on the importance of Ukraine's cooperation with international organizations in the context of the armed conflict in the East and the sharp reduction of export-import operations with Russia. The problems of functioning of the institute of economic diplomacy are covered: the presence of competition of foreign policy and foreign economic departments of Ukraine, the absence of diplomats – qualified managers of foreign economic activity, lack of funding, staff reduction.

It is concluded that in the context of globalization the role of the social function of the Ministry of Foreign Affairs of Ukraine and its diplomatic corps, which is to provide information and legal protection of Ukrainian citizens abroad, is growing. It is necessary to actively create the institution of "non-state diplomacy". Foreign economic institutions need to provide maximum assistance to exporters of high value-added products. The pro-government circles of Ukraine do not always have the understanding or desire to understand that the powerful economic component of our state's foreign policy and the effective economic diplomacy that embodies it are a significant contribution to the power of Ukraine's economy and its national security. The issue of the separation of functions of pro-government institutions remains largely unresolved, primarily with regard to the powers of the administration / office of the President and the Ministry of Foreign Affairs. Ukraine's successful export expansion should be based on more fundamental systemic tools than the adopted Export Strategy. There is an urgent need not only to preserve but also to improve the overall foreign policy strategy, to strengthen its priorities and basic principles.

Key words: *economization, foreign policy, economic diplomacy, economic security, national interests.*

ВИМОГИ ДО АВТОРСЬКИХ ОРИГІНАЛІВ СТАТЕЙ

Редакційна колегія приймає до друку статті виключно за умови їх відповідності вимогам МОН України.

Стаття повинна містити в явному чи неявному вигляді такі елементи, як:

- постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;
- формулювання мети статті (постановка завдання);
- аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор;
- виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується стаття;
- виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих результатів;
- висновки до даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

До публікації в журналі приймаються наукові праці, які раніше не були опубліковані. За точність цитування та наведених у статтях наукових фактів, цифр, інших відомостей відповідають автори. Редколегія може не поділяти світоглядних переконань та концептуальних позицій авторів. У разі необхідності редакційна колегія може відправити статтю автору на доопрацювання. Редколегія залишає за собою право редагування текстів статей.

Статті, автори яких не мають наукового ступеня, супроводжуються **рецензією** доктора наук за фахом публікації або витягом із протоколу засідання кафедри про рекомендацію до друку.

Усі статті, які подаються до журналу, піддаються сліпому рецензуванню.

Публікація статей в межах черги надходження та зареєстрованого обсягу журналу є **безкоштовною**. В першу чергу розглядаються з метою публікації статті англійською мовою.

Орієнтовний обсяг статті, включаючи ілюстрації та таблиці – 16-20 тис. друкованих знаків разом із пробілами.

Вимоги для оформлення тексту: текст набирається в редакторі Microsoft Word for Windows; береги: верхній, нижній – 20 мм, правий – 10 мм, лівий – 30 мм; шрифт Times New Roman, кегель 12 пт, інтервал – 1; абзацний відступ – 10 мм. Вирівнювання тексту: по ширині (переноси слів не допускаються, між словами допускається тільки один пробіл, табуляцію не застосовувати).

Важливо звернути увагу на наступне: необхідно використовувати **кутові лапки** «Текст»; розрізняти символи **дефіс і тире** (тире відокремлюється з обох боків пропусками і довше дефіса); виставляти **нерозривні пробіли** між ініціалами та прізвищем, сторінкою і відповідним номером у посиланнях та списку використаних джерел, між датою і роком тощо (напр. В. С. Стуса; с. 22–28; 27 березня 2016 р.; м. Київ); по тексту **уніфікувати скорочення** (напр. зупинитися на одному з варіантів – 2014 р. або 2014 рік); розшифровувати **аббревіатури** при першому згадуванні і лише відтак вживати надалі; між словами залишати по одному пробілові (прибрати **зайві пробіли**).

Рисунки і таблиці оформляються згідно чинного держстандарту. Схеми, графіки, діаграми, формули і таблиці повинні бути складені безпосередньо в текстовому редакторі і розміщені строго в межах зазначених вище розмірів сторінки. Таблиці формуються в редакторі за допомогою пункту меню «Таблиця». Формат таблиць лише книжковий.

Рукопис статті подається в електронному вигляді, виконаний у текстовому процесорі MS Word for Windows (збережений у форматі doc або rtf), який надсилається на електронну адресу: **politlifejournal@gmail.com** із зазначенням латиницею прізвища автора/авторів (наприклад: Nagornyak).

Перелік літературних джерел розташовується або за алфавітом, або в порядку їх використання після тексту статті з підзаголовком **«Бібліографічний список:»** та оформлюється згідно з вимогами ДСТУ 8302:2015 і виконується мовою оригіналу. Бажано, за наявності, надавати DOI-адресу цитованого матеріалу. Джерела в переліку посилань **нумеруються вручну** (без використання функції меню Word **«Формат – Список – Нумерований»**). Посилання на літературу в тексті подаються за таким зразком: [5, с. 87], де 5 – порядковий номер джерела за списком літератури, 87 – сторінка. Посилання на декілька джерел одночасно подаються таким чином: [3, с. 5- 6] або [3, с. 145; 5, с. 25; 7, с. 348]. Якщо в Бібліографічному списку є хоча б одне видання кирилицею, після нього вміщується References – бібліографічний список у «латинізованому» вигляді: в ньому всі кириличні літери транслітеруються латиницею. Для автоматичної транслітерації кирилических джерел можна скористатися сайтом <https://translate.meta.ua/translit/>

Структура статті: УДК, ORCID-ідентифікатор автора, прізвище та ініціали автора, назва статті, анотація та ключові слова українською мовою, текст статті, бібліографічний список, бібліографічний список (References) латиницею; прізвище та ініціали автора, назва статті, анотація та ключові слова англійською мовою. Обсяг кожної з анотацій – українською та англійською мовою – не менше 1800 знаків, враховуючи ключові слова та пробіли.

Реєстрацію в системі ORCID можна здійснити за адресою: <https://orcid.org/>

Зразок оформлення статті:

УДК

ORCID-ідентифікатор автора

Прізвище та ініціали автора, назва організації

НАЗВА СТАТТІ

Анотація та ключові слова українською мовою (не менше 1800 знаків)

Текст статті

Бібліографічний список:

References:

ПІБ, Назва статті, анотація та ключові слова англ. мовою (не менше 1800 знаків)

Приклад оформлення Бібліографічного списку:

1. Аакер Д. Создание сильных брендов. Москва: Издательский дом Гребенникова, 2003. 440 с.
2. Австралия – лучшая для жизни страна. Записки эмигранта. URL: <http://proau.info/avstraliya-luchshaya-dlya-zhizni-strana/> (дата звернення: 16.07.2018).
3. Агентство Bloomberg представило рейтинг стран мира, жители которых больше всего страдают от стресса и депрессии. URL: <http://gtmarket.ru/news/2013/07/19/6112> (дата звернення: 01.12.2018).
4. Адилов В. А. Образ России в Казахстане : опыт проектирования бренда страны во внешней среде : дис. ... канд. полит. наук : 23.00.02. Москва, 2009. 198 с.
5. Актуальные проблемы мировой политики в XXI веке. Ежегодный альманах. URL: <http://worldpol.ru/index.html> (дата звернення: 24.10.2018).
6. Безуглий П. Г. Чинники та наслідки міграційного руху в Україні. *Політичне життя*. Вінниця, 2018. № 3. С. 4-9. DOI: 10.31558/2519-2949.2018.3.1.
7. Люстрація в Україні як засіб легітимації нового політичного режиму / Бондаренко С. В., Зайченко І. А., Нагорняк Т. Л. [та ін.]. *Політичне життя*. Вінниця, 2018. № 2. С. 14-18. DOI: 10.31558/2519-2949.2018.2.2.
8. Польовий М. А. Політичні процеси: теорія та практика моделювання : монографія. Одеса: Фенікс, 2011. 288 с.
9. Потенціал взаємодії Уряду і суспільства потрібно використати для модернізації країни : Інтерв'ю Голови Держінформнауки Володимира Семиноженка. *Міжнародний діловий журнал Image.ua*. 2012. № 3. URL: http://crimea-portal.gov.ua/kmu/control/uk/publish/article?art_id=245664253&cat_id=244276512 (дата звернення: 06.01.2018).
10. Sassen S. Borders, Walls, and Crumbling Sovereignty. *Political Theory*. 2012. № 40 (1). P. 116–122. URL: <http://www.saskiasassen.com/PDFs/publications/Borders-Walls-and-Crumbling-Sovereignty.pdf> (дата звернення: 11.08.2018).
11. Scammell M. Political marketing: Lessons for political science. *Political studies*. 1999. № 47 (4). P. 718–739.
12. Zhang L. City branding and Olympic effect: A case study of Beijing. *Cities*. 2009. Vol. 26. No. 5. P. 245–254.

Приклад оформлення розділу References для поданого вище бібліографічного списку:

1. Aaker D. Sozdanie sil'nyh brendov (Creation of strong brands). Moskva: Izdatel'skij dom Grebennikova, 2003. 440 p.
2. Avstralija – luchshaja dlja zhizni strana. Zapiski emigranta (Australia – the best country for life. Memoirs of emigrant. URL: <http://proau.info/avstraliya-luchshaya-dlya-zhizni-strana/> (Access date: 16.07.2018).
3. Agentstvo Bloomberg predstavilo rejting stran mira, zhiteli kotoryh bol'she vsego stradayut ot stressa i depressii (Bloomberg Agency ranked countries in the world whose residents are most affected by stress and depression). URL: <http://gtmarket.ru/news/2013/07/19/6112> (Access date: 01.12.2018).
4. Adilov V. A. Obraz Rossii v Kazahstane : opyt proektirovaniya brenda strany vo vneshnej srede (The image of Russia in Kazakhstan: the experience of designing a country's brand in the external environment) : dis. ... kand. polit. nauk : 23.00.02. Moskva, 2009. 198 p.
5. Aktual'nye problemy mirovoj politiki v XXI veke. Ezhegodnyj al'manah (Actual problems of world politics in the 21st century. Annual almanac). URL: <http://worldpol.ru/index.html> (Access date: 24.10.2018).
6. Bezuglyi P. G. Chynnyky ta naslidky` migracijnogo ruxu v Ukrayini (Factors and effects of migrations in Ukraine). *Politychne zhyttja (Political life)*. Vinnytsya, 2018. # 3. S. 4-9. DOI: 10.31558/2519-2949.2018.3.1.
7. Lyustraciya v Ukrayini yak zasib legitimacyi novogo politychnogo rezhymu (Lustration in Ukraine as the mean of new political order legitimization) / Bondarenko S. V., Zajchenko I. A., Nagornyak T. L. [ta in.]. *Politychne zhyttja (Political life)*. Vinnytsya, 2018. # 2. P. 14-18. DOI: 10.31558/2519-2949.2018.2.2
8. Polovyi M. A. Politychni procesy: teoriya ta prakty`ka modelyuvannya (Political processes: theory and practice) : monograph. Odesa: Feniks, 2011. 288 p.
9. Potencial vzayemodiyi Uryadu i suspilstva potribno vykorystaty dlya modernizaciyi krayiny : Interv'yu Golovy Derzhinformnauky Volody`my`ra Semy`nozhenka (Government-society interaction potential should be used to modernize country: Interview of the Head of the State Agency of Science). *Mizhnarodnyj dilovyj zhurnal Image.ua*. 2012. № 3. URL: http://crimea-portal.gov.ua/kmu/control/uk/publish/article?art_id=245664253&cat_id=244276512 (Access date: 06.01.2018).
10. Sassen S. Borders, Walls, and Crumbling Sovereignty. *Political Theory*. 2012. № 40 (1). P. 116–122. URL: <http://www.saskiasassen.com/PDFs/publications/Borders-Walls-and-Crumbling-Sovereignty.pdf> (Access date: 11.08.2018).
11. Scammell M. Political marketing: Lessons for political science. *Political studies*. 1999. № 47 (4). P. 718–739.
12. Zhang L. City branding and Olympic effect: A case study of Beijin. *Cities*. 2009. Vol. 26. No. 5. P. 245–254.

Стаття обов'язково супроводжується **авторською довідкою** із зазначенням прізвища, імені, по-батькові (повністю); ORCID-ідентифікатора, наукового ступеня, вченого звання, посади, місця роботи, а також робочої, домашньої адреси і телефонів, адреси електронної пошти; назви статті.

Рукописи статей та диски авторам не повертаються.

Тел. для довідок: (098) 68-52-788

E-mail: politlifejournal@gmail.com

politzhyttja@i.ua

Примірники журналу можна придбати в редакції.

Науковий журнал
ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ

Виходить чотири рази на рік

№ 3, 2020 р.

Свідоцтво KB 22504-12404ПР від 27.01.2017
Тираж 300 прим. Замовлення №PL-20-3

Адреса редакції:

21021, м. Вінниця, вул. 600-річчя, 21, к.607.
Тел.: гол. ред.: (0432) 508-779;
відп.секр.: (098) 68-52-788;
e-mail: polit-period.div@donnu.edu.ua
politlifejournal@gmail.com

Адреса видавця:

Донецький національний університет імені Василя Стуса
21021, м. Вінниця, вул. 600-річчя, 21
тел.: +380 432 50 89 37
e-mail: res.pro-rector@donnu.edu.ua
Свідоцтво ДК №5945 від 15.01.2018

Виготовлювач видавничої продукції: ПП «Фенікс»

Україна, м.Одеса, 65009, вул. Зоопаркова, 25
Тел.: +38(048)7777591
e-mail: fenix-izd@ukr.net
www.law-books.od.ua
(Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК №1044 від 17.09.02)

Дизайн обкладинки: І. О. Мельничук
Переддрукарська підготовка видання: М. А. Польовий
Технічні редактори: М. А. Польовий
О. І. Скопова

Підписано до друку 02.09.2020. Формат 60х84/8. Папір офсетний.
Друк різнографічний. Ум. друк. арк. 10,3. Обл. видавн. арк. 12,6.
